

עלי ספר

כתבי־עת לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי

לדרכו של "עלי ספר" ועל מקצוע הביבליוגרפיה
יהונתן עץ-חיים: קטע חדש מספר הלכות פסוקות – הלכות שחיטה – מן הגניזה
ישראל ייבין: על כתיבת שם 'אלהים' בכתב־יד עבריים
צבי גרונר: מעין תוספת לגנזי שכטר – תשובות הגאונים, אסף, תרפ"ט
רוברט חזן: "סיפור מעשי קלוניא"
משה סוקולוב: "הפשטות המתחדשים" – קטעים חדשים מפירוש התורה לרשב"ם – כ"י

ישראל תא־שמע: על כמה ענייני מחזור ויטרי
יוסף אביבי: כתבי האר"י באיטליה עד שנת ש"פ
יצחק יודלוב: "מהדורות שער" בספרים עבריים ישנים
אפרים קופפר: תרגום עברי עתיק לפירוש הרמב"ם למשנה סדר נשים

הוצאת אוניברסיטת בר־אילן

עלי ספר

כתב-עת לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי

יא

בעריכת
שלמה זלמן הבלין

אוניברסיטת בר-אילן • רמת-גן, תשמ"ד

עלי ספר

כתב-עת לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי
יוצא לאור על ידי המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות

עורך:
שלמה זלמן הבלין

מערכת:
יצחק ד' גילת
דניאל שפרבר
משה חלמיש
יוסף תבורי
יעקב שפיגל

כתובת המערכת:
המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות,
אוניברסיטה בר-אילן, רמת-גן 52100

ISSN 0334-4754

כל הזכויות שמורות
ALL RIGHTS RESERVED

נדפס בדפוס גרפ-פרס בע"מ, ירושלים
PRINTED IN ISRAEL

ה ת ו כ ן

5	לדרכו של "עלי ספר" ועל מקצוע הביבליוגרפיה	ש.ז.ה.
9	קטע חדש מספר הלכות פסוקות – הלכות שחיטה – מן הגניזה	יהונתן עץ-חיים:
37	על כתיבת שם 'אלהים' בכתבייד עבריים	ישראל ייבין:
57	מעין תוספת לגנזי שכטר – תשובות הגאונים, אסף, תרפ"ט	צבי גרונר:
63	"סיפור מעשי קלוניא"	רוברט חזן:
	"הפשטות המתחדשים" – קטעים חדשים מפירוש התורה	משה סוקולוב:
73	לרשב"ם – כ"י	
81	על כמה ענייני מחזור ויטרי	ישראל תא-שמע:
91	כתבי האר"י באיטליה עד שנת ש"פ	יוסף אביבי:
135	"מהדורות שער" בספרים עבריים ישנים	יצחק יודלוב:
149	תרגום עברי עתיק לפירוש הרמב"ם למשנה סדר נשים	אפרים קופפר:

תגובות והערות:

153	אלברט וון דר היידה: אותיות דפוס בכתבייד לייזן של הירושלמי
155	מאיר הילדסהיימר: אגרת שנקטעה
159	ספרים חדשים
165	נתקבלו במערכת
169	כללי התקנת מאמרים

רשימת התמונות

	קטעי גניזה של הלכות פסוקות
32–31	T-S Misc. 28 ²¹³
34–33	T-S NS 177 ⁹⁷
36–35	T-S Misc. 28 ²¹³
72	דף מכ"י אוקספורד, נויבויר 186
144	שער הספר שער השמים ויניציאה ש"ז
144	שער הספר שער השמים ויניציאה ש"ז (מזוייף)
145	שער הספר כסף מזוקק ויניציאה שפ"ח
146	שער הספר כסף מזוקק ויניציאה שפ"ח (מזוייף)
147	שער ספר יוחסין קושטא שכ"ח
147	שער ספר יוחסין קושטא שכ"ח (מזוייף)
148	שער הספר תוצאות חיים קרקא ש"ס [?]
148	שער הספר תוצאות חיים קרקא ש"ע [?]
157	מכתב של רצ"י קוק לר"י גרשטנקורן
158	מכתב של רצ"י קוק לר"י גרשטנקורן

נתקבלו על ידי המערכת ויפורסמו בחוברות הבאות:
 צבי גרונר: מפתח כללי לתשובות רב האי גאון
 יוסף תבורי: ביבליוגרפיה על נושא התפילה ביאוריה ומחקריה
 נחמיה אלוני: שתי מקדשיות צרפתיות לסופר אחד
 אילן אלדר: האמנם נמצאו בגניזה שרידי החיבורים האבודים
 'כתאב אלמצותאת' 'ניקוד רב סעדיה' ומחברות עלי
 בן יהודה הנזיר'
 אברהם שושנה: מפתח חדש לשו"ת הרמ"ה על פי כתב יד
 ירמיה מלחי: 'נוסח אחר' של פירוש רש"י למסכת ברכות
 אורה שוורצוולד: סקירה של 'פרקי אבות' בתרגומם ללאדינו
 יעקב שפיגל: בירורים בשמות מסכות ופרקים אצל הראשונים
 יעקב קבוב: בין שמואל וינר ואפרים דיינארד
 אברהם שישא: בן המלך והנזיר ומתרגמו לאידיש התרגום וגורלו
 חיים מיליקובסקי: לדפוס 'סדר עולם': אקדמות למהדורה מדעית של
 'סדר עולם' – א
 ש' ז' הבלין: ספר תורה בכתיבת ידו של הר"ן משנת ה'צ"ו

The following articles have been accepted and will be published in forthcoming issues:

ZVI GRONER: Index to the Responsa of Rav Hai Gaon.

JOSEPH TABORY: Bibliography of Prayer – Commentary and Research.

NEHEMYA ALLONY: Two French Miqdashiyot (Bibles) of one Scribe.

ILLAN ELDAR: Were indeed parts of the lost compositions 'Kitab al-Musawwitat'; 'Niqqud Rav Sa'adyah', and 'Mahberot Ali ben Judah the Nazirite' found among the Genizah fragments?

ABRAHAM SHOSHANAH: A new index to the Ramah's Responsa upon the basis of a manuscript.

YIRMIYAHU MALHI: A different version of Rashi's commentary to Berachot.

ORA SHWARZWALD: A survey of Pirqe Avot translated into Ladino.

YA'AKOV SPIEGEL: An investigation into the names of Talmudic tractates and chapters as found in the Rishonim.

JACOB KABAKOFF: Samuel Wiener and Ephraim Deinard.

ABRAHAM SCHISCHA: 'Ben Ha-Melekh ve-Ha-Nazir', its Translator into Yiddish – The Translation and Its Fate.

CHAYIN MILIKOWSKY: Printed editions of 'Seder Olam' – Prolegomenon to a critical edition of 'Seder Olam', I.

S. Z. HAVLIN: The Sefer Torah written by Rabbi Nissim of Gerona.

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

ספרים חדשים

A DICTIONARY OF GREEK & LATIN LEGAL TERMS IN - דניאל שפרבר
RABBINIC LITERATURE

ניתוח בעיות אטימולוגיות, תוך הבאת המקורות במקור ובתרגום אנגלי וכן ציון פרטים ביבליוגרפיים רבים. כריכה קשה, 1984, 226 עמ'.

י"ד גילת - R. ELIEZER BEN HYRACANUS - A SCHOLAR OUTCAST
מונוגרפיה על רבי אליעזר בן הורקנוס, מגדולי התנאים ועל המחלוקת החריפות בענייני הלכה ובהגדרת מהותה ותקפה לאחר חורבן בית שני. כריכה קשה, 1984, 536 עמ'.

י' אלשטיין - פעמי בת מלך סיפורו של רבי נחמן מברסלב "מעשה מאבדת בת מלך"
נגלה לקורא באור חדש, כסיפור סוריאליסטי מחד וכיצירה מגובשת לפי תפיסה תיאולוגית מאידך. כריכה קשה, 1984, 252 עמ'.

א' טואף - גיטו רומא במאה ה-16 בעיות עוני ומאבקים עדתיים. על הבעיות הכלכליות והחברתיות של יהודי רומא במאה ה-16 ועל ההתנקשויות בין היהודים המקומיים לבין הספרדים יוצאי צפון אפריקה. כריכה קשה, 1984, 99 + XVII עמ'.

פדות - הצלה בימי השואה, מקורות ומחקרים בעריכת נ' קצבורג. כריכה קשה, 1984, 240 + VIII + 240 עמ'.

כתבי-עת

דעת - כתבי-עת לפילוסופיה יהודית וקבלה - בעריכת: ע' לוינס ומ' חלמיש. הופיעה חוברת 13.

בלשנות עברית חופשית - בעריכת: נ' שטרן וא' שורצולד. כתבי-עת דו-שנתי לבלשנות עברית, חישובית, פורמלית ושימושית ולבעיות העברית החדשה. הופיעה חוברת 22.

למידע נוסף נא לפנות אל היחידה להוצאה לאור, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן
03718401

Alai Sefer

A JOURNAL OF HEBREW BIBLIOGRAPHY AND BOOKLORE

On 'Alai Sefer' and Bibliographic Research

Yonatan Etz-Chayim: a Genizah fragment of the *Halakhot Pesuqot* –
Hilkhot Shehitah

Israel Yeivin: on the writing of the 'E-lohim' in Early Hebrew manuscripts

Zvi Groner: a new Genizah fragment of the Teshuvot Ha-Geonim

Robert Chazan: the story of the Jewish community of Cologne – 1096

Moshe Sokolow: Rashbam Pentateuch commentary – new manuscript
material

Israel Ta-Shema: *Machzor Vitry* – manuscript material

Joseph Avivi: the writing of Rabbi Isaac Luria in Italy before 1620

Isaac Yudlov: title-page variants in some Early Hebrew books

Ephraim Kupfer: Maimonides commentary to Seder Nashim – an old
Hebrew translation

APRIL 1984

11

BAR-ILAN UNIVERSITY PRESS

לדרכו של 'עלי ספר' ועל מקצוע הביבליוגרפיה

אחר אירגון מחדש של המערכת, מקוים אנו שמעתה ואילך יחזור ויופיע 'עלי ספר' באורח סדיר וקבוע. בהזדמנות זו עלינו להודות לעורך הראשון פרופ' תא שמע על תרומתו הגדולה לייסודו של 'עלי ספר', קביעת צורתו, ביסוסו והבאתו לרמה הספרותית והמדעית שבה הצטיינו החברות אי שהופיעו עד כה.

'עלי ספר' למה?

חשיבותו החיונית של כתביעת מיוחד במינו זה, המוקדש כולו למאמרים ומחקרים בביבליוגרפיה וחקר הספר העברי על בחינותיהם הרחבות ביותר, מקומו ותרומתו למקצוע, הוכחו כבר בחברות שהופיעו עד עתה, בשמשו במה מרכזית למחקרים מקיפים ויסודיים (מאה בקירוב) בתחומים השונים של הביבליוגרפיה וחקר הספר על צדדיהם השונים, התוכניים והחמריים.

אנו מצפים כי 'עלי ספר' ימשיך גם להבא כשם שעשה בעבר, לתרום לעידוד ולקידום המחקר העיוני והביבליוגרפי, ההיסטורי והחברתי של הספר העברי, הרחבתו והתפתחותו. ישמש כלי ביטוי למאמריהם ומחקריהם של מחברים וותיקים ויחד עם זה יעודד מחקרים מיוחדים של חוקרים צעירים. 'עלי ספר' יביא להכרה ולהבנה בחשיבות החיונית של המקצוע בכלל.

על מקצוע הביבליוגרפיה וחקר הספר

תחום זה הוא מקצוע גדול וחשוב לעצמו, והוא יסוד לכל עיון ולימוד מעמיק ולכל מחקר בספרות ישראל, תולדותיו ותרבותו. אין לך כמו הביבליוגרפיה המקיפה והמדויקת וחקר הספר שחודרים לפינות נסתרות וחבויות ומגלים גנזים וגנוזות בהתהוותם ובתולדותם של כתבי היד וספרי הדפוס העתיקים והנדירים, גלגוליהם, תכניהם ומקומם בעולם הלימוד והעיון, תפקידם והשפעתם בחיים ובחברה, דרכי הכנתם דרכי יצירתם, הפצתם והשתמרותם, איסופם וכינוסם. רחב הוא מקצוע זה ומקיף את כל תחומי הספר העברי מראשיתו, ועל צורותיו השונות. שונות היו דרכי מסירת החכמה והידע שנתגלה

ושנוצר על ידי המין האנושי לדורותיו, למן החקיקה והכתיבה על האבן (והיא אחת הדרכים שפורסמה בהן התורה), על פפירוסים ומגילות ועד לצורת המסירה האלקטרונית ההולכת ומתפשטת בימינו (כגון מאגר ספרי השו"ת שנקבעו בקרביו של מחשב באוניברסיטת בר-אילן).

מעבר לרשימות ביבליוגרפיות 'יבשות' שקובעות ברכה לעצמן – הן רשימות מקצועיות בתחומי התמחות מיוחדים והן רשימות כלליות ומקיפות בתחומים הרחבים של הידע הביבליוגרפי הכולל – מבקש 'עלי ספר' לקדם את העיון והמחקר בהתהוותו של הספר ועשייתו, כתופעה לעצמה בתחום חיי הרוח והתרבות. עיון זה כפול הוא – הן מצד העיון בתוכן הפנימי והן מצד העשייה החמרית והפיזית. מצד התוכן כיצד? בירור עניינם של מחברים ושל חיבורים, טיבם וזיהויים והגדרת מקומם וזמנם לתחומיהם. תופעות שיוצאות ללמד על עצמן ועל תנועות וזרמים בתולדות המחשבה והיצירה, ועל מיונם של צורות וסוגים.

מצד הצורה והחומר כיצד? בירור וחקר דרכי עשייתם ודרכי הכנתם של הספרים לצורותיהם השונות, חקר חומר הספר והמכשירים לעשייתו, חקר חומר הכתב ומכשירי הכתיבה, כלי הדפוס ודרכי עבודתם והוא כולל בירור הטכניקה והטיפוגרפיה לסוגיהם. אי אפשר להקיף כאן את פרטי הדברים כולם, וראה את הדיון בעניינים אלו במאמרו של י' תא שמע, 'מצוי ורצוי בביבליוגרפיה העברית', יד לקורא, טו (תשל"ו) חוברת ב, עמ' 67–82.

תפקידה של הביבליוגרפיה ותכליתה, להכין את הבסיס ואת הכלים הדרושים והנחוצים לגישה נכונה ולהבנה מדויקת של חיבורים ושל טקסטים. לשון אחרת, של הדרכים הפיזיות והחומריות שעשה לו האדם כדי להעביר מחשבות ודעות מאדם לאדם ומדור לדור. פעמים יש שהידע הביבליוגרפי הוא הבסיס והיסוד לכל עיון בנושא, ופעמים יש שהידע הביבליוגרפי כשלעצמו ולגופו מבהיר ומאיר פרשיות ותופעות בתחומיה הרחבים של ההיסטוריה, התרבות וחיי הרוח בכלל. 'עלי ספר' יתן דעתו ויכוון את עצמו במיוחד למאמרים ולמחקרים אשר יחשפו את הזיקה ההדוקה שבין העיונים הביבליוגרפיים ובין העיונים שבתוכן, שבתרבות ושבהיסטוריה. זיקה ששופכת אור ופותחת פתחי בינה לתופעות שנסתרות ונעלמות מן העין עד שמתברר יסודם ועיקרם שבמציאות הספרותית והממשית. זיקה מעין זו עלתה כבר במחקרים שמכבר, וכמות מאמרו של י' אביבי בחוברת שלפנינו.

כמה וכמה בנייני מחקר גדולים נמצאו רעועים מפני שהביבליוגרפיה שבענינם לא נתבררה כראוי. הקרובים לענין עומדים לעתים בפני

פליאה והשתאות כיצד התעלמותן של ידיעות ביבליוגרפיות פשוטות גורמות למסקנות מוטעות ומשובשות.

'עלי ספר' י"א ותוכן ענייניו

בחוברת הנוכחית מאמרים בתחומים שונים ומגוונים, בחלקם גילויים חשובים ובחלקם כוללים דיונים מקיפים בנושאים ביבליוגרפיים וספרותיים: ד"ר יהונתן עץחיים מפרסם קטע חדש שמצא בגניזה מן הספר הלכות פסוקות - הלכות שחיטה - ומתוך השוואה לספר הלכות גדולות, הוצאותיו וכתבי היד, ולספר הלכות ראו; פרופ' ישראל ייבין דן במחקר מקיף בדרכי כתיבת השם אלהים בכתבי היד הקדומים ומברר את דרך הסופרים בכתיבת קיצוריו של השם; ד"ר צבי גרונר מוסיף קטע חדש מן הגניזה מן תורת הגאונים וד"ר משה סוקולוב עוסק בפשטות המתחדשים ובפירושים חדשים לרשב"ם על התורה, ובהם קטע אבוד שגילה בכתב יד, והמכיל את סוף פירושו של רשב"ם לתורה. את ענייני העריכה וזיהוי מחבריו ומסדריו של הספר מחזור ויטרי מברר פרופ' ישראל תא שמע מתוך חקירה ובדיקה בשמונה כתבי יד של חיבור זה והשוואתם אהדדי. פרופ' רוברט חזן מנתח את סיפור הגזירות בקהל קלויניא שבכלל סיפורי הגזירות באשכנז ובצרפת בסופה של המאה הי"א, ניתוח מדוקדק והשוואה לכתבי היד.

במאמר מקיף ויסודי מגולל יוסף אביבי את פרשת הפצתם של כתבי האר"י באיטליה, טיבם וענינם. על פי בדיקות, בירורים ועיון בכחמישים חיבורים המכילים את קבלת האר"י והמצויים כעת במאה ויותר כתבי יד בספריות השונות ברחבי תבל, מצא אביבי כי כתבים אלו הגיעו לאיטליה קודם לשנת ש"פ, והיו בידיו של רבי מנחם עזריה מפאנו עוד בטרם בואו של רבי ישראל סרוג לאיטליה. תורת האר"י הגיעה איפוא לאיטליה לא באמצעות ר"י סרוג כפי שסברו החוקרים עד כה. מכאן אף תוצאות חשובות לעצמה של ההבחנה בין מסירת תורת האר"י בידי תלמידי רבי חיים ויטאל ובין מסירתה בידי ר"י סרוג. ענינם של כמה 'מהדורות שער' מתברר במאמרו של יצחק יודלוב, בירור זה בכמה ספרים קדומים שופך אור על דרכי המדפיסים ועל החשיבות שבעיון מדוקדק בפרטי פרטים של מעשיהם.

כן מופיעות רשימות קצרות של אלברט ון דר-היידה שמוסיף פרטים על מציאות אותיות דפוס על גבי כתב יד ליידן הידוע של התלמוד הירושלמי, דבר המלמד בין השאר על היות כתב יד זה המקור שעל פיו הדפיסו מדפיסי ונציה את התלמוד הירושלמי לראשונה; של אפרים קופפר שמודיע על תרגום עברי עתיק לפירושו של הרמב"ם למשנה סדר נשים, תרגום שונה מזה הידוע; ושל מאיר הילדסהיימר

שמצא השמטות מכוונות שעשו מפרסמים מסיבות משלהם, בתעודות שפירסמו.

'עלי ספר' לאן?

בדעת המערכת להוסיף מדורים חדשים ולייחד מקום להערות ולשאלות קצרות בענייני ספר, לידיעות נחוצות ולסקירות קצרות על חיבורים ומחקרים חדשים בשדה הספר העברי, מחקרו ותולדותיו, וכן לידיעות מן הנעשה בתחום האספנות הפרטית.

לדבר אחרון זה חשיבות רבה, מפני שבועד האוצרות שבספריית הצבוריות ידועים ברובם ונרשמו בקטלוגים, ועל כל פנים פתוחים בפני המתעניין, הרי שבתחום האוספים הפרטיים הדברים יגעים. הגיעה השעה לפקוד גם את כתבי היד, האינקונאבולות, ושאר ספרי דפוס נדירים ומיוחדים שבגנוזים פרטיים ולהביאם לידיעת הצבור. על ידי הרחבת הידיעה אפשר יהיה גם לזהות חיבורים וכתבי יד שלעיתים נחלקים זה בכה וזה בכה חלקים חלקים, או לצרף חלקי ספרים נדירים ולהשלים את תיאוריהם על פי המצוי ברשותם של יחידים שגאלו, שהצילו וששימרו אוצרות יקר.

בנוסף לחוברת י"א שלפנינו, הולכות ונשלמות הכנתן של חוברת י"ב ושל חיבורים קטנים שיצאו מכלל מאמר ולכלל ספר לא הגיעו. שני מוספים כאלו מותקנים עתה לדפוס: חיבורו של ד"ר צבי גרונר - מפתח כללי לתשובות רב האי גאון; וחיבורו של ד"ר יוסף תבורי - ביבליוגרפיה על נושא התפילה, ביאוריה ומחקריה.

ש.ז.ה.

הערה: מסיבות טכניות לא הותקנה חוברת י"א כולה לפי כללי ההתקנה המתפרסמים בחוברת זו.

יהונתן עץ-חיים

קטע חדש מספר הלכות פסוקות - הלכות שחיטה - מן הגניזה

בין קטעי הגניזה שבספריית האוניברסיטה בקמברידג' מצאתי שני גליונות, כל אחד בעל שני דפים (וסימנם: TS Misc. 28²¹³), וכן מצאתי עוד דף אחד מתוך גליון הכתוב באותה כתיבה (וסימנו: T-S NS 17797) והיה ניכר שהוא שייך לאותם שני הגליונות הראשונים. מבדיקתם עולה כי היו אלה שלושה גליונות רצופים מתוך קונטרס של הספר הלכות פסוקות (להלן: ה'פ'), ועדיין חסר דף אחד מן הגליון השני, שהוא דף ב מן קונטרס זה.

שלושת הדפים הראשונים של קונטרס זה מכילים טקסט מקביל למה שנדפס מכבר (ספר הלכות פסוקות, מכ"י ששון 263, מהדורת מיקיצי נרדמים, ירושלים, תשי"א; מהדורה מצולמת של מהדורה זו יחד עם צילום כתב-היד, ירושלים, תשל"א).

וזה סדרו של הקונטרס כולו: ג ל י ו ן 1 (28²¹³, 2 דפים): א ד (א = עמ' קצט שר' 10 'וחברתה היא דסתמתה' עד עמ' רא שר' 8 'כד מישתכחא במרותא'; ד = קטע חדש שמתפרסם להלן). ג ל י ו ן 2 (17797, דף אחד): [ב] ה [ב] - חסר עדיין, ויש לשער כי היה מקביל לקטע שמן עמ' רא שר' 8 כנ"ל עד עמ' רב שר' 15 'דמחבר שדרא'; ה = קטע חדש שמתפרסם להלן). ג ל י ו ן 3 (28²¹³, 2 דפים): ג ו (ג = עמ' רב בסופו 'דילה ואיפסיק חוטא' עד עמ' רד שר' 11 'ושחט לה כשרה'; ו = קטע חדש המתפרסם להלן).

מכאן, ששלושת הדפים האחרים מקונטרס זה - ד, ה, ו - שייכים גם הם לספר הלכות פסוקות, ומבדיקת תוכנם מתברר שהם קטעים מאותו חלק של הספר שחסר לנו. כתב-היד שעל-פיו הוציא ס' ששון את הספר, שהוא לעת עתה כתב-היד היחידי הידוע לנו מן ספר זה, חסר רובן של הלכות שחיטה, פרט לקטע קטן שבתחילתן. הדפים הללו שייכים אפוא לחלק חסר זה, והם מהלכות שחיטה שבספר זה.

ועוד, ההלכות שברצף זה של שלושת הדפים, נמצאות גם בנוסח העברי של הלכות פסוקות, בהלכות ראו (להלן: ה"ר), הוצאת שלאסבערג, וירסייליס, תרמ"ו, עמ' 135 שר' 32 - עמ' 147 שר' 8, בחריגות ובשינויים שאעמוד עליהם להלן. הדפים (בגודל 16.5 × 18 ס"מ לערך) עשויים קלף וכתובים בקולמוס של קנה. לדעתו של ידידי ד"ר חיים בנטוב, הכתיבה היא מזרחית, ואת כתב-היד יש ליחס למאה ה' או ה"א, בשל הכתיבה הבלתי אחידה של רגל האות ק, שלעיתים היא מחוברת ולעיתים כתובה ברווח. למלים אחדות יש ניקוד.

ה ק ט ע ש ל נ ו ו י ח ס ו ל ה ל כ ו ת ר א ו
ס' ששון במבואו לה"פ, בעמ' 19-22, עמד כבר על עיקרי הדברים באשר ליחסו של ה"פ לה"ר. דבריו מתאשרים גם מתוך השוואה בין הקטע שלפנינו ומקבילותיו בה"ר, אך יש גם הבדלים כדלקמן.

- א. יש בקטע שלנו וחסר בה"ר:
1. א א ש' 3: 'ובתר...טרפה'¹. חסר בה"ר, עמ' 135 ש' 33.
  2. ב ב ש' 11-13: 'מחומרתי...אסי' [ר למישחט]. חסר בה"ר, עמ' 140 ש' 3.
  3. ג א ש' 11-13: 'דתורא...טרפה'. חסר בה"ר, עמ' 140 ש' 213.
כל הפיסקאות הללו נמצאות גם בהלכות גדולות (להלן: ה"ג)³.
- ב. יש בה"ר וחסר בקטע שלנו:
- כאן צריכים אנו להיוהר, משום שלפנינו רק קטע מה"פ, ויכול להיות שהדברים מופיעים במקום אחר ובסדר שונה מזה שבה"ר⁴. רשמנו רק חלקים שמתוך עניינם, הקשרם ולשונם ודאי הוא שלא ימצאו בה"פ במקום אחר:
1. ב ב ש' 15 אחרי: '[טר]יפה' נוסף בה"ר, עמ' 140 ש' 22-23: 'ואם נשתייר' עד 'כשרה'⁵.
  2. א א ש' 5 אחרי: 'ולישחוט' נוסף בה"ר, עמ' 136 ש' 1-7: 'ויבדוק' עד 'ואין'⁶.
  3. ב א ש' 5 אחרי: 'לאיסור'⁷ נוסף בה"ר, עמ' 137 ש' 4-7: 'וזה שאמרנו' עד 'להקיף'⁸.
  4. ב א ש' 15 אחרי: '[מהי] א [חיות] א' נוסף בה"ר, עמ' 139 ש' 15-32: 'ת"ר' עד 'והלכה כחכמים'⁹.
- כל הקטעים הנוספים בה"ר על פני הקטע שלנו¹⁰ נמצאים בה"ג, כפי שצוין למטה בהערות 5-6, 8-9.

- 1 בלשון זה נמצאים הדברים בעיטור שער שני, הלכות שחיטה כו, א. כדברים האלה אנו מוצאים גם בדברי הב"י שהביא בשם ר' ירוחם שהביא בשם הר"ה (י"ד, סי' כג, ד"ה שחט העוף). ראה גם: ספר הפרדס לרש"י, הלכות שחיטה, עמ' קלו.
- 2 כאן יש לפחות אפשרות תיאורטית של השמטה בשל שוויון הסופות מ'טרפה' עד 'טרפה'. פסק זה נמצא כבר בבבלי חולין נה ע"ב ויש מחלוקת בין הפוסקים ביחס אליו. כדעת ה"פ וה"ג פסקו גם הראב"ן בס' רנו ואור זרוע בהלכות טריפות בס' תכג אולם הרמב"ם בהלכות שחיטה ח, כו, הטור והשו"ע ביר"ד סי' מד, וכן הר"ן והרא"ש לבבלי שם, סבורים כי אפילו אם קטנה כפול או כענב טריפה.
- 3 לסעיף 1 = ב, עמ' 511 ש' 27-28; ו, קכו ע"א ש' 11-12. לסעיף 2 = ב, עמ' 512 ש' 24-25; ו, קכו ע"ב ש' 2-3. לסעיף 3 = ב, עמ' 536 ש' 1-2; ו, קכט ע"ד ש' 48-49.
- 4 באשר לסדר השונה נדבר עוד לקמן בנפרד.
- 5 התוספת נמצאת בה"ג ב, עמ' 536 ש' 8-10; ו, קל ע"א ש' 6-7.
- 6 תוספת זו מתחלקת לשניים: א. עמ' 136 ש' 1-2: 'ויבדוק' עד 'ואסורה', משפט הנראה כתוספת ביאור לנאמר שם לעיל, ושאינו לו מקבילה בשום מקום גם לא בה"ג ב שם ש' 2: 'ובמקום שנתלדה' ואילך, שהיא תוספת של עניין חדש שיש לה מקבילה בה"ג ב, עמ' 511 ש' 31 עד עמ' 512 ש' 3; ו, קכו ע"א ש' 17-22.
- 7 ראה לקמן הפיסקא הדנה בסדר שונה שבין הקטע שלנו וה"ר.
- 8 הדברים נמצאים בה"ג ב, עמ' 513 ש' 9-12; ו, קכו ע"ב ש' 29-31, בהשמטת דברי רב נחמן, אבל אפשר שנשמטו בשל שוויון הסופות מ'שחטה' עד 'שחטה'. עיקרי הדברים נמצאים כבר בבבלי חולין נד ע"א אם כי בסדר שונה.
- 9 הדברים, אם כי בסדר מעט שונה, נמצאים גם בה"ג ב, עמ' 520 ש' 5-14 ועמ' 521 ש' 10-19; ו, קכו ע"ב ש' 44 - ע"ג ש' 23. כסדר שבה"ג נמצאים הדברים בספרא שמיני ג, ה ואילך. במידה רבה של בטחון, אם כי לא בוודאות גמורה, ניתן לומר כי גם הדברים הנאמרים שם בה"ר בהמשך ש' 32-34, נקודת דרושה' עד 'לספק דרושה', הם תוספת: א. משום שהם נמצאים גם בה"ג שם בהמשך; ב. משום שבה"ר מיד אחרי 'לספק דרושה' נפתחת פסקא חדשה יומי שמהלך וכו' / שיש לה מקבילה בקטע שלנו ב ש' 2 ואילך.
- 10 למעט המשפט שהוזכר לעיל בהערה 6.

ג. למרות שסדר ההלכות בקטע כולו מקביל באופן עקרוני לסדר ההלכות שבה"ר¹¹ הנה דווקא בתוך קבוצת הלכות בודדת הסדר שונה:

1. הקטע שלנו ה"ר, עמ' 136 שר 24 - עמ' 137 שר 4

א	א. א א שר' 16-18: 'עיקור' עד '[ל]חיותא'
ב	ב. א א שר' 18-א ב שר' 1: '[וג]בר[א גובר]א'
ג	עד 'לרישה'
ב	ג. א ב שר' 1-2: 'ובהדי' עד 'סימנין'
ה	ד. א ב שר' 2-8: 'או שחטה' עד 'תפסינהר'
ד	ה. א ב שר' 8-ב א שר' 5: 'בכל הנ' עד 'לאיסור'

2. ה"ר, עמ' 139 שר 35 - עמ' 140 שר 22¹²

א	א. ב ב שר' 2-11: 'ואמור רבנן' עד 'ד[ימא]'
ג	ב. ב ב שר' 13-15: '[ני]קב הט[חול]' עד '[טר]יפה'
ב	ג. ב ב שר' 15 עד סוף הקטע: '[בכוליאטא]'
	עד '[טרפ]ה'

ד. יש שהדברים מנוסחים בכל אחת מן המקבילות בלשון שונה. ואם כי ס' ששון, במבואו עמ' 20, עומד על כך ש'לפעמים מסכם בעל ה"ר את דברי ה"פ בלי להביא את המו"מ שבר', לפנינו דוגמאות הפוכות, ללשון קצרה בקטע שלנו ולשון ארוכה בה"ר:

1. ג א שר' 13: 'מררתא...טרפ[ה]' - ה"ר, עמ' 143 שר' 11-12. יתר על כן, משאומתן בה"ר ולשון פסקנית בקטע שלנו:
2. א א שר' 12-14: 'והיכא...טר[פה]' - ה"ר, עמ' 136 שר' 14-18. ועוד, לשון פסקנית בקטע שלנו לעומת משאומתן בה"ר ובתוספת דברים:
3. ב ב שר' 13-15: '[ני]קב הט[חול]'... '[טר]יפה' - ה"ר, עמ' 140 שר' 20-23. בשלושת המקרים נמצאת הלשון הארוכה גם בה"ג¹³, והיא מבוססת בעיקרה על נוסח התלמוד¹⁴.

11 פירוט סדר ההלכות בה"ר ראה לקמן. החריגות הבדדיות הן: עמ' 137 שר' 7-8; עמ' 143 שר' 10-12; עמ' 146 שר' 34 - עמ' 147 שר' 8. קטע אחרון גדול זה המקביל לקטע שלנו ג א שר' 16 - ג ב שר' 11, נראה לי כהוספה מאוחרת של סופר שחש בהשמטת הקטע במקומו, מן הסיבות הבאות: א. לשונו ברובה ארמית, בניגוד ללשון הספר כולו. ב. המשפט 'מיזיקי דידא אסורין' המופיע בסופו מופיע כבר בנוסחו העברי שם, עמ' 140 שר' 7. ג. קטע זה מקבילתו בקטע שלנו מפסיקה את רציפות המקבילה בה"ר, עמ' 140 שר' 14. ד. מקומו בה"ר שם אחרי הלכות כיסוי הדם קשה.

12 למעט החריגים שנמנו לעיל בהערה הקודמת.
13 לסעיף 1 = ב, עמ' 524 שר' 2-4; ו, קצו ע"ד שר' 45-48. לסעיף 2 = ב, עמ' 512 שר' 12-16; ו, קצו ע"א שר' 34-39. לסעיף 3 = ב, עמ' 536 שר' 4-10; ו, קצט ע"ד שר' 52 - קל ע"א שר' 7.
14 לסעיף 1 - ראה בבלי חולין מח ע"א. לסעיף 2 - ראה שם יח ע"א-יט ע"א. לסעיף 3 - ראה שם נה ע"א וע"ב.

ה. יש שדברי הקטע שלנו חולקים על הנאמר בה"ר, לא רק 'בנוגע למנהגים', כדברי ס' ששון במבוא שם, אלא בהלכה ממש:

ב א שר' 17-19: 'קא נשתייר' עד 'טריפה' (פ"א) = ה"ר, עמ' 139 שר' 8, 26 ועמ' 142 שר' 36.

מן הקטע שלנו, הגם שפיסקא זו בחלקה משוחזרת, משמע כי למרות שניטל הכבד צריך להישאר כזית במקום מרה ובמקום חיה, ולא – הבהמה טריפה¹⁵. ובעל ה"ג, שבעניין זה קרוב לדעת הקטע שלנו, מביא¹⁶ גם את מדרש ההלכה שבספרא שמיני ג, ה ואילך: 'יכול אפילו...נטלה הכבד ו נ ש ת י י ר' הימנה כזית... ת"ל נבלה וטרפה לא יאכל בה וכו'". הווי אומר, נשתייר כזית אינה טריפה, ואם נשתייר פחות מכזית טריפה. אולם בעל ה"ר סבור, כי אפילו נשתייר פחות מכזית כשרה ובלבד שלא יינטל הכבד כולו. נוסחת ה"ר לאותו מדרש הלכה היא: 'יכול אפילו... נטלה הכבד ו ל א נ ש ת י י ר ממנה כזית... ת"ל נבלה וטריפה לא תאכל וכו'". ודבריו בעניין זה מתחזקים עוד יותר באמרתו הקצרה בעמ' 142 שר' 36: 'נטלה הכבד כשר'¹⁸.

מסקנתו של ס' ששון במבואו, עמ' 19, לעניין השינויים שבין ה"פ וה"ר, היא: 'או שחלה כאן ידו של המעתיק או שבאמת היתה לפנינו נוסחא אחרת, ושני המקרים גם יחד אפשריים הם'. אולם אם אנו בוחנים היטב את הדברים, אין בהם כדי להסביר נכונה את השינויים. א. ההשערה על 'ידו של המעתיק', יש בה לכל היותר הסבר לסעיפים א' וב'. ב. ההשערה שלפני בעל ה"ר היתה נוסחא אחרת של ה"פ, טובה יותר מאשר ההשערה על 'ידו של המעתיק', אבל עדיין אין בה להסביר את התופעה. לענ"ד, המסקנה המתבקשת, על יסוד ההשערה השנייה של ס' ששון, היא שלפני בעל ה"ר היתה מ ד ו ר ה אחרת של ה"פ, מסקנה העשויה להתאמת עלידי מציאתם של כתביד נוספים הן של ה"פ והן של ה"ר.

ב"תלפיות" כרך ט' חוב' אב, נ"י תשכ"ה, עמ' 194-217 פרסם יוסף פאעור הלוי עשרה קטעים מתוך הלכות שחיטה עם תרגום ערבי, שע"פ קביעתו ניתן בעזרתם 'לשחזר בשלמותן את כל הלכות שחיטה של רב יהודאי גאון' (עמ' 194). אולם השוואה מדוקדקת של קטעים אלו¹⁸ עם הלכות ראו, הלכות גדולות (להלן: ה"ג) והקטע שלנו מביאה למסקנה שלקטעים הללו אמנם יש קשר עם ה"פ של רב יהודאי גאון כמו עם ה"ר וה"ג, אולם לא רק שאינם הלכות שחיטה מתוך ה"פ של רב יהודאי גאון 'בשלמותן' אלא אף לא חלק מהן. הקטעים הללו אינם אלא חלק מלקט של הלכות המבוסס בין השאר גם על 'הלכות שחיטה' מתוך ה"פ לרב יהודאי גאון. והראיות הן כדלקמן:

א. היקפן של ההלכות המשוה את מספר ההלכות הנמצאות בקטעים אלה עם

15 ראה: ה"ג ב, עמ' 523 שר' 20 – עמ' 524 שר' 2; ו, קצו ע"ד שר' 42-45. הדברים מבוססים על סוגיית התלמוד שבחולין מו ע"א.

16 ב, עמ' 521 שר' 11 ואילך; ו, קצו ע"ג שר' 12 ואילך.

17 וכן הנוסחה גם בכ"י רומי מהדורת פינקלשטיין, ניריורק, תשי"ז, של הספרא שם. אם כי בכ"י מ: 'ולא נשתייר וכו', וראה לקמן.

18 תימוכין לדעת בעל ה"ר ראה בדברי הר"ף והרא"ש לחולין מו ע"א.

18 א רק את הקטעים שציין המחבר מתוך אוסף אדלר יכולתי לבדוק, הציון שנמסר לקטעים מאוסף T-S איננו מדויק ולכן לא יכולתי לבדוק את הקטעים עצמם.

'הלכות שחיטה' בה"ג, בה"ר ובקטע שלנו ימצא שהכמות הינה מזערית, וקשה להניח שאלה הן 'בשלמותן כל הלכות שחיטה של רב יהודאי גאון'. מאידך גיסא, התעלם המחבר מן השורה האחרונה שבקטע אדלר 3059,7 הפותחת פסקה חדשה בעברית במלים 'ואסיר למישח אותו ואת בנו'.

ב. תכנון של ההלכות. החל מעמ' 207 שר' 159 ואילך אנו מוצאים הלכות שונות בתכלית מן ההלכות שבקטע שלנו בהשוואה לדף ב' ע"א שר' 6 ואילך (עד לדף ב' ע"א שר' 3 ההלכות שבקטעים אלה ובקטע שלנו מקבילות). אולם בעוד שבקטע שלנו ענינו של ההלכות אחד הוא: הלכות טריפה, הרי שבקטעים הללו אוסף ההלכות הוא ללא קשר תכני ביניהן: שוחט, אותו ואת בנו, עיקור, נבילות, שחיטת משומד, שוטה, שחיטה, אותו ואת בנו, עובר ירך אמו, אותו ואת בנו. זאת ועוד, בחלק זה של הקטעים פסקאות גדולות שאינן נמצאות בה"ר, כגון: עמ' 207 שר' 159 – עמ' 208 שר' 171, עמ' 212 שר' 217 – עמ' 213 שר' 227. יש מהן שלא נמצאות אף בה"ג, כגון: עמ' 207 שר' 159-162, עמ' 208 שר' 167-171, עמ' 209 שר' 181-184, עמ' 212 שר' 217 – עמ' 213 שר' 227 ועוד.

גם בחלק הראשון של קטעים אלה, מעמ' 202 שר' 67 עד עמ' 207 שר' 159 שהוא החלק המקביל לקטע שלנו, אנו מוצאים חסרות ויתרות בהשוואה עם הקטע שלנו, ה"ר וה"ג. הפיסקה בעמ' 203 שר' 86 'דבדיקי וטא בהדי קניא' אינה נמצאת לא בקטע שלנו א' א' שר' 6, לא בה"ר עמ' 136 שר' 8 ולא בה"ג: ו קכו ע"א שר' 23, ב עמ' 512 שר' 4. הפיסקה בעמ' 204 שר' 108 'וטבח' עד שר' 117 'ציויתך' אינה נמצאת לא בקטע שלנו א' א' שר' 16 ולא בה"ר עמ' 136 שר' 14. בה"ג היא נמצאת במקום אחר: ו קכה ע"ב שר' 19-16, ב עמ' 508 שר' 6-4 (ולא כפי שציין שם בהערות המחבר) אולם בלשון שונה בתכלית. הפיסקה בעמ' 202 שר' 77 'ומן' עד שר' 83 'דאמי' אינה נמצאת לא בקטע שלנו א' א' שר' 5 וגם לא בה"ר עמ' 136 שר' 1 אם כי נמצאת בה"ג: ו קכו ע"ב ש' 42-47, ב עמ' 513 ש' 22 – עמ' 514 ש' 1. הפיסקה בעמ' 203 שר' 91 'והיכא' עד שר' 99 'מינה' אינה נמצאת בקטע שלנו אולם נמצא בה"ר במקום אחר: עמ' 141 שר' 23-26. בה"ג מחולקת פיסקה זו בשני מקומות נפרדים: ו קכו ע"א שר' 31-34. קכו ע"ב שר' 23-24; ב עמ' 512 שר' 10-12, עמ' 513 שר' 7-6. במקום בו נמצאת הפיסקה בה"ר היא חשודה כתוספת מאידך גיסא, הפיסקה הנמצאת אצלנו א' א' שר' 8 'אי שייר' עד שר' 10 '[חיטי]' וכן בה"ר ובה"ג (ראה המקבילות) אינה נמצאת בקטעים הללו בעמ' 203 שר' 89. הפיסקה א' ב' שר' 16 'מאי טעמא' עד שר' 17 'ושטא' הנמצאת אף היא בה"ר ובה"ג (ראה המקבילות) חסרה שם בעמ' 207 שר' 156.

ג. סדרן של ההלכות. הפיסקה שבעמ' 204 שר' 108 'וטבח' עד עמ' 205 שר' 126 'איסור' מפסיקה את רצף ההלכות שבקטע שלנו בדף א' ע"א שר' 16, רצף הזהה עם הרצף שבה"ר ובה"ג (ראה המקבילות).

ד. לשון ההלכות. הפיסקה שבעמ' 202 שר' 74 'ולמה' עד שר' 76 'דמכסיא' אינה נמצאת בקטע שלנו אם כי נמצאת בה"ר עמ' 141 שר' 22-23 (מקום זה חשוד כתוספת, ראה לעיל). אולם לשון הפיסקה היא עברית השונה גם מלשון ה"ג: ו קכו ע"א שר' 2-1, ב עמ' 511 שר' 20-21.

הקטע שלנו ויחסו לה"ג

על היחס בין ה"פ וה"ג כבר נכתבה ספרות ענפה¹⁹, ואין הקטע שלנו מחדש הרבה בעניין זה. אנו רוצים רק לעמוד על נקודה אחת, שלמיטב ידיעתנו לא עמדו עליה עד כה, והיא, שבכל השינויים שבין הקטע שלנו וה"ג שווה הקטע שלנו לה"ר: א. ביחס להשמטת שמות בעלי המימרות²⁰:

1. ב ב שר' 17 לפני: 'באק[א]' = ה"ר, עמ' 140 שר' 4 - ה"ג ב, עמ' 535 שר' 19; ו, קכט ע"ד שר' 34.
2. ג א שר' 20 במקום: 'תוב' = ה"ר, עמ' 147 שר' 1 - ה"ג ב, עמ' 550 שר' 19; ו, קלב ע"ג שר' 22.
3. ג ב שר' 5 במקום: 'תוב' = ה"ר, עמ' 147 שר' 4 - ה"ג ב, עמ' 550 שר' 21; ו קלב ע"ג שר' 21.
4. ג ב שר' 8 לפני: 'ריש מעיא' = ה"ר, עמ' 147 שר' 6 - ה"ג ב, עמ' 529 שר' 13, וראה גם עמ' 549 שר' 7; ו, קכח ע"ד שר' 44, וראה גם קלב ע"ב שר' 17.
5. ג ב שר' 12 לפני: 'חמשה אונ' = ה"ר, עמ' 140 שר' 14 - ה"ג ב, עמ' 525 שר' 25; ו, קכח ע"א שר' 40.
6. ג ב שר' 20 לפני: 'כוליה' = ה"ר, עמ' 140 שר' 20 - ה"ג ב, עמ' 528 שר' 1; ו, קכח ע"ג שר' 21.

ב. ביחס לנוסחאות שונות, כאשר נוסחת הקטע שלנו היא קצרה וללא משאיומתן ואילו נוסחת ה"ג מביאה את המשאיומתן התלמודי או פאראפראזה שלו:

1. ב ב שר' 17: ' [אודנא]...[טרפה]' = ה"ר, עמ' 140 שר' 4 - ה"ג ב, עמ' 527 שר' 15-20; ו, קכח ע"ג שר' 16-23²¹.
  2. ג א שר' 2-3: 'קשיאתא...טרפה' = ה"ר, עמ' 140 שר' 8 - ה"ג ב, עמ' 524 שר' 8-11; ו, קכח ע"א שר' 4-22.
  3. ג א שר' 14-15: '[ריאה דנ] שיף...טרפה' = ה"ר, עמ' 140 שר' 13-14 - ה"ג ב, עמ' 526 שר' 27 - עמ' 527 שר' 3; ו, קכח ע"ב שר' 44-50²³.
  4. ג ב שר' 9-10: 'קיבתא...גראדא' = ה"ר, עמ' 147 שר' 6-7 - ה"ג ב, עמ' 529 שר' 12, 14-16; ו, קכח ע"ד שר' 42-43, 45-46, 48²⁴.
  5. ג ב שר' 20: 'כוליה...[טרפה]' = ה"ר, עמ' 140 שר' 20 - ה"ג ב, עמ' 528 שר' 1-4; ו, קכח ע"ג שר' 36-40²⁵.
- במקום אחד קרוב נוסח ה"ר דווקא לנוסח ה"ג ולא לקטע שלנו: א א שר' 12-14:

19 ראה הביבליוגרפיה שנרשמה באנציקלופדיה העברית, יד, עמ' 531 ו-534. עליה יש להוסיף: א' נויבואר, המגיד, יז, עמ' 125 ואילך; ש' ק' מירסקי, שאילחות דרב אחאי גאון, ירושלים, תש"ך, א, מבוא עמ' 12-16; ש' מורל, *HUCA*, 46, 1975, עמ' 510-532; ע' הילדסהיימר, סיני, יג, תש"ג, עמ' רעה-רפא; הלכות גדולות שהוציא לאור, ח"א, ירושלים, תשל"ב, מבוא עמ' כח-מא; שם, ח"ב, ירושלים, תש"ס, מבוא עמ' כד-לו; מכתם לדוד, ספר הזכרון לכבוד הרב דוד אוקס, רמת-גן, תשל"ח, עמ' 160-171.

20 למעט שמו של רב יהודה בשם שמואל המופיע בקטע שלנו פעמיים: 1. א ב שר' 12-13. 2. ב א שר' 20.

21 בבלי חולין מח ע"א.

22 שם מט ע"א.

23 ראה שם מז ע"ב.

24 ראה שם נ ע"א, צג ע"א.

25 שם מח ע"א.

והיכא...טר[פה] – ה'ג ב, עמ' 512 שר' 12-16; ו, קכו ע"א שר' 34-39 = ה'ר, עמ' 136 שר' 14-18²⁶.

ג. גם באותם מקרים בודדים שיש בהם תוספת בקטע שלנו על פני מה שנמצא בה'ג²⁷:

1. א א שר' 7-8: '[או] כגון...דמסרא' = ה'ר, עמ' 136 שר' 8-9²⁸.
2. ג א שר' 1: 'מיזריקי דידא אסורין' = ה'ר, עמ' 140 שר' 7 ועמ' 147 שר' 8.
3. ג ב שר' 10-11: 'גיד הנש[ה]...דאיתיה' = ה'ר, עמ' 147 שר' 7-8.

ד. וכן במקרה בודד אחד שבו חולק נוסח הקטע שלנו על נוסח ה'ג:
א א שר' 6-7: 'כגון דקא שחיט ת ו ת י חוטי ד[רישא]' = ה'ר, עמ' 136 שר' 8.
ה'ג ב, עמ' 512 שר' 3-4; ו, קכו ע"א שר' 22-23: 'כגון דקא שחיט ע י ל ו י חוטא דרישא'²⁹.

אין בניתוחו של הקטע שלפנינו כדי לתרום דבר לקביעת מהות היחס הספרותי שבין שתי היצירות, ה'פ וה'ג, שאלה השנויה כידוע במחלוקת גדולה. הסיבה איננה משום שלפנינו רק קטע, אלא משום שבלהט המחלוקת לא נחקרה העובדה, כי קטעי גניזה רבים של ה'ג שנמצאו מציגים נוסחאות שונות זו מזו באופן מהותי, הן בסידורו של החומר והן בהרכב הלכותי, ומעוררים שאלה קשה ביחס לחיבור ה'ג עצמו. כל עוד לא נתבררה שאלה זו איאפשר לדבר על יחסו של ספר זה לספרים אחרים³⁰.
הנני מביא בזה את צילומי הקטעים ואת העתקתם, ועל כך נתונה תודתי לספריית האוניברסיטה בקמברידג' ולד"ר רייף העומד בראש מפעל הגניזה שם. צירפתי חילופי נוסחאות לנוסחת ה'ר ולנוסחאות השונות של ה'ג³¹ (רשימה מצורפת בסמוך).
העתקתי מה שיכולתי לקרוא מן הקטע המקורי בעזרת המכשירים המצוינים הנמצאים בספריית קמברידג', ובעזרת הצילומים, תוך השוואה עם הצילומים הנמצאים במכון לתצלומי כתיביד שבבית הספרים הלאומי בירושלים. בהערות השלמתי את הניתן להשלמה על-פי המקבילות ולעתים לפי שיקול דעתי.

רשימת נוסחאות ספר הלכות גדולות שבהם השתמשתי:

א. כתיביד ודפוסים שלמים:

1. מ – כ"י מילאנו אמברוזיאנא 116.
2. ר – כ"י ואטיקאן 136.
3. ב – דפוס ברלין, 1886.
4. ו – דפוס ורשא על-פי דפוס ונציה.

26 ראה לעיל עמ' 3.

27 ע' הילדסהיימר במאמרו 'למבנה הספר הלכות פסוקות', מכתם לדוד (הע' 19 לעיל), עמ' 162, אומר כי 'רק פחות משמינית מן הכתוב בספר ה'פ אינו בה'ג'; בקטע שלנו זה הרבה פחות.

28 ראה טור ושר'ע יר'ד, סי' כד.

29 ביחס למחלוקת ראה דבריו של המגיד משנה לרמב"ם הלכות שחיטה ג, יב: 'ויש בשמועה זו גרסאות מוחלפות ופירושים שונים'.

30 ברור הוא שהראשונים שעסקו בשאלה, רש"י רפפורט וא' עפשטיין, לא יכולים היו לדעת זאת, אולם האחרונים ובעיקר ע' הילדסהיימר, צריכים היו להביא זאת בחשבון.

31 במקום שהעתקתי את נוסחת ה'ג בשלמותה העתקתי אותה על-פי כ"י מ (ראה לקמן) וצירפתי חילופי נוסחאות עם שאר נוסחאות ה'ג.

ב. קטעי גניזה (כולם מאוסף T-S שבקמברידג'):

ק 13 - T-S F 10

ק 29 - T-S F 10

ק 14 - T-S F 10

ק 16 - T-S F 10

ק 997 - T-S NS 329

ק 24 - T-S NS 169

ק 58 - T-S F 10

ק 59 - T-S F 10

ק 87 - T-S AS 77

ק 166 - T-S AS 78

ק 73 - T-S AS 81

ק 29 - T-S AS 75

ק 321 - T-S NS 329

ה"פ - הלכות פסוקות, מהדורת מקיצי נרדמים, ירושלים, תשי"א.

ה"ר - הלכות ראן, מהדורת שלאסבערג, וירסייליס, תרמ"ו.

ס י מ נ י ה ה ד ר ה:

< > - יתר בטקסט לעומת מקבילו.

<< >> - הוספה בגליון או בין השיטין.

{ } - חסר בטקסט לעומת מקבילו.

{ } - מחיקות ותיקון.

□ □ □ - קווים מעל למלה - קריאה קשה.

[ ] - השלמה שלי.

( ) - מחיקה שלי.

... - לא ניתן לקריאה (מספר הנקודות מכוון כנגד מספר האותיות החסרות על-פי האומדן).

עי"ע - עלידי עצמו (היינו הגהת סופר כה"י).

עי"א - עלידי אחר.

הפניה לקטע היא עלידי ציון דף, עמ' ושורה הרשומים בקטע, כגון: א א 1 = דף א עמ' א שורה 1.

רשימת המקבילות

הקטע	ה"ג	ה"ר
א א 1-5: ולבדקינין - ולישחוט	ב, עמ' 511 שר' 26-29 ו, קכו ע"א שר' 10-13	עמ' 135 שר' 32 עמ' 136 שר' 1
12-6: הגרמה - ולישחוט	ב, עמ' 512 שר' 3-6 ו, קכו ע"א שר' 22-26	עמ' 136 שר' 8-14
14-12: והיכא - טר[פה]	ב, עמ' 512 שר' 12-16 ו, קכו ע"א שר' 34-39	
16-15: והלכתא - טרפה	ב, עמ' 512 שר' 24 ו, קכו ע"ב שר' 1-2	
א א 16 - א ב 12: עיקור - וטרפה	ב, עמ' 512 שר' 25 - עמ' 513 שר' 1 ו, קכו ע"ב שר' 3-14	עמ' 136 שר' 24 - עמ' 137 שר' 4 (בשינוי סדר הפיסקאות)
א ב 12 - ב א 1: אמא - מה[הוא חיותא]	ב, עמ' 510 שר' 13-17 ו, קכה ע"ג שר' 47 - קכה ע"ד שר' 2	
א א 1 - 5: [שחט את] הו[שט] - לאיסור	ב, עמ' 517 שר' 1-5 ו, קכו ע"ד שר' 50 - קכו ע"א שר' 5	
13-6: ואיל[ו] - ודרוסת [הזאב]	ב, עמ' 520 שר' 8-14 ו, קכו ע"ב שר' 48 - קכו ע"ג שר' 10	עמ' 139 שר' 7-15
13: [זה] הכלל - כמזה [חיה טרפה]	ב, עמ' 521 שר' 11	
15 - 14: כי - [מההי] א [חיות]א		
19-15: קא[ניטלה] - טריפה	ב, עמ' 523 שר' 20 - עמ' 524 שר' 2 ו, קכו ע"ד שר' 42-45	עמ' 142 שר' 36.

ה'ר	ה"ג	הקטע
		20 -
עמ' 137 שר' 8-7	ב, עמ' 510, שר' 18-17 ו, קכה ע"ד שר' 4-2	ב ב 2: [אמסר] ב יהודה - דשחי[ט]:
עמ' 139 שר' 35 - עמ' 140 שר' 3	ב, עמ' 515, שר' 29-24 ו, קכו ע"ד שר' 18-7	11-2: 11-2: ואמור-ד[ימא]:
	ב, עמ' 512, שר' 25-24 ו, קכו ע"ב שר' 3-2	12-11: 12-11: מחומרתי - אסי[ר]:
עמ' 140 שר' 23-21	ב, עמ' 536 שר' 8-4 ו, קכט ע"ד שר' 52 - קל ע"א שר' 6	15-13: 15-13: [ני] קב הט[חול] - [טר]יפה:
עמ' 143 שר' 11	ב, עמ' 529 שר' 12 ו, קכח ע"ד שר' 42	15: 15: קיבת[א] - [טריפה]:
עמ' 140 שר' 13-3	ב, עמ' 535 שר' 30 ו, קכט ע"ד שר' 49-48	16-15: 16-15: [כוליא]תא - [טר]יפה
	ב, עמ' 527 שר' 20-15 ו, קכח ע"ג שר' 23-16	17: 17: [אודנא] - [טריפה]
	ב, עמ' 535 שר' 21-19 ו, קכט ע"ב שר' 38-35	17 - ג א 1: 1: באק[א] - איתעכלי
	ב, עמ' 532 שר' 24 ו, קכט ע"ב שר' 28	2: 2: ביכאסי - טרפה
	ב, עמ' 524 שר' 11-8 ו, קכח ע"א שר' 8-4	3-2: 3-2: קשיאתא - טרפה
	ב, עמ' 536 שר' 6-5 ו, קל ע"א שר' 3-2	5-4: 5-4: כמישתכחא - דאמי (1)
		11-5: 11-5: כמישתכחא - טרפה
	ב, עמ' 535 שר' 30 עמ' 536 שר' 2 ו, קכט ע"ד שר' 49-39	13-5: 13-5: כמישתכחא - טרפה (1)

ה"ר	ה"ג	הקטע
עמ' 143 שר' 11-12	ב, עמ' 524 שר' 2 ו, קכז ע"ד שר' 45-46	13: מררתא - טרפ[ה]
עמ' 143 שר' 10	ב, עמ' 522 שר' 22 ו, קכז ע"ד שר' 12-13	14: ליבא - טרפה
עמ' 140 שר' 13-14	ב, עמ' 526, שר' 27 עמ' 527 שר' 3 ו, קכח ע"ב שר' 44-50	14-15: [ריאה דנא] שיף - טרפה
	ב, עמ' 524 שר' 7-8 ו, קכח ע"א שר' 3-4	16: כמישתכחן - טרפה
	ב, עמ' 551 שר' 10-12 ו, קלב ע"ד שר' 4-7	16-20: [חמשה] חוטי - בתרויהו
עמ' 146 שר' 34 - עמ' 147 שר' 8	ב, עמ' 550 שר' 19-25 ו, קלב ע"ג שר' 19-26	20 - 8: תוב - כחוטי
	ב, עמ' 529 שר' 12-14 15-16, ראה גם עמ' 549 שר' 7-9 ו, קכח ע"ד שר' 44-47, וראה גם קלב ע"ב שר' 17-20	8-10: ריש - גראדא
		10-11: גיד - דאיתיה
	ב, עמ' 525 שר' 1 ו, קכח ע"א שר' 24	11-12: רי[א]ה - טרפה
עמ' 140 שר' 14-20	ב, עמ' 525 שר' 23-27 ו, קכח ע"א שר' 49 - קכח ע"ב שר' 5	12-20: חמשה [ד]אסא - ט[רפה]
	ב, עמ' 528 שר' 1-4 ו, קכח ע"ב שר' 36-40	20: כוליה - מוגלא [טרפ]ה

- 1 ולבדקינין לסימנין דלמא פסיקין.....
בהמה ולהדר לשחוט מעלאי לתתאי ושפיר דאמי
ובתר דשחוט חאזי אי בזיע קניא או ושטא טריפה
אי משתכחא קשיתא או צינרתא בורשטא לידחייה
5 בפומה דסכינא לעילא או לתחתא ולישחוט
הגרמה היכי דאמי כגון דקא שחוט תותי חוטי ³² {{רִישָׁה}}
ד..... וכגון דא³³ ת³³ חיל שחוט בה היא חומרתא
דחי..חומרתא אחריתי שונה קשיני דמסכא אי שייר
בה כִּיח... {{כשירה}} לגבי רישא כשרה אי לא שייר בה
10 .....הני היא הגרמה ואסיר למיכל מההיא חיותא
וטב...שחוט חיותא למשח ארבע איצבעי

1 ולבדקינין... פסיקין/ וכן מ, ב, ו, ר ה"ר; קצ ח" // ולבדקינין/ מ, ב, ו, וליבדקינין; ר וליבדקינין//
דלמא/ מ, ב, ו, ר דיילמא // 1-2 [מצואר] בהמה/ מ, ב, ו, ר, קצ, ה"ר ח" // 2 ולהדר/ וכן קצ; מ, ב,
ו, 11 קו וליהדר; ר והדר// לשחוט/ וכן ו; מ ולישחוט; ב ולשחוט; ר לישחוט; קצ ונישחוט// מעלאי/
מ, ב, ו מעילאי; קצ מיעילאי; ר מלעיל, ונוסף: ואתי// לתתאי/ וכן ו, ר; מ, ב לתחתאי; קצ לתתי//
דאמי/ וכן ב; מ, ו, ר, קצ, 11 קו דמי. וכן לקמן שו' 6 // 3 ובתר...טריפה/ ה"ר ח" // דשחוט/ וכן מ,
ב, ו; ר, קצ דשחוט// חאזי/ מ, ב ליחזי, ו, ר חזי; קצ יעיין בדוכתא דעיל סכינה// קניא/ וכן מ, ב, ו,
קצ, 11; ר או קניא// ושטא/ וכן מ, ו, ר, 11 קצ; ב ורשטא// טריפה/ וכן מ, ר, קצ; ב, ו טרפה//
4 א/ מ, ב, ו, ר, קצ ואי, וראה ה"ר// משתכחא/ וכן ב, ו, ר; מ מישתכחא; קצ משתכח// קשיתא/
וכן ב, ר, קצ, 11; מ קשיתא; ו קשיתא// צינרתא/ וכן ב; מ סינרתא; ו, ר, 11 קצ צינרתא; קצ
צנור[תא]// בורשטא/ וכן ה"ר; מ, ב, ו, ר ח"// לידחייה/ מ לידחי; ב לדחייה; ו, ר לידחייה// 5
בפומה/ מ, ב, ו, ר בפומא; קצ בראשה// דסכינא/ וכן ב, ו, ר, 11 קצ דסכינא; מ ח"// לעילא או
לתחתא/ ה"ר למטה או למעלה// לתחתא/ וכן מ, ב, קצ; ו, ר לתתא// ולישחוט/ וכן מ, ב, ר, קצ; ו
ולשחוט// 6 היכי/ וכן מ, ב, ו, ר, קצ; 5 קצ הכי// דקא שחוט/ וכן מ, ב, ר, קצ, 11; ו דשחוט//
תותי/ ראה ה"ר; מ, ב, ו, קצ עליו; ר מעילאי// חוטי/ וכן ה"ר; ב חוטא; ו, קצ חטי; ר דחוטי; מ
דחטי// 7 [רישא] וכגון/ ע"פ ה"ר// 7-8 [א] וכגון...דמסרא/ וכן ה"ר; ה"ג ח"// 8 [ו]דחי
[ל]חומרתא/ ע"פ ה"ר// אי שייר/ וראה ה"ר; מ, ב, ו, ר, קצ, 5 קצ, 11 קצ אי שחט (ב, ו, קצ, 5 קצ, 11
שחוט) משיפוי (קצ, 11 קצ משיפוי; ו משיפוי; קצ משפוע) כובע ולמטה (קצ למטה) ושייר (קצ בגליון:
רשיאר) // 9 בה כיח[וטא] / - ע"פ ה"ר; מ, ו, ר, 11 קצ בחיטי; ב בחוטא; קצ בגליון עי"א: בחוטי//
לגבי רישא/ וכן ה"ר; מ, ב, ו, ר, 11 קצ ח"// כשרה/ וכן ו, קצ בגליון עי"א. מ, ב, ר, ה"ר כשירה// אי
לא ש[ייר] / - ע"פ ה"ר; מ, ב, ו, ר אי (ר או) שחט (ב, 11 קצ שחוט) משיפוי (קצ בגליון עי"א, קצ, 11
משפוי) כובע ולמעלה ולא שייר// 9-10 בה [חטי בכל]הני / - ע"פ ה"ג וה"ר// בה חטי/ מ, ו
בחיטי; ב בחיטא; ר, קצ בחוטי// 10 בכל הני/ מ, ב, ו, ר, קצ טריפה// הויא/ מ, ו, קצ דהויא; ב,
קצ דהוי; מ, ב, ו, קצ, 5 קצ נוסף: לה; ר נוסף: ליה// למיכל/ וכן מ, ב, ו, ר; קצ למאכל// מההיא/ וכן
ו, ר, קצ; מ, ב מן ההיא// 11 וטב[חא ד]שחוט / - ע"פ ה"ג וה"ר// למשח/ וכן ב, קצ, 5; מ, ו, ר
לימשח; קצ למישח// ארבע/ וכן ב, ו, קצ וראה ה"ר; מ ארבעה; קצ ארבעי// איצבעי/ מ, ב, ו, ר,
קצ אצבעי//

32 הלכות פסוקות מן הגאונים, מהדורת מילר, תרנ"ג, סי' כז מתשובתו של רב שר שלום: '...ואותו שפיר
כובע שלו דבוק בטבעת גדולה ויש לו מעט בשר מצד זה ומצד זה שמו חטיין בלשון ארמית וכו'.'
33 כך אחר תגהת ק"ה: דאשחיל, ש' תוקנה להיות ת'.

.....תא..בעת גדולה ולישחוט והיכא
 ..חית עילוי טבעת גדולה לבדוק בטבעת גדול.
 ...אש....לחוטא בטבעת גדולה כשרה אי לא <שיר> טר..
 15 והלכתה משפני טבע ולמטה כשירה.....
 כוב. ולמעלה טרפה עיקור היכי דא..
 כגון ד....טב.א וקא שחית ל...חיותא
 ..בר.....א וכבשה לחיותא.....מוליא לנצא
 .....לככעה בארעא או במוליא ומחיתה

א ב [ד ב]

- 1 ומתחתיה לרישה ובהדי דינקיט סימני דחיותא איתעקרו
 סימניא מקמי דשחית לה ואפילו חד מן סימנין או שחטה
 ואשתכח חד מן סימנין דעקיר ולא ידיע אי מיקמי
 דאשתחית איתעקיר אי לבתר דאישתחית ליחזי או
 5 כשחט הוה תפיס להו לסימנין בידיה וקא שחית איכא

12 [מן תח]תא [ד]טבעת/ - ע"פ ה"ג וה"ר/ תחתא/ ב, ק5 תתאי; ו, ר, ק3 מתותי;
 מ תחתאי/ ולישחוט/ וכן מ, ב, ו, ר; ק5 ולשחט/ 12-14 והיכא...טר[פה]/ מ, ב, ו, ר דתנן
 השוחט מתוך הטבעת ושיר בה כמלא (ב כמלא; ו, ר מלא) החוט על פני כולה שחיתתו (ר ח'
 'שחיתתו') כשירה (ב, כ כשרה) ר' יוסי בר' יהודה אומר מלא החוט על פני רובה רב ושמואל דאמרי
 תרווייהו (ר תרווייהו) הלכה כר' יוסי בר' יהודה ואף ר' יוסי בר' יהודה לא אמר אלא בטבעת גדולה
 הואיל ומקפת את כל הקנה כולו (ו, ר ח' 'כולו') אבל בשאר טבעות לא/ 13 [דש]חית/ - ע"פ ה"ג
 וה"ר/ גדול[ה]/ - כנ"ל/ 14 [אי] אש[תייר]/ - כנ"ל/ שיר/ נוסף בין השיטין עיי"ע//
 טר[פה]/ - ע"פ ה"ג וה"ר/ 15-16 והלכתה...טרפה/ וכן ו, ר, ה"ר; ו, ר נוסף לפני כן: והלכתא
 כותיה דרב נחמן, מ, ק9 ח'; ו והלכתא כרב נחמן/ 15 והלכתה/ ו והלכתא וכן בבבלי חולין יט
 רע"א; ר והילכת' משפוי, ו, ר משיפוי, וכן בה"ר ובבלי שם// כשירה/ וכן ר וה"ר ובבלי שם כ"י
 מינכן (להלן: כ"מ); ו כשרה וכן בבלי שם בדפוסים (להלן: בד'); ו נוסף: והיינו/ [משפוי] כוב[ע]/
 - ע"פ ה"ר/ 16 טרפה/ ר, ה"ר טריפה, וכן בבלי שם כ"י רומי (להלן: כ"ר); א; ו פסולה/ דא[מי]/
 - ע"פ ה"ג וה"ר, וכן ק5; מ, ב, ו, ר דמי/ 17 ד[קאי] טב[ח]א וקא שחית ל[ה] חיותא/ - ע"פ ה"ג
 וה"ר/ 18 [וג]בר[א] גובר[א]/ - כנ"ל, וכן ק5; מ, ב, ו, ר נוסף: הוה (ו הוי), וראה ה"ר// וכבשה/
 וכן מ, ב, ר; ו וכבשא/ [בין] מוליא/ - כנ"ל/ לנצא/ וכן מ, ב, ו, ר; ב, ק5 לנצה/ 19
 [ואקחיתניה] לכרעה/ -כנ"ל/ לכרעה/ וכן מ, ב, ו, ר לכרעא; ק5 לכרעיה//
 1 ומתחתיה/ וכן מ, ב, ו, ר מתחתיה/ לרישה/ מ, ב, ו, ר לרישא; ר לרישה// דינקיט/ מ, ב, ו, ר, ק5
 דינקיט/ סימני/ וכן מ, ב, ו, ר, ק5, ה"ר; ו סימנא/ דחיותא/ וכן מ, ב, ו, ק5; ר חיותא// איתעקרו/
 וכן ב, ו, ר, ק5; מ איתעקרו/ 2 סימניא/ מ סימנה; ב סימני; ו סימנין; ר סימניה// מקמי/ וכן ב, ו, ר,
 ק5. מ מן קמי/ ואפילו/ וכן ב, ו, ר; מ ואפילא// 2-3 או...סימנין/ וכן ו, מ, ב, ר, ק5, ק9 ח'
 בשל שויון הסופות// או שחטה/ ו אישחטה// 3 ואשתכח/ ו ואשתכח/ ידיע/ וכן מ, ב, ק5; ו, ר,
 ר ידע// מיקמי/ מ, ב, ו, ר מקמי// 4 דאשתחית/ מ, ב, ו, דאשתחית; ר דשחית// איתעקיר/ מ, ב,
 ו, ר, ק9 איתעקרו// אי/ וכן מ, ב, ו, ר ואי// דאשתחית/ וכן ב, ו, מ דאשתחית; ר דשחית; ב, ר
 נוסף: איתעקרו// או/ מ, ב, ו, ר, ק9 אי// 5 כשחט/ מ קא שחט, נמחק קא' והוסף בין השיטין
 עיי"ע כ"י; ב כי שחט; ו, ר כי שחט; ק9 כד שחט// הוה/ וכן מ, ב, ו, ק5 הוה; ר ח'// להו/ וכן ב, ו, ר;
 מ ח' וראה ה"ר/ לסימנין/ וכן ב, ו, ר; מ בסימנין// בידיה/ וכן ב, ו, ר, ק5, ק9, ה"ר; מ ח'//
 וקא שחית/ וכן ב, ו, ר, ק5; מ, ק9 ושחט//

למימר מקמי הכי אישתמיט וטרפה ואלא תפס בסמנין
ושחט כשירה דבידוע דאי איקור סימניה מקמי
{{{שחיטה}}} הכי לא הוה משתחטא כי לא תפסי.הו בכל הני
הוי עיקור ואסיר למיכל מההיא חיותא וטבחא מי
10 היכא ידיע כי מתעקין סימניה דחיותא...עין
בסימני אי {{{חאזיא}}} חאזי דעבידי תותי חילפתא כמתני
לידע דעקירין סימני וטרפה אמא רב
יהודה אמי שמואל טבח צריך שיבדוק בסימנין אחר
שחיטה ואמור רבנן טבחא דידע הלכות שחיטה
15 ושט בתר דשפיך דמא דשחיטא צריך למבדק
.... ורשטא מיקמי דתבר אפקותא דחיותא מאי
טעמא דלמא אית בהן פסולה בקניא ורשטא
ואי אינשי ולא בדק בתר דשחיט קניא ורשטא

ב א [ה א] 177 97 NS T-S

1 אסיר למיכל מה.....הו..

ואר כך נפסקה תגרת.....ה הגרג.ת ואחר

6 מקמי / מ, ב, ק5 דמן קמי; ו, ר דמקמי // אישתמיט/
וכן ב, ר, ק9; מ, ו אישתמוט // ואלא / מ, ב, ו, ר ואילא; ק5 ואילא // תפש / וכן ו; מ, ר תפיש; ב, ק5
הוה תפיש // בסמנין / מ, ב, ק5, ק9 בסמנין; ו בסמנין; ר סימנין // 7 כשרה / וכן ו, מ, ר, ק5
כשירה // דבידוע / וכן מ, ב, ו, ק5; ר ח' // איקור / מ, ו, ר; ב, ק9 איתעקור // סימנין / וכן ר; מ, ב, ו
סימני // מקמי / וכן ו, ר; מ, ב, ק5 מן קמי // 8 משתחטא / וכן ו, ק9; מ מישתחטא; ב, ק5
משתחטין; ר מישחטא // תפסי [ב] הו / מ תפיש; ב תפיש; ו תפיש בהו; ר תפס בהו // בכל הני / וכן ר;
מ בהני כולה; ב בהני כולה; ו בכל הני כולהו // 9 הוי / וכן מ, ב, ו, ר, ק9, ה"ר; ר הויא // מההיא
וכן ר; מ, ו מן ההיא; ב, ק5 מן ההוא // חיותא / וכן מ, ו, ר; ב בעירא // וטב[ח]א / - ע"פ ה"ג וה"ר //
9-10 מי היכא / ב, ו, ר, ק9 מהיכא; מ מהכא; ר נוסף: מנין // 10 ידיע / וכן ב; מ, ו, ר ידע // סימניה
וכן ק5; מ סימניה; ב, ו, ק9 סימני; ר סימנין // דחיותא / וכן מ, ו; ב, ק5 דבעירא; ק9 חיותא //
[לי]עין / מ, ב, ו, ר, ק9 ליעיין; ק5 לעיין // בסימני ה"ר נוסף: בהמה // 11 חאזי / מ, ב, ר חזי; ו
דחזאי // דעבידי / וכן ו, ר; ב, ק9 דעבידין // חילפתא / וכן מ, ו, ר; ב חלפתא // כמתני / וכן מ; ב, ו,
ר, ק5 נוסף: דעמרא. וכן בה"ר // 12 דעקירין / וכן ב, ו, ק9; מ, ר דעקירין // סימני / וכן מ, ב, ו, ק9;
ר סימניה; ה"ר נוסף: בהמה // וטרפה / וכן ב, ו; מ, ר וטריפה // 14 ואמור / וכן מ, ו; ב ואמור; ר
ואמרי // טבחא / כן מ, ו; ב, ק4 האי טבחא; ר טבח // דידע / וכן מ, ו, ר; ב דידע // הלכות / וכן מ, ו,
ה"ר; ב, ר הילכות // 15 וש[ח]ט / וכן מ, ב, ו; ר, ה"ר ח' // דשפיך / וכן מ, ו, ר; ב, ק4 דאישתפיך //
דמא / מ, ב, ו, ר, ה"ר כל דמא // דשחיטא / מ, ב, ו, ר דשחיטה // למבדק / מ, ב, ו, ר למיבדק // 16
[קניא] ורשטא / מ, ב, ק4 קנה ורשט; ו, ר ורשט וקנה // מיקמי / מ, ב, ו, ר מקמי // דתבר / מ דתיבר;
ב, ו דתיבר; ר דתבר // דחיותא / וכן מ, ו, ר, וראה ה"ר; ב ח' // 17 דלמא / מ, ב, ו, ק4 דילמא; ר
ח' // פסולה / וכן מ; ב פסילותא; ו, ר פסולא // בקניא ורשטא / מ, ב, ק4 בורשטא ובקניא; ו בקניא
ובורשטא; ר בקניא ובורשטא // 18 אינשי / וכן מ, ב, ו, ר; ק4 אנשי // דשחיט / מ, ב, ו, ר דשחט; ר
שחיטה // קניא ורשטא / מ, ב, ק4 קנה ורשט; ו, ר ורשט וקנה //
1 למיכל / מ, ב, ו, ר נוסף: מינה (ב מיניה) // מה[היא חיותא] / - ע"פ ה"ג וה"ר // מה[היא] / וכן ר
וראה ה"ר; מ, ב דההיא; ו דההוא // 1-2 [שחט את] הו[שט] וא[ח]ר / - כנ"ל // 2 נפסקה / וכן מ,
ב; ו, ר, ה"ר נשמטה, וכן בתוספתא חולין פ"ב ה"ד, וכן בבלי חולין י ע"א וכח ע"א // [פסולה
נפסקה] / - ע"פ ה"ג מ, ב ראה לקמן //

- כך שחט <<את הושט>> כשירה שחט את הו...כך....ת
גרַגְרַת שמוטה ואין ידוע <<אם>> קודם. חיטה נשמטה <<.....שחי...נשמט>> זה
5 היה מעשה ואמר כל ספיק שחיטה לאיסור
ואיל. טריפות בבהמה. קובת הוט. פסוק. הגרגרת
ניקב קרום שלמות ניקב {קרום מ} הלב לבית חלול
.....השדרה וניפסק החוט שלה ניטלה הכבד ולא
נשתייר ממנ. {פניג} <<כלום>> הריאה שניקב. ו. שחסרה
10 ניקבה הקיבה ניקבה המרה ניקבו הדקין כרי. הפנימי

2-3 [פסולה]...כשירה/ וכן מ, ב, ו, ר, ה"ר כשירה...פסולה,

וכן בתוספתא שם ובבלי שם ושם // 3 את הושט/ נוסף בין השיטין עיי"ע // שחט את/ ה"ר נשחט // הושט/ וכן מ, ה"ר ובתוספתא שם ובבלי י ע"א וכח ע"א כ"מ; ב, ו הושט, וכן בבלי כח ע"א בד' // 3-4 שחט (פ"ב)...ואין/ וכן מ, ו, ר, ה"ר ובתוספתא שם ובבלי שם ושם; ב, ח' // הו[שט ואחר] כך [נמצא] ת/ - ע"פ ה"ג וה"ר // הושט/ וכן ו, ר, ה"ר ובתוספתא שם ובבלי י ע"א בכ"י ובבלי כח ע"א בד'; מ הושט וכן בבלי י ע"א בד' וכח ע"א בכ"מ // 4 גרגרת/ וכן ו, ר, ה"ר ובתוספתא שם ובבלי י ע"א בכ"י האמבורג (להלן: כ"ה) וכח ע"א בד'; מ הגרגרת, וכן בבלי י ע"א כ"מ וד', ובבלי כח ע"א כ"מ // שמוטה/ ה"ר פסולה // ואין/ ה"ר ואינו // אם/ נוסף בין השיטין עיי"ע // [אם לאחר] שחי[טה] נשמט[ה] // - נוסף בגליון עיי"ע ושחזר ע"פ ה"ג // 5 ספיק/ מ, ב, ו, ר, ה"ר ספק, וכן בתוספתא שם ובבלי שם ושם // שחיטה/ ה"ר ח' // 6 ואיל[ו] טריפות בבהמ[ה] נ[קובת] הו[שט] [ו]פסוק[ת] // - ע"פ ה"ג וה"ר // ואילו/ וכן מ, ב, ה"ר ובמשנת חולין ג, א כ"י קאופמן (להלן: כ"י) והוצ' לו; ו, ר ואלו, וכן במשנה שם כ"י פארמה (להלן: כ"י), כ"י פאריס, דפו"ר ובמשב"ב ובבלי חולין לב ע"א // טריפות/ וכן ו, ר, ה"ר ובמשנה שם כ"י, כ"י ובמשב"ב כ"מ וכ"י ובבלי שם כ"מ; מ טריפות; ב טריפות, וכן במשנה שם כ"י פאריס, לו דפו"ר ובמשב"ב בד' ובבלי שם בד' // הושט/ וכן מ, וכן במשב"ב כ"מ ובבלי שם כ"מ; ב, ו, ר, ה"ר הושט, וכן במשנה שם ובמשב"ב כ"ה וד' ובבלי שם בד' // הגרגרת/ וכן בה"ר ובמשנה שם; מ, ב, ו, ר נוסף: אפילו (ו ואפילו; ר ח') ברובה // 8 [נשברה] השדרה/ וכן ו, ה"ר ובמשנה שם דפו"ר ובמשב"ב וראה גם לו; מ, ב, ר ח', וכן במשנה שם כ"י, כ"י פאריס // וניפסק החוט שלה/ וכן ה"ר וראה במשנה שם דפו"ר, לו ובמשב"ב; מ, ב, ו נפסק חוט השדרה (ב השידרה), וראה במשנה שם כ"י, כ"י פאריס; מ, ב, ו נוסף: ואפי' רובו (ו ברובו) // ניטלה/ וכן מ, ו, ר וכן במשנה שם בכ"י ובמשב"ב כ"י; ב, ה"ר נטלה, וכן במשנה שם דפו"ר ובמשב"ב שם דפו"ר // הכבד/ וכן מ, ו, ר, ה"ר ובמשנה שם וכן בבלי גיטין סט ע"א; ב נוסף: שלו // 8-9 ולא נשתייר/ וכן מ, ב, ו וכן במשנה שם ובבלי שם; ר ונשתייר // 9 ממנ[ה] // וכן בה"ר ובמשנה שם כ"י, כ"י פאריס ודפו"ר; מ הימנה וכן במשב"ב כ"ה; ב, ו, ר הימנה, וכן במשנה שם לו ובמשב"ב כ"מ ובבלי שם; // כזית כלום/ המחיקה וההוספה בין השיטין עיי"ע; 'כלום' גם בה"ר, במשנה שם ובבלי שם; מ, ב, ו, ר כזית // הריאה/ וכן מ, ו, ר, ה"ר ובמשנה שם ובבלי שם; ב הראה. שניקב[ה] א[ו] - ע"פ ה"ג וה"ר // 10 הקיבה/ וכן מ, ב, ה"ר וכן במשנה שם כ"י, כ"י פאריס ובמשב"ב כ"י; ו הקבה, וכן במשנה שם לו, דפו"ר ובמשב"ב בד'; ר קיבה // ניקבה המרה ניקבו הדקין/ וכן ה"ר וכן במשנה שם; מ, ב, ו, ר ניקבו הדקין (ר דקין)... ניקבה המרה (ר מרה) // כרי[ס] // וראה המשנה שם בכ"י; מ, ב, ו, ר, ה"ר כריס, וכן במשנה שם וכן בבבלי חולין נב ע"ב // הפנימי/ וכן ב וכן במשנה שם דפו"ר ובמשב"ב כ"י; מ, ב, ו, ר, ה"ר הפנימית, וכן במשנה שם בכ"י ובמשב"ב בד' ובבלי שם //

- ובעי משחט חיותא אסיר ליה לקבלי דמא דשחיטה
 במאנא ואם אי. ליה דוכתא בספינא מוטב ואם
 לא ליגנניה לחיותא עלוי גבה דספינה וכי שחיט לה
 5 א. לי. יל דמא דשחיטה ב... זמנא לגויהו דמיא
 אלא נפל דמא דשחיטה. לוי גודא דספנתא
 ואי אזי... מא דשחיטה {להדין} <<להדיא>> לגויהו דמיא ו...
 נפיל ב... שא. לוי גודא דספנתא אסיר למיכל
 10 מההני חיותא. שום דמיחזי דקא שחיט ל...
 ד... מחומרתי ד. תיל גבי ליבא שפי.
 ד... שחט מחומ... לתנתא אסי.
 קב הט... ..

3 משחט / מ, ו, ר, ק2 למישחט; ב למשחט // ליה / וכן ו; מ,
 ב, ר, ק2 ח" // לקבלי / מ, ו, ר, לקבולי; ב אקבולי; ק2 לקבוליה // דמא דשחיטה / וכן מ, ב, ק2; ו, ר
 דם שחיטה // 4 במאנא / מ, ב, ו, ר, ק2 במנא // ואם / מ, ב, ו, ר, ק2 ואי, וכן לקמן // אי[ת] / -
 ע"פ ה"ג וה"ר / ליה / וכן מ, ב, ו, ק2 וראה ה"ר; ר ח" // בספינא / מ, ב, ק2 בספינתא; ו, ר במכותא;
 מ, ב, ו, ר, ק2 נוסף: למישחט (ב למשחטא; ר למשחטה), וראה ה"ר // מוטב / וכן מ, ב, ר, ק2 וראה
 ה"ר; ו ח" // 5 ליגנניה / וכן ו, ר, ליגניה; ב, ק2 נגניה; מ נייתה // עלוי / וכן ב; מ, ו, ק2 עלוי; ר
 על // גבה / וכן מ, ו; ב גודא; ר גבא; ק2 גודה // דספינה / מ, ב, ו, ר, ק2 דספינתא // וכי שחיט לה/
 מ, ו, ק2 וכד שחיט לה; ב ולישחוט; ר וכד שחיט ליה // 6 [ל]א / וכן מ, ו, ר, ה"ר; ב ולא // לי[ז]יל/
 - ע"פ ה"ג וה"ר // דמא דשחיטה / וכן מ, ק2; ו דם השחיטה; ב דמא; ר דם שחיטה // ב[חד] / - ע"פ
 ה"ג וה"ר // זמנא / מ, ב, ו, ר, ק2 זימנא // לגויהו דמיא / מ, ו, ר, לגויהו דמיא; ק2 בגויהו דמיא; ב
 במיא / מ, ב, ו, נוסף: דמיחזי (ב משום דמתחזי; ו דמתחזי) כמאן דשחיט לשרא (ב לאישרא) דימא, וכן
 בה"ר // 7 אלא... דספנתא / ה"ר ח" // אלא / וכן מ, ב; ו, ר נוסף: ברישא // נפל דמא דשחיטה / וכן
 מ; ו, ר, ק2 נפיל דמא; ב ליזיל דמה // [ע]לוי / מ, ו, ר, ק2 עלוי; ב על. וכן לקמן שר' 9 // נדא / וכן
 ו, ר, ק2; מ דופנא; ב גבה // דספנתא / מ, ב, ו, ר, ק2 דספינתא. וכן לקמן שר' 9 // 8 אזי[ל]ד / מא -
 ע"פ ה"ג וה"ר // להדין להדיא / המחיקה וההוספה בי השטיץ עי"ע // להדיא / וכן ו; מ בחד
 זימנא; ב ברישא; ר לחדיא; ק2 ח" // לגויהו / וכן ב, ק2; מ, ו, לגויהו; ר לגויהו // ו[לא] / - ע"פ
 ה"ג // 9 נפיל ב[רי]שא / וכן ו, ר; מ נפל ברישא; ק2 נפיל בראשה; ב ח" // [ע]לוי / - ע"פ ה"ג //
 גודא / וכן מ, ו, ר, ק2; ב גבה // אסיר / וכן מ, ב, ו, ק2; ר אסירא // 9-10 למיכל... חיותא / וכן מ, ב,
 ו, ה"ר; ר ח" // 10 מההני[א] / מ, ב, ק2 מן ההיא; ו, ר מן ההוא // 10-11 [מ]שום... ד[ימא] / וכן ו;
 מ, ב, ר, ה"ר ח" // דמיחזי / ו דקמחזי // דקא שחיט / ו כמאן דשחיט // 11 מחומרתי / מ, ב, ו, ר
 מחומרתא // ד[כ]תיל גבי / וכן ב; ו דלית גבי; מ דבתי; ר, ק2 דבתי לגבי // ליבא / וכן מ, ו, ר, ק2; ב
 לובא // 11-13 שפי[ר] ד[אמי למי]שחט מחומ[רתא ועד] ל[מ]תנתא אסי[ר] למישחט // - ע"פ
 ה"ג // 12 למתנתא / וכן מ, ו, ר; ב כלפי מתנתא; ק2 מתנתא // 13-15 [ני]קב הט[חול] כשרה והני
 מילי דאיניק[ב] ט[חול] בקולשיה [אבל איניקב בסומכיה טר]יפה - ע"פ ה"ג וה"ר // ניקב הטחול
 כשרה / מ, ב, ו, ר, ק2 ותנו (ב תנו) ניטל הטחול כשרה (ב, ר כשר) אמ' רב עזירא משמיה דרבא לא
 שנו אלא שניטל (ב שניטל; ו, ר ניטל) אבל ניקב טריפה (ב, ו, ק2 טריפה)... ואמ' (ו אמר) רב ניחומי (ב,
 ו, ר, ק2 נחומי) שאליתניהו (ב שאליתניהו; ר שיליתניהו) לכולהו (ב, ו, ר, ק2 לכולהו) טורפאי (ו, ר,
 ק2 טורפאי) דמערבא (ב, ק2 במערבא) ואמרי (ב ואמרי; ו נוסף: לי) היל' כרכיש בר פפא ולית הילכת'

- .....ב ט...בקולשיה
- 15 .....יפה קיבת...א.....
- .....י צילא גהי...יר דאמ...ג...טר...
- .....דִּהֶמְנוּיָא דסריכא בדפא ..... באק.
- ..... אי נישוף מדוכתיה בדקינן ל....ם איתנ...
- ..וריא.. דבין אסיתא לכוכאנא כשירה ואלא
- 20 איפסיק ניביה טרפה והלכתא אי.סיק נמי כשירה

ג א [ו א] T-S Misc. 28 213

1 עד דמיתעכלין איתעכלי מיזריקי דידא אסירין
ביכאסי כיבזי ונפיק ביזא לבראי טרפה קשיאתא

כרב עוריא למימ' (ב דאפילו; ו, ר, קו אלא) ניקב (ב, ו נקב; ב נוסף: הטוחל) נמי כשירה (ב, ו, ר, כשרה) // 15 טריפה/ וכן מ, ה"ר; ב, ו טרפה; ר ח' // קיבת[א כי בזי]א [טרפה] // מ, ב, ו, ר ניקבה (ו נקבה) הקיבה טרפה // 16-15 [כוליתא דלקי'א] / - ע"פ ה"ג ב וה"ר // 16 אי/ וכן מ, ב, ר, וראה ה"ר. ו ח' // צילא/ וכן מ, ו, ר; ב צילה // גהי[א שפ] יר דאמי ואי לא [טרפה] // - ע"פ ה"ג וה"ר // 17 [אודנא] דהומנויא דסריכא בדפ[נ]א [טריפה] // - ע"פ ה"ר; מ, ב, ו, ר, ק2; ק13 אמ' רב יוסף בר מניומי (ק13 מיניומי) אמ' רב נחמן ריאה הסמוכה לדופן איז (ב, ק13 ח' 'איז') חוששין (ו, ר נוסף: לה) שמא ניקבה (ו נקבה. וכן לקמן) העלתה צמחים (ק13 צמחי) סליק (ב, ו דסליק; ר וסליק; ק13 הסליק) לה (ר, ק12 עלה) סירכא חוששין שמא ניקבה מר (ק13 מור) יהודה משמיה (ב, ק12, ק13 משמא) דאבימי (ו דאביי) אמ' אף (ק12 ח' 'אף' עד 'אמ' בשל שוויח הסופות) ריאה (ר הריאה) הסמוכה לדופן חוששין (ר נוסף: לה) שמא ניקבה (ר נוסף: הריאה) היכי בדקינן לה אמ' רבא (ר ח' 'רבא') רבון (ו, ר רבין) בר (ר נוסף: רב) שבא (ב, ק13 שבה) אסברה לי מיתנין (ב, ק12 מתינין; ק13 מתנינן) סכינא דחליש (ק12 דחלישה) פומה (ב, ק13 פומא; ר פומיה) ומפרקינן לה מדופן (ר, ק12 ח' 'מדופן') אי איכא (ק12 איכה) מכה (ק13 מכא) בדופן האי סירכא מחמת מכה הוא (ו, ר היא, וכן לקמן) וכשירה (ב, ו, ק12 וכשרה) ואילא (ק12 ואלה) מחמת ריאה הוא וטריפה (ב, ו, ק12, ק13 וטרפה) // באק[א] // וכן ה"ר; מ, ב, ו, ר בוקא, וכן בבבלי חולין נד ע"כ ומכ ע"ב // 18 [דאטמא] // - ע"פ ה"ג וה"ר // אי נשוף/ מ, ו, ר דשף, וכן בבלי שם ושם; ב דשע // מדוכתיה / וכן מ, ו, ר, וכן בבלי שם ושם; ב, ה"ר מן דוכתיה // ל[ניה א]ס / - ע"פ ה"ג וה"ר // אס/ וכן ב; מ, ו, ר אי; ה"ר איז // איתנ[הו] / וכן מ, ב, ה"ר; ו איתיה; ר איתנהי // 19 [לש]וריא[קי] / וכן ב; מ, ו; מ לשורייקי; ר לשוריא; ה"ר לשוריאית // אסיתא/ וכן מ, ב, ו, ה"ר; ר אסיכא // לכוכאנא/ מ, ו, ר, ה"ר לכוכנא; ב בוכנא // כשירה/ וכן ר, ה"ר; ב, ו כשרה; מ כשירה היא // ואלא/ וכן ר; ב, ו ואי, וכן בבלי שם נד ע"ב; ה"ר ואי לא; מ ח' // 20 איפסיק/ ה"ר איפסק // ניביה/ וכן מ, ב, ו, ה"ר וכן בבלי שם; ר כה // טרפה/ וכן ב, ו, ובבלי שם בד'; מ, ר, ה"ר, וכן בבלי שם בכי"י // והלכתא/ וכן בבלי שם; מ, ב, ו, ר והילכתא; מ, ו נוסף: אי; ב, ה"ר נוסף: אפילו // אי[פ]סיק/ וכן ה"ר; מ נוסף: ניבי; ב, ו נוסף ניביה וכן בבלי שם בכ"י; ר נוסף: נימא // כשירה/ וכן מ, ר, ה"ר וכן בבלי שם גליח כי"ה; ב, ו כשרה, וכן בבלי שם כי"מ וד' //

1 דמיתעכלין/ מ, ב דמתעכלין; ו דמעכלי; ר דמיעכלי // איתעכלי/ מ, ב איתעכולי; ו, ר איעכולי, וכן בבלי שם בגליון כי"ה; ה"ר אתעכולי // 2 ביכאסי...טרפה/ מ, ב, ו המסס ובית הכוסות שניקבו (ו שנקבו) לחוץ טריפה (ו, ב טרפה) // 3-2 קשיאתא...טרפה/ מ, ב, ו, ר, ק7, ק8 ההיא קשייתא (ב קשואתא; ק7 קשיאתא; ו קשיתא) דאישתכח (ב דאשתכח) במררתא אמר רב אשי כי הוינן בי רב (ק8 ברב) כהנא אמרינן (ו, ר, ק7 אמר לו) האי (ב, ק8 האיי) סימפונא (ו סימפוניא; ק8 סמפונא) נקט ועל (ב ועאל; ו, ק7 ועייל) ואע"ג (ק7 אף) דלא נפקא (ו, ק7 קא נפקא; ר נקט) מירבל (ק7, ק8 מירבל) הוא

- דתמר כדמשתכחא בממרתא כשירא דזיתא טרפה
 כמישתכחא תרי טחלי שפיר דאמי וכלא משתכח כלל
 5 שפיר דאמי כמשתכחא חדא כוליתא שפיר דאמי
 ואידך ליתא כלל שפיר דאמי ואי משתכחין תלת
 כוליאאא כשירה דתניא ואת שתי הכליות ולא בעלת
 כוליה אחת ולא בעלת שלוש כליות מדפסל רחמנא
 לגבי גבוה מכלל דלהדיוט שרי ואי איכא חדא
 10 .....מחברתה אם היא כשיעור המצ'ה^{3 4} כשירה
 ביר מיהכא טרפה דתורא כמישתכחא חדא

דרבילא (ו, ר דרביל) ביה (ב, ו, ר, קד לה; ק8 ליה) והני מילי בקשייתא (ב, ו, ר בקשיתא; וכן לקמן;
 ק7 קשיאתא) דדיקלא (ק7, ק8 דדקלא) דשיעא (ר דשיע; ק8 דשיעא) אבל בקשייתא (ק8 קשייתא)
 דזייתא (ו, ר, ק7, ק8 דזייתא) נקובי נקיב (ב, ו נקב) ועייל (ב ועאל) וטריפה (ב, ו, ק8 וטרפה; ר, ק7
 ח'') // 4 כמישתכחא / מ כד משתכחין; ב כד משתכחין; ו כי משתכחין; ר כד משתכחין //
 תרי...משתכח / וכן מ,ב,ו,ר, ה"ר; ק ח', בשל שוויין הסופות // תרי / מ,ב,ו,ר, תרי; ר תרי // דאמי /
 מ,ב,ו,ר, דמי / וכן לקמן שו' 5 // וכלא / מ וכד לא; ב, ו ובדלא; ר וכי לא // משתכח / וכן ו; מ
 מישתכח; ב משתכחין; ר מישתכחין // 5 כמשתכחא / מ כד מישתכחא; ב כד משתכחא; ו, ר כי
 משתכחא // כוליתא / וכן ב; מ כוליא; ו, ר כוליאא; ב נוסף: בחיותא // שפיר דאמי / מ,ב,ו,ר, ח' // 6
 שפיר דאמי / מ,ב,ו,ר, כשרה (ב כשירה); ר שפיר // 6-7 ואי...כוליאא / מ,ב,ו,ר, ק והיכא דאיכא
 (ר, ק) דאית) בהמה דמישתכחא (ב, ו, ר, ק) דמשתכחא) בעלת כוליא (ב כוליה) אחת או בעלת שלוש
 (ק1 שלוש) כליות (ב, ר, ק1 כליות) // 7-8 כשירה...כליות / וכן ב, ו, ר, ק1, ה"ר; מ ח' בשל שוויין
 הסופות // 7 כשירה / וכן ר; ב, ו, ק1, ה"ר כשרה // 7-8 ולא...אחת ולא...שלוש // וכן ב, ו, ק1, ה"ר
 וכן בספרא גנדה פ' יד, ז ובבלי בכורות לט ע"א; ר ולא...שלוש...אחת // 8 בעלת / וכן ו וכן
 ספרא שם ובבלי שם וראה ה"ר; ב נוסף: כוליה // שלוש / וכן ספרא שם כ"י רומי; ב, ו, ר, ק1, ה"ר
 שלש, וכן ספרא שם בד' ובבלי שם // כליות / וכן ב, ר, ובבלי שם כ"י פירנצה (להלן: כי"פ); ו כליות,
 וכן בבלי שם בד' // 8-9 מדפסל רחמנא לגבי גבוה / וכן ה"ר; מ,ב,ו,ר, ק1 מדלגבי (ק1 מידלגבי; ר
 לגבי) גבוה פסל (ב פסלה) רחמנא; ר נוסף: ההוא לקרבן הוא דכת' ואת שתי הכליות דכן מנהגן של
 בהמות נבראות בשתי כליות ואם נבראת בשלש או באחת בעלת מום היא ופסולה לגבוה // 9
 דלהדיוט / וכן ר, ה"ר; מ,ב,ו,ר, ק1 דלגבי הדיוט // איכא / וכן מ,ב,ו,ר, ק1; ר אישתכח // חדא / ה"ר
 כוליא; מ,ב,ו,ר, ק1 נוסף: כוליא (ב, ק1 כוליתא; ו כוליאא; ר כוליא // 10 [דיוטא] - ע"פ ה"ג
 וה"ר // מחברתה / וכן ב, ו, ר, ק1 מן חברתה; מ מחברתה; מ,ב,ו,ר, ק1 נוסף: בבהמה דקה (ב דקא),
 ראה בבלי חולין נה ע"ב // אם / מ,ב,ו,ר, ק1 אי, וכן לקמן שו' 12 // כשיעור / וכן מ,ב,ו,ר, ק1; ר
 שיעור // המצה / ה"ר הימצה; ר, מ, ק1 רוביא; ו דרביא; ב ח' // כשירה / וכן מ,ב,ו,ר, ק1, ה"ר
 כשרה // 11 [צ"ר] - ע"פ ה"ג וה"ר // מיהכא / מ מן הכי; ב מן הכי; ו, ר מהכי; ק1 מאיהכא //
 טרפה / וכן ב, ו, ק1, ה"ר; מ, ר טריפה, וכן לקמן שו' 13 ו-16 // 11-13 תורא...טרפה / ה"ר ח' //
 11-12 דתורא כמישתכחא חדא [כוליתא] מ,ב,ו,ר, ק1 ובבהמה (ר בבהמה) גסה, ראה בבלי שם //

34 ראה בחילופי נוסחאות, נוסח ה"ג, וראה ערוך השלם ערך 'רוביא'. אם 'המצה' שכאן הוא
 ה'הימצא' שבבבלי חולין מט ע"ב, ולפי ענייננו הוא מקביל ל'רוביא' שבה"ג ומקביל ל'פול'
 שבבבלי נה ע"ב, דברי המפרשים בפירוש הסוגיא שבמט ע"ב, צ"ע, ואין ה'הימצא' סוג של חלב
 אלא שיעורו.

....תא דזוטא אם הוּא כעִנבִּתא מִצִּיתא שפִּי.
 בצִיר מ.הכִי טרפֵּה מררתא כִּי בזִיִּיא טרפֵּה.
 לִיבא כִּי בזִי ל דאזִיל בזִיא לַחֲלָאִי גִנְאִי טרפֵּה ....
 15 ..שִׁיף וְכִי באור ונפיק מִינִיה זִיקא {פִּרְפֵּה} } טרפֵּה
 כְּמִשְׁתַּכְחֵן תְּרִין סְנִי דִּיבִי טרפֵּה ....
 חוּטִי אֵת כּפִּלָּא תֵּלֵת מִימְנָא וְתִרִי .....
 מִפְּצָלִי לְתִרִי תִרִי כְּתִרִי מִפְּצָלִי לִּ... תֵּלֵתָה נִ...
 .... דֵּאִי שְׁלִי...הוּן עַד דְּחִמִּמִּי מִי...י וְאִי .....
 20 חִטּוּטִי בְּתִרְיֵהוּ תוּב {חֲטֵ...} ח.ה. חוּטִי

חדא [כוליתא] מ, ב, ו, ר, ק1 ובבהמה (ר בבהמה) גסה, ראה בבלי שם // 12 הוּא/ וכן ב, ו, ר, ק1;
 מ הוּא // כְּעִנְבִּתָּא/ וכן ו; מ כְּעִנְבִּתָּא; ב כְּעִנְבִּתָּא; ר כְּעִנְבִּתָּא // מִצִּיתָּא/ מ, ב מִצִּיתָּא; ר
 מִצִּיתָּא; ו ח'; ק1 מִצִּיתָּא // שפִּי[ר] / מ, ב, ו, ר, ק1 כְּשִׁירָה (ב, ו כְּשִׁירָה) // 13 מ[י]הכִי/ מ מן
 הכִּי; ב מן הכִּי; ו, ר, ק1 מהכִּי // מררתא...טרפֵּה[ה] / מ, ב, ו, ר, ק6, ק7, ק8 נִקְבָּה (ק6, ק7, ק8
 נִקְבָּה) הִמְרָה (ק8 מְרָה) טְרִיפָה (ב, ו, ק7, ק8 טְרִיפָה); ה"ר מְרָה שְׁנָקֵב וְכַד סוּתָמָה וְאִינָה נִשְׁפַּכְתָּ
 כְּשִׁרָה וְאִם לֹא טְרִיפָה // 14 לִיבָא...טרפֵּה/ מ, ב, ו, ר, ק8, ק10 וְכִי (ב, ר, ק10 וְכִד; וְכִד; ק8 כְּד)
 מִינְקִיב (ר, ק10 מִינְקִיב; ק8 מִנְקִיב) לִיבָא לְגוּאֵי טְרִיפָה (ב, ו, ק8, ק10 טְרִיפָה) // 14-15 [רִיָּאָה
 דְּנ]שִׁיף...טרפֵּה/ - ע"פ ה"ר; מ, ב, ו, ר, ק13 אִמֵּר רַב יוֹסֵף (ב, ק13 יוֹסִי) הֵאִי רִיָּאָה דְּנִפְחִין (ב
 דְּמִפְּחִין; ו דְּכִי נִפְחִין; ר דְּכִי נִפְחִי) לֵה (ר לִיָּה) וְאֵתִי (ב וְאֵתִי; ו, ר אֵתִי) מִינָה (ר מִינָה) קֵל אֹרֶשָׁא (ב,
 ק13 אִירֶשָׁא; ו, ר אֹרֶשָׁא) וְלֹא יִדְעָה הֵאִי (ו הִי) אֹרֶשָׁא (ו אִירֶשָׁא; ק13 אִירֶשָׁא) אִי מְגוּיָה (ב מְגוּיָה; ו מן
 גוּיָה; ר מן גוּיָה; ק13 מְגוּיָה) אִי מְבָרָא (ב, ק13 מְבָרָה; ו, ר מן מְבָרָה) הוּא (ו, ר ח' 'הוּא') חִישִׁינָה (ק13
 חִישִׁינָה) דִּילָמָא מִיבֹזֵעַ בֹּזֵעַ (ב, ק13 מְבֹזֵעַ בֹּזֵעַ; ו, ר מִיבֹזֵעַ בֹּזֵעַ) קֶרְמָא דְּרִיָּאָה זִיקָא לְתַתָּאִי קָא נִפִּיק
 וְדוּכְתִּיָּה (ר לְדוּכְתִּיָּה) הוּא דְּלֹא יִדְעָה ר' ח' 'הוּא דְּלֹא יִדְעָה' מֵאִי תִקְנָתָה (ו, ר תִּקְנָתָה) מֵיִתִּינָה
 בְּקִיטָא (ב בְּקִיטָא מֵיִתִּינָה; ו מֵיִתִּינָה בְּקִיטָא; ק13 בְּקִיטָא מֵיִתִּינָה) מִשְׁכִּלָּא דְּמִיָּא (ב, ו, ק13 דְּמִיָּא;
 ר בְּמִיָּא. וְכֵן לְקַמָּן) דְּקִרְיִי (ב, ו, ר, ק13 קִרְיִי) וְאִי סִיתוּא (ב סִיתוּא; ק13 סִיתוּא) הוּא (ו הִיא)
 מִיִּתִּינָה (ב, ק13 מִיִּתִּינָה; ו, ר ח') מִשְׁכִּלָּא דְּמִיָּא פּוֹשְׁרִי (ב, ו, ר פּוֹשְׁרִי; ק13 פּוֹשְׁרִי) וּמוֹתְבִּינָה לֵה בְּגוּיָה
 (ו, ר בְּגוּיָה) וְנִפְחִינָה לֵה וְחִזִּינָה (ב וְחִזִּינָה) אִי מְבָרְכִין (ר מְבָרְכִין; ק13 מְבָרְכִין) מִיָּא וְדֵאִי (ק13
 וְדֵאִי) נִקְבָּא (ב, ק13 נִסְף; הוּא) דֵּאִית בֵּה מֵאֲבָרָאִי (ו, ר מן בְּרִאִי) וְטִרְפָּה (ר וְטִרְפָּה) // 16
 כְּמִשְׁתַּכְחֵן תְּרִין/ וכן מ, ב, ו, ר, ה"ר; ר ח' // כְּמִשְׁתַּכְחֵן/ מ כְּד מִשְׁתַּכְחֵן; ב וְכִד מִשְׁתַּכְחֵן; ו
 כְּד מִשְׁתַּכְחֵן // תְּרִין/ וכן מ, ב, ו, תְּרִי, וְכֵן בְּכִלִּי חוּלִין נַח ע"ב כִּי"ה וְד' // סְנִי דִּיבִי/ וכן מ, ב, ו,
 ק8; ר בְּתִי רִיבִי; ק6 סְנִי אִידְבִּי; ק7 סְנִי דִּיבִי; מ, ב, ו, ר, ק6, ק7 נִסְף; וְלֹא שְׁפַכְּן לְהַדְדִּי, וְרִיָּאָה ה"ר;
 ק8 דְּשַׁפְּכֵן לְהַדְדִּי // טְרִפָּה/ וכן מ, ב, ו; ר: טְרִיפָּה // [חֲמִשָּׁה] - ע"פ ה"ג וְה"ר // 17 חוּטִי/ וכן מ, ו
 וְכֵן בְּכִלִּי צַג ע"ב כְּד'; ב חוּטִין, וְכֵן בְּכִלִּי שֵׁם בְּכִי"י/ אֵית/ וְכֵן בְּכִלִּי שֵׁם כְּד'; ו אִיכָא, וְכֵן בְּכִלִּי שֵׁם
 בְּכִי"י; מ, ב נִסְף; בְּהוּ/ כְּפִלָּא/ וְכֵן בְּכִלִּי שֵׁם כְּד'; מ, ב, ו כְּפִלִּי, וְכֵן בְּכִלִּי שֵׁם בְּכִי"י/ תֵּלֵת/ מ,
 ב, ו תֵּלֵת, וְכֵן בְּכִלִּי שֵׁם // מִימְנָא/ מ, ב, ו מִימְנָא, וְכֵן בְּכִלִּי שֵׁם // וְתִרִי/ וכן ו; מ, ב, ו תְּרִין //
 [מִשְׁמַלָּא תֵּלֵת] // - ע"פ ה"ג וְה"ר // 18 מִפְּצָלִי (פ"א) / וכן מ, ו וְכֵן בְּכִלִּי שֵׁם בְּכִי"י; ב מִפְּצָלִי,
 וְכֵן בְּכִלִּי שֵׁם כְּד'. וְכֵן לְקַמָּן // לְתִרִי תִרִי/ וכן מ, ו וְכֵן בְּכִלִּי שֵׁם; ב לְתִרִין תְּרִין // כְּתִרִי/ מ, ב, ו
 וְתִרִי, וְכֵן בְּכִלִּי שֵׁם בְּכִי"י, וְרִיָּאָה ה"ר; ו נִסְף: מִשְׁמַלָּא, וְרִיָּאָה ה"ר // [תֵּלֵת] תֵּלֵת/ מ, ב, ו נִסְף:
 לְמֵאִי, וְכֵן בְּכִלִּי שֵׁם בְּכִי"י // 18-19 נ[פְּקָא מִינָה] // - ע"פ ה"ג וְה"ר // 19 דֵּאִי/ וכן מ, ב, ו אִי/
 שְׁלִי[ף] ל[הוּן] / מ, ב, ו שְׁלִיף לֵהוּ, וְכֵן בְּכִלִּי שֵׁם // עַד דְּחִמִּמִּי/ וְכֵן בְּכִלִּי שֵׁם; מ, ב, ו אֲדַחֲמִימִי/
 מִי[שְׁ]ת[לַּפ]י וְאִי [לֹא בְּעִי] // - ע"פ ה"ג וְה"ר // 20 חִטּוּטִי/ מ, ב, ו לְחִטּוּטִי; ו חִטּוּטִי, וְכֵן בְּכִלִּי שֵׁם
 כְּד' // בְּתִרְיָהוּ/ וכן מ, ו וְכִלִּי שֵׁם כְּד'; ב בְּתִרְיָהוּ וְכֵן בְּכִלִּי שֵׁם בְּכִי"י/ ח[מִשָּׁה] - ע"פ ה"ג וְה"ר // חוּטִי/ וכן מ, ו, ר אִמֵּי
 אֲבִי וְאִיתִמָּא רַב יְהוּדָה, וְכֵן בְּכִלִּי שֵׁם בְּכִי"י/ ח[מִשָּׁה] - ע"פ ה"ג וְה"ר // חוּטִי/ וכן מ, ו, ר
 וְכִלִּי שֵׁם; ב נִסְף: בְּחִיתָא //

- 1 האור דטחלא דכפלא דכוליאאא אסירין דקא ינקין
מתרבא דידא דלועא אסירין משם דמא נפקא מינה
הנך דתרבא אף על גב דמחתיך להו ומלח להו אסירין
הנך דדמא אי מחתיך להו ומלח להו שרי אי נמי
5 מטוי להו דב ליה דמיהו ושרו תוב חמשה קראמי
}} הוּאָן }} האין דטחלא דכפלא דכוליאאא אסירין
משום תרבא דמוקרא דביעי משום דמא וקראמי
נמי הם כחוטי ריש מעיא באמתא בא...
גראדא קיבתא והובלילא וביכאסי כל תרבא
10 דאיכא עליהן אסיר ובעי גראדא גיד הנש.

1 האור/ מ, ב, ו הוו, וכן בבלי שם; מ, ב, ו נוסף: תלתא משום תרבא ותרין (וותרי) משום דמא, וראה
ה"ר // דכפלא/ וכן מ, ה"ר; ב ודכפלי, וכן בבלי שם בד'; ו דכפלי, וכן בבלי שם כ"ה // ודכוליאאא/
מ, ה"ר ודכוליאאא, וכן בבלי שם כ"ה; ב ודכוליאאא, וכן בבלי שם בד' // אסירין/ וכן ה"ר; מ, ב, ו ח'
וכן בבלי שם // 1-2 דקא ינקין מתרבא/ מ, ב משום תרבא, וכן בבלי שם; ו אתא משום תרבא; ה"ר
משום דינקין מתרבא // 2 דידא/ וכן מ, ב ובבלי שם; ו דידה; ה"ר דידה // אסירין/ וכן ה"ר; מ, ב, ו
ו ח' וכן בבלי שם // משם/ מ, ב, ו, ה"ר משום, וכן בבלי שם // 2-5 נפקא... ושרו/ וכן ה"ר וראה
בבלי שם; מ, ב, ו נמצא כל זה אחרי 'חמשה קראמי', ע"פ הטקסט שלנו אחרי 'משום דמא' שבשר' 7.
בטקסט שלנו במקום לחזור שוב על ה'נפקא מינה' הוא אומר בשו' 7-8 'וקראמי נמי הם כחוטי' //
3 הנך/ וכן מ, ה"ר; ב, ו דהנך // דתרבא/ וכן ה"ר; מ, ב, ו דמשום תרבא // דמחתיך להו/ מ, ב, ו
דחתכינה; ב דחתכיניה; ה"ר דמחתיך להו // ומלח להו/ וכן ה"ר ובבלי שם בד'; מ, ב, ו ומלחינהו.
וכן לקמן שו' 4 // אסירין/ וכן ה"ר; מ, ב, ו אסירי; מ, ב, ו נוסף: ואי טוינהו (ב טוינהו; ב, ו נוסף:
נמי) אסירי; ה"ר נוסף: דינקין מתרבא // 4 הנך דדמא/ וכן ה"ר; מ, ב, ו דמשום דמא; ו הנך דמשום
דמא // 4-5 אי... להו/ וכן ה"ר; מ, ב, ו אי טוינהו אי נמי דחתכינהו // 5 דב ליה/ וכן ה"ר; מ, ב, ו
דאיב; ו דייב // דמיהו/ וכן ב, ה"ר; מ, ו דמיהו // ושרו/ וכן מ, ב, ו; ה"ר ושרי // תוב/ וכן ה"ר; מ, ב, ו
ב, ו אמ' רב כהנא ואיתימא רב יהודה, וכן בבלי שם // קראמי/ מ, ב, ו, ה"ר, קרמי, וכן בבלי שם //
6 האוין/ מ, ב, ו הוו, וכן בבלי שם; ה"ר הוין; מ, ב, ו נוסף: תלתא משום תרבא ותרין (ב ותרין)
משום דמא // דטחלא דכפלא/ וכן מ, ב, ו; ה"ר דכפלא דטחלא // דטחלא/ וכן מ, ב, ו ה"ר וכן בבלי
שם כ"ה בין השיטין; ו דטחלי, וכן בבלי שם בכ"מ ד' // דכפלא/ וכן ה"ר; מ, ו דכפלי, וכן בבלי
שם; ב דכפלי // דכוליאאא/ וכן ו; מ, ב, ה"ר ודכוליאאא, וכן בבלי שם בכ"מ // אסירין/ וכן ה"ר; מ, ב, ו
ב, ו ח' וכן בבלי שם // 7 תרבא/ וכן מ, ב, ו; ה"ר חלבא // דמוקרא דביעי/ וכן מ, ב, ו; ה"ר; ו דביעי
ודמוקרי, וראה בבלי שם // 8 ריש מעיא באמתא/ וכן מ (מעייא), ב, ו בה' חלב, וכן בבלי שם; מ, ב, ו
ו, ר בה' טריפות אמתא בריש מעיא // בא [עיא] - ע"פ ה"ג וה"ר // 9 גראדא/ ה"ר גראדא; מ, ב, ו ה'
חלב גראדא; מ ה' טריפות, ב ה' חלב גרידא, וכן בבלי שם בכ"מ; ה' טריפות גרידא; ו ה' טריפות
גרידא; ר ה' טריפות גרידא, וכן בבלי שם בד'; מ, ב, ו ה' חלב נוסף: מאי טעמא תותב וקרום נקלף (ו
ונקלף) הוא; מ, ב, ו, ר גס בה' טריפות וגס בה' חלב נוסף: וזהו (ב שם ושם: וזה הוא) חלב שעל (ר כה'
טריפות נוסף: גבי) הדקין, וכן בה"ר ובבלי שם // 9-10 קיבתא... גראדא/ וכן ה"ר, ראה ב עמ' 529
שו' 12-13, 14, 16; ו קכח ע"ד שו' 42-43, 44-46, 48 // 9 וביכאסי/ ה"ר וביכסי // 10-11 גיד
הנש[ה]... דאיתיה/ וכן ה"ר; ה"ג ח"ר //

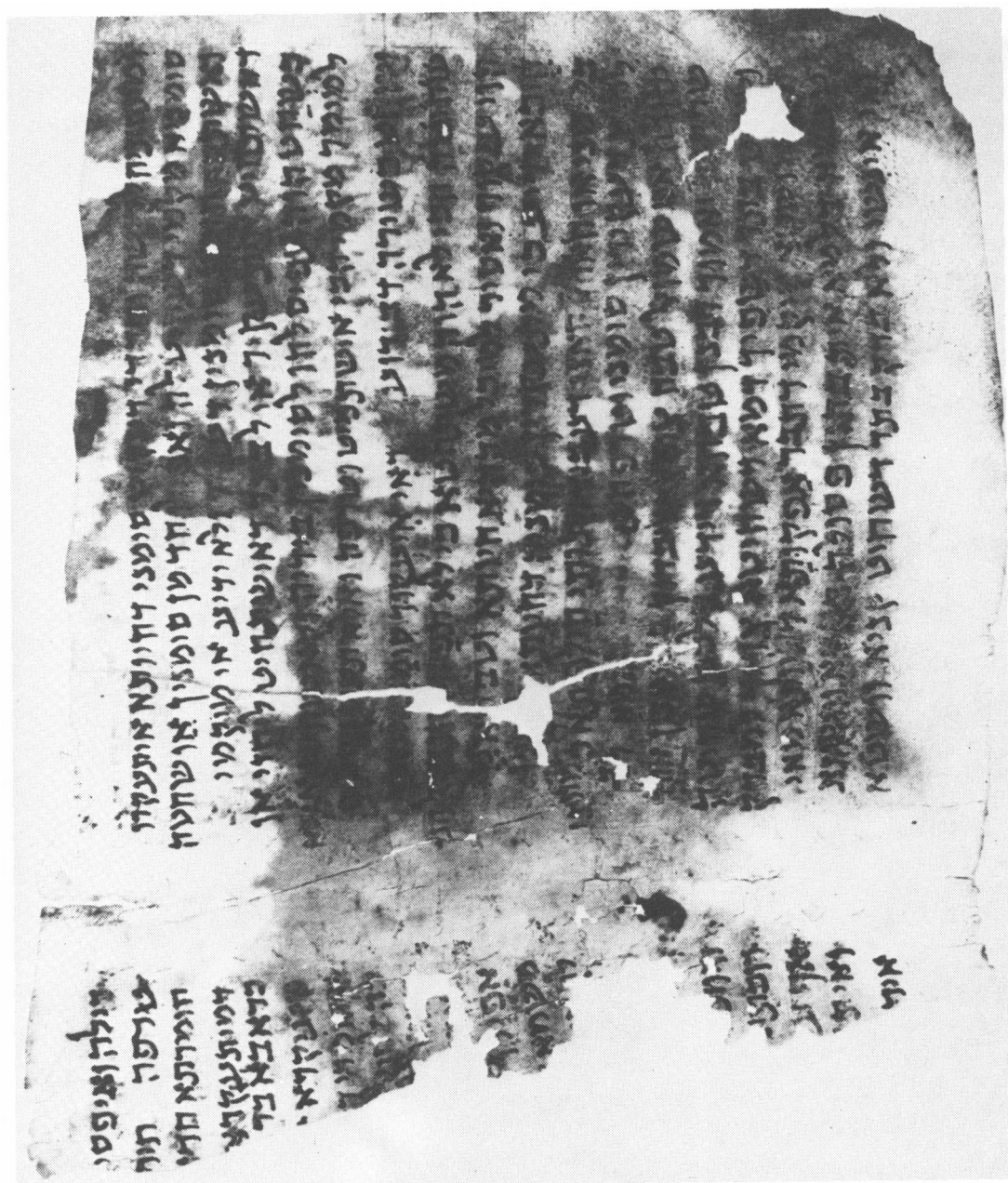
- בעי חטטי בתריהו כל היכא דאיתיה רי.ה.
 ניקבה טרפה חמשה אוני אית לה לריא.
 י. נאפח לה אפה כלפי גברא דנפח לה תלת מימנא
 ..רי משמלה אי איחליף תרתי } } תרת משמלה } }
 15 ..מנא ותלת משמלא טרפה ואי חסר מחמש ...
 .... ואי אשתכח שית אוני כשירה והוא דקימא
 ...א ד.ני ואי אשתכח מיאפה כשירה דכל המי
 ...יאתא הכי איתנהי וקארו להו טבחי עינוניתא
 } } אסיתא } } ואי אשתכח על גבה אפילו כאטרפיה
 20 אסא ט... כוליה מליא מוגלא ...ה

11 חטטי/ ה"ר לחטוטי/ בתריהו/ ה"ר בתריהו/ כל היכא
 דאיתיה/ ה"ר ח" // רי[א]ה/ מ, ב, ו, ר, ק6 הריאה // 12 [ש]ניקה/ וכן מ, ר, ק6; ב, ו שנקבה //
 טרפה/ וכן ב, ו; מ, ר טריפה/ חמשה/ וכן מ, ק6; ב, ו, ר חמש, וכן ה"ר ובכלי חולין מז ע"א כי"מ //
 לה/ וכן מ, ב, ו וכן בכלי שם; ר ליה // לריא[ה] - ע"פ ה"ג וה"ר // 13 [כ]י/ וכן מ, ב, ק6; ו, ר,
 ק6 כד // נאפח/ מ, ב, ו, ר, ק6, קד נפח // לה/ וכן מ, ב, ו, ק6; ר ליה; מ, ו, ר, ק6, קד נוסף; טבחה;
 ב נוסף: גברא // אפה/ וכן מ, ב, קד וכן בכלי שם כי"מ וד'; ו, ק6 אפא // דנפח לה/ וראה ה"ר; מ, ב,
 ו, ר, ק6, קד ח', וכן בכלי שם // תלת/ וכן ו; מ, ב, ר תלתא, וכן בכלי שם // מימנא/ מ, ב, ו, ר
 מימינא, וכן בכלי שם // 14 [ות]רי/ מ ותרתי; ב, ק8 ותרין; ו, ר ותרתי, וכן בכלי שם // משמלה/
 וכן 8; מ, ב, ו, ר משמאלא, וכן בכלי שם // איחליף/ ו חליפן; מ, ב, קד חליפא; ר, ק6 חליף; מ, ב
 נוסף: להו // 14-15 תרתי...טרפה/ וכן ב, ק6, קד; מ, ו, ר ח' וראה בכלי שם // תרתי/ וכן ב; קד
 תרתי // 15 [מי]מנא/ ב, ק6, קד מימינא // ותלת/ וכן ב; ק6 ותלתא // משמלא/ וכן 6; ב
 משמאלא // ואי/ וכן ב; מ, ו, ר, קד אי וראה ה"ר // חסר/ וכן ו; מ, ב חסר; ר יתיר // מחמש
 [אונ]י/ וראה ה"ר; ו לה; ב, קד לה; מ, ר ח', וראה בכלי שם // 16 [טרפה] - ע"פ ו, ר וה"ר //
 ואי אשתכח שית אוני/ ראה ה"ר; מ, ו אי יתרן; ב ואיותרן; ר אי יתיר, וכן בכלי שם כי"ה; קד ואי
 יתרן // כשירה/ וכן ה"ר; מ, ב, ו, ר, קד ח" // והוא דקימא/ ראה ה"ר; מ, ב, ו, ר, קד, ק6 חזינן (קד
 חזיין; ב חזינן, ונוסף: לה; קד נוסף: להי) אי קיימא ההיא יותרת (ב יתרתא) ר יתרת; ק6
 יתיראתא // 17 [בדר]א ד[או]ני/ - ע"פ ה"ג וה"ר // ואי אשתכח מיאפה/ מ, ב, ו וביני (ו ביני)
 ביני, ראה בכלי שם; ה"ר ביני ביני מלפניה // כשירה/ וכן ר, קד; מ, ב, ו כשרה // 17-18 דכל המי
 [דבר]יאתא...עינוניתא/ וכן ה"ר וראה בכלי שם; מ, ב, ו, ר, ק6, קד ח" // 19 ואי/ וכן ב, ו, ק6; מ,
 ר, קד אי // אשתכח/ וכן ב, ו, ק6, קד; מ, ר אשתכח // על גבה/ ו ראה ה"ר; מ, ב, ו, ר, ק6, קד
 נוסף: בין מהאי גיסא ובין מהאי גיסא (ו ח' יוכין מהאי גיסא) אפילו (ב, ו, ר, קד נוסף: זוטרא) //
 כאטרפיה/ מ, ב, ק8 כטרפא וכן בכלי שם; ו כי אטרפא; ר כי אטרפה // 20 [ד]אסא ט[רפה]/ וכן
 מ, ב, ו, קד וכן בכלי שם; ר דאפא טרפה // כוליה...טרפה/ - ע"פ ה"ר; מ, ב, ו, ר, ק13 בעא מיניה
 רבה (ב רבא) בר בר חנה משמואל העלתה צמחים כי הני (ב נוסף: ביעי; ו, ר נוסף: בועי; ק13 נוסף:
 שעי) דחיוון (ו דחיוון) מהו (ב, ק13 מהוא) א"ל כשירה (ו כשרה) היא (ו ח' 'היא', וכן לקמן) א"ל
 אף אני אומר כן אלא שהתלמידים מיוזנדרים (ב מידנדרים; ו מזנזני; ק13 מיוזנדרים) בדבר דאמר
 רב (ק13 ח' 'רב') מתנה (ו נוסף: ריאה) מליא (ו מליה) מוגלא טרפה מים זכים כשירה (ב, ו, ק13
 כשרה) א"ל כי איתמר (ב נוסף: כשרה; ק13 נוסף: כשירה אמ') ההוא (ו, ר ההיא) בכוליא (ב, ר, ק13
 בכוליא) איתמר //

T-S Misc. 28 213 [ד א]

T-S Misc. 28 213 [ד ב]

T-S NS 177 97 [ה א]

T-S Misc. 28 213 [ר ב]

ישראל ייבין

על כתיבת שם 'אלהים' בכתביד¹

שיטת הכתיבה של שם 'אלהים' בכתביד של תורה שבעלפה ושל פיוט, והקשור בה: שיטת כתיבת צירוף האותיות אל בכלל, אם כאותיות נפרדות לעצמן אם בשילוב (א), היא פרשה גדולה ורחבה, הראויה למחקר מקיף, ואיני בא אלא לרמוז עליו בראשי פרקים, כפי שעלה מבדיקת שיטת הכתיבה בכתביד עתיקים אחדים, מהם ארץ־ישראלים ומהם בבליים.²

כתביד ארץ־ישראלים

פיוטים בניקוד ארץ־ישראלי נבדקו רוב קטעי הגניזה של הפיוט שבהם ניקוד ארץ־ישראלי, מלא או חלקי; בעיקר כתביד מהדורים, כתובים באות מרובעת. מקצת כתביד שמנוקדים ניקוד ארץ־ישראלי כתובים באות נוטה לקורסיביות; באלה שיטת הכתיבה שונה במקצת מן המתוארת להלן, ולא נבדקו. בסך הכל נבדקו רובם ככולם של כתביהיד המהודורים של פיוט בניקוד ארץ־ישראלי, ובהם כ־150 דף (כ־300 עמוד). תצלומים מרובים של כתביד כאלו מצויים בספרו של יהלום (פיוטי ינאי); תצלומים של פיוטי הדותה נתפרסמו בספרו של קאלה.³

שיטת כתיבה מיוחדת של צירוף האותיות אל מצויה אך בתיבות 'אל', 'אלהים', 'אלוף' וצורותיהן הנטויות. יש הבדל־מה בין שיטת כתיבת 'אל' ונטיותיו ובין שיטת כתיבת 'אלהים' ונטיותיו.

1. השם 'אל'

בשם 'אל' נכתבות שתי האותיות אל בצורה מקוצרת; לעתים רחוקות רק א כתובה בצורה מקוצרת, כלומר: בהשמטת רגלה השמאלית, בעוד האות ל נכתבת בצורתה המקובלת: אל (יהלום, 5); בדרך־כלל מסומנת נקודה על האות המקוצרת: אל (יהלום, 9, 26). שיטת הכתיבה שבה רק א מקוצרת היא נדירה. על־פירוב גם ל מקוצרת, היינו: נכתבת בלא רגלה: א (יהלום, 34, 35, 55), על התיבה נקודת

1 הקיצורים המשמשים במאמר זה אוק - אוקספורד, ספריית בחדל; אנט - לנינגראד, הספרייה הציבורית, אוסף אנטוניק; יהלום - יהלום, קטעי הגניזה של פיוטי ינאי, ירושלים, תשל"ח; סוקלוף - מ' סוקלוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים, תשמ"ב; ס"ש - התיבה מצויה בסוף שורה; קמ - קמברידג', ספריית האוניברסיטה, אוסף טיילור־שכטר; קמ נ"ס - כנ"ל, הסדרה החדשה; תיאודוראלבק - י' טהעאדאריח' אלבעק, מדרש בראשית רבא, ברלין, תער"כ-תרפ"ז.

2 תצלומי מקצת כתביהיד הנבדקים ראיתי במפעל 'המילון ההיסטורי ללשון העברית' של האקדמיה ללשון העברית וקבלתם בהשאלה. תודתי המרובה על כך.

3 P. Kahle, *Masoreten des Westens*, I, Stuttgart, 1927.

הקיצור; עתים בא במקומה קו: אֵל (יהלום, 202; אוק d. 63, 86r; פיוטי הדותה). עתים א ל נכתבות מרוחקות במקצת זו מזו, כאותיות נפרדות, ועתים הן מחוברות, כאות אחת; השווה, למשל, שתי הצורות בדף אחד: צדקתך כהררי אֵל, לעומת: ואתה קֵ אֵל (יהלום, 172; בדומה שם, 180).

עתים יש גיווךמה בקיצור ד: נשתיירה מקצת רגלה, כגון: אֵל (יהלום, 33), או אפילו גגה חסר, כגון: אֵל (קמ, H 7, 2), ומתקבלת צורה דומה לשיכוב המקובל של אֵל: אֵל (יהלום, 14), אֵל (יהלום, 138), אֵל (קמ, Misc. 29, 28). לעתים קרובות אחדות מן הצורות הללו כתובות בצירוף נקודה או קו קטון למטה בשמאל האות א, מעין זכר לרגל ל: לֵאֵל (קמ, H 6, 28), אֵל (קמ, H 4, 5, 13). לעתים רחוקות מצויות צורות שונות במקצת, כגון אֵל (קמ, H 2, 29).

צורות נטויות: כֵּאֵל קודש (יהלום, 179), אֵלֵי קודש (קמ, H 16, 12), אבל בכתיבה מלאה: באילי קודש (קמ, נ"ס 251, 4); אילי ואנוהו (קמ, H 2, 45), לאילי זה (קמ, נ"ס 110, 44), אילי מרומים (קמ, H 2, 2), באֵלֵי שחקים (קמ, Misc. 29, 28).

2. תיבת 'אלהים' ונטויותיה

רק לעתים רחוקות נכתבות תיבת 'אלהים' ונטויותיה בשיטה זו ורק אֵל מקוצרות בהן, כגון: אֵלֵהי (קמ, H 2, 58), וגם: אֵלֵהיכם (יהלום, 134); בדרך-כלל בתיבות אלו גם ה אינה נכתבת בשלמותה; לעתים רחוקות היא מקוצרת: מושמטת הרגל הימנית ומתקצר גג האות; הצורה המתקבלת מזכירה במקצת ד או ז. דרך משל: לֵאֵלֵהים (קמ, נ"ס 301, 63); עתים מסומנת נקודה על ה המקוצרת, כגון: אֵלֵהִי (סלי אוק, מיטיס 14). אך על-פירור, דווקא בכתיבה היד העתיקים, שיטת הקיצור קיצונית יותר. עתים ל חסרה לגמרי, כגון: וֵאֵלֵי (קמ, H 16, 8), אֵדֵי (קמ, H 5, 125), ובדרך-כלל גם ה חסרה לגמרי. התיבה נכתבת לעתים רחוקות בלא סימן קיצור, כגון: אֵיכם (קמ, H 14, 54), אך על-פירור יש עליה נקודת הקיצור, כגון: אֵים (יהלום, 25), אֵיך, אֵינו (יהלום, 138), אֵים (יהלום, 180); עתים משמש קו ולא נקודה: אֵינו (יהלום, 190), אֵים (קמ, H 16, 3); קמ, 210, 12); עתים קשת: אֵינו וֵאֵלֵי (קמ, 210, 12), ועתים קו גלי: אֵיכם (יהלום, 195), אֵיך (יהלום, 197). לעתים קרובות למדי נרשם עוד קו ישר, היוצא מאמצע גוף א שמאלה ולמטה, אך שונה הוא מרגל א: אֵים (יהלום, 175), אֵיך (קמ, נ"ס 249, 2), אֵינו (קמ, H 6, 38), האֵים (אוק, c. 20, 5-6).

אלו הן הצורות העיקריות, ומצויות עוד ואריאציות קלות להן.

3. תיבת 'אלוה'

תיבת 'אלוה' מתקצרת עתים בשיטת 'אל', כגון אֵלוה (יהלום, 176), אֵלוה (אנט 360), אֵלוה (אוק, 95-96, d. 63) ועתים בשיטת 'אלהים' (בלא ל), כגון: אֵלוה (יהלום, 192), אֵלוה (יהלום, 190), אֵלוה (אנט, 912) בארמית: בית אֵלֵ דֵא דנה (אדלר, 3423, 6). מסתבר שמתוך רצון להימנע מכתובת שמות קודש במפורש השתמשו הסופרים בשיטת קיצוריהם אותיות. אותיות מקוצרות שכיחות בכתיב. במקום ש תיב ה מקוצרת בכתיב היד, לעתים קרובות גם ה ו ת האחרונה מקוצרת בה, כגון: אֵל (אמר), שֵנָא (שנאמר), אֵל (אשר), וגם לא בסוף תיבה, כגון: שֵע (שנאמר). כדי להימנע מכתובת שמות קודש, קיצרו אפוא הסופרים בתיבת 'אל' את שתי האותיות, ולעתים רק את האות א; בתיבת 'אלהים' קיצרו שתי אותיות אלו וגם ה, ועל-פירור אף הושמטו לגמרי ה וגם ל.

תיבות 'אל', 'אלהים' מצויות בכתבי־יד אלו מאות פעמים, וברובן ככולן הכתיבה מקוצרת. פעמים אחדות נכתבו שלמות, כנראה בטעות סופר, ואלו הן: אל מושיע (יהלום, 135), אל ר' וח' (רחום וחנן. קמ, נ"ס 200, 51), אלי זה, לאל רם (אנט 361), בגישתי אל אל לבדו (קמ, 99, H 3), כי לא אל חפץ רשע, אל מושיעי (קמ, 1, H 7), נותנים פאר לאל אילים (קמ, 125, H 5), אל־4, אלוהי עולם (אנט 360), כשמך אלהים (יהלום, 192), חירף ואמר אי אלוהימו (קמ, 38, H 14)⁴, כל אמרת אלוה צרופה (אוק, 94-95, d. 63).

כתיבה מקוצרת זו של שמות 'אל', 'אלהים' ראויה כאשר משמעותן קודש בלבד, ואילו כשמשמעותן חול אפשר לכתבן כמקובל; ואכן הבחנה זו, היינו: כתיבה מקוצרת של תיבות אלו כשמשמעותן קודש, וכתיבה שלמה כשמשמעותן חול, מצויה בכתבי־היד, אמנם לא בעקיבות. התיבות משמשות חול בשני פנים: (א) כשהכוונה לאלוהי נכר; (ב) כשהכוונה למסומנים אחרים, כגון: שופטים, מלאכים; בסוג זה לא תמיד קל להכיר אם המשמעות קודש או חול, ועתים יש מחלוקת בין הפרשנים.

בכל כתבי־היד שבדקתי, תיבות אלו במשמעות חול מצויות 7 פעמים; בשלוש מהן התיבה נכתבת שלמה: יד תחילה פשטתה באלהיהם (הקריאה ספק) להודיע כי אתה אֵל האֱלֹהִים (יהלום, 173), שם אלהים אחרים (אוק, 11, 12, c.), מי כמוכה באילים (יהלום, 177; קמ, 125, H 5; קמ, 29, H 2; קמ, נ"ס 251, 4; רש"י, שמ' טו, יא: 'החזקים'); בארבעה מקרים התיבה נכתבת בקיצור, כמקובל בשמות קודש: למיתת אימו (יהלום, 196), ויזעקו איש אל אימו (אוק, 88r, d. 63), ללא אים (שם, 88v), צרים נמוגו ונישענו בלא אים (קמ, 45, H 2).

בכל שאר התיבות שבהן מצוי הצירוף אל הוא נכתב שלם, היינו: השילוב משמש אך ורק בתיבות 'אל', 'אלהים', מטעמי קדושה, ואינו משמש בתיבות אחרות. ואלו כל היוצאים מן הכלל בקטעים שנבדקו: ישראל⁵ (קמ, 6, H 16), ישראל² (אדלר 3423, 6), אספרה⁶ חוק (לונדון, המוזיאון הבריטי, 33, Or. 5557a); וכן השווה בפיוט 'בעשר מכות פתרוסים הפרכתה' לקליר (קמ, נ"ס, 249, 14)⁵: אֵלִים בשם אֵלִים (הכוונה: אלים) אֵלִים בשם אֵלִים (הכוונה: אלהים), אין כֵּלָּא בשם מיכָּאֵל, גבור[י] אֵל בשם גבריֵאל.

4. שְׁמוֹת וְכִינוּיִם לֵה'

בדרך אגב ראוי להזכיר, שבכתבי־יד אלו מקוצרות אותיות לעתים גם בתיבות אחרות המשמשות שמות לה'. או כינויים לה' (פרט לתיבת ה' עצמה, הנכתבת בדרך־כלל: יי וכיו"ב; פעם אחת נכתב שם הוי"ה במלואו - אוק, 82r, d. 62), לא בקביעות, ועל־פירוב נכתבות בשלמותן.

י ה - עתים מסומנת נקודה על ה, כגון: יה (יהלום, 181); עתים קו: בהללויה (שם, 193); עתים ה מקוצרת: ביֵּה שמו (קמ, 1, H 7), יֵה (אוק, 94-95, d. 63; סלי אוק, מיטיס 14), אך לעתים קרובות ה שלמה בלא שום סימן, כגון: יה (קמ, 8, H 16).

ש ש - עתים ש מקוצרת ונקודה עליה: שְׁמו הגדול (יהלום, 191, 192), בשם (שם, 191), שְׁמך (שם, 192), שְׁמו (קמ, 4, H 16); אבל על־פירוב ש שלמה, כגון: שם המיוחד (אוק, 11, 12, c.), שמך, בשם (קמ, נ"ס 200, 51).

ק ד ו ש - עתים ש מקוצרת, כגון: קדוֹשׁ (יהלום, 198, 199; קמ, 44, H 2; אוק, 63, d.

4 במקרא (דב' לב, לו) השם משמש חול (ת"א: 'אן דחלת הוון'), אך בפיוט נראה כאילו הכוונה לה'.
5 E.J. Revell, *Hebrew Texts with Palestinian Vocalization*, Toronto, 1970, p. 182

84 v, 85 v, 87 r; סלי אוק, מיטיים 14), וקדוֹע (קמ, H 2, 2; אנט 222), הקדוֹע (אנט 912);
 וכן: קודֹע (קמ, H 7, 2; אדלר 2672, 2; סלי אוק, מיטיים 14).
 א ד ו ן - עתים ד מקוצרת ונקודה עליה: אִיוֹן כל נשמה (אנט 912); על־פירוב גם
 א מקוצרת; ו־אִיוֹן (קמ, נ"ס 1, 249), אִיוֹן (קמ, נ"ס 2, 249; סלי אוק, מיטיים 14) אִיוֹן
 משמים (קמ, H 6, 97), דעו כי יש לישראל אִיוֹן (אוק, d. 63, 88 v); עתים גג ד קצר:
 אִיוֹן (קמ, H 3, 4; קמ, נ"ס 42, 119); ועתים ד שלמה: אִדון (קמ, H 3, 76); בנטייה: יִיִּ
 אִיוֹנינו (קמ, H 5, 125); והשווה אִרֶה אִהים ו־אִיוֹן אדונים (אדלר 11, 967).
 א י ו ם - לִאִיום (אוק, d. 63, 94-95), אִיום (שם, 98 v).
 נ ו ר א - נורֶע וקדוֹע (אנט 222).

פרט לקטעי הגניזה בניקוד ארץ־ישראלי, נבדק גם כתביד פיוט שנכתב על פאפירוס
 (קמ, H 1-29). שיטתו דומה לנזכרת למעלה. כתיבה מקוצרת: בִּלִּ (333), אִינו
 (16), הֶאֱיִם (333). פעם כתוב: נפלאות אל (23א), שלם. במקום אחד (ס"ש) משמש
 שילוב אל בתיבה אחרת: נתנֶל (29א) כתוב: יה, יִז (22א), וכן: <אה> יִז אֶז אִזִּי.
 עוד נבדקו כתבייד לא מנוקדים של פיוטי ינני, שהם שרידים של 'טומוסים גדולים
 ומפוארים' (יהלום, בהקדמתו). גם שיטתם כמתוארת למעלה. כמה ואריאציות בכתיבת
 'אל', כגון: אֶל (יהלום, 103), אֶל (105), k (93, 105); וכן בכתיבת 'אלהים', כגון: אִלהינו
 (89, 129), לִאִלהיו (146), אֶלִּיכֶם (105), אֶלִּי (87); צורה פעלית: יחד דבוקיכם
 תִּאִהיו (78); מ' זולאי, פיוטי ינני, ברלין, תחר"ץ, עמ' קב). בשני מקומות נכתב 'אל'
 מלא: אל אֶזנך קשוב (86), לאל קרוב (106). במקום אחד התיבה במשמעות חול,
 וכתובה שלמה: כהררי אל (154); תה' לו, ז; בתרגום הארמי: 'היך טוריא תקיפא'; רש"י;
 'אל לשון תוקף'. בתיבת 'יה' ה מקוצרת: יִז (95), אבל: הללויה (103, 148).

פ א ל י מ פ ס ס ט מ י נ כ ן

משרידי כתבייד של פיוטים מתקופות קדומות יותר, ראוי להזכיר את פאלימפססט
 מינכן, שרידי מגילה, כנראה מן המאה הז' או קודם לכן, שנתגלתה ופורסמה בידי מ'
 בית־אריה⁷. שם גם השוואה לשרידי כתבייד אחרים מן המאות הג'-הט'. בתיאור
 כתבייד עומד בית־אריה על מציאות שילוב אל בכתבייד זה, וכן, לראשונה, על הסימן
 כעין X, המשמש כנגד האותיות אל או אִלֶּה בשם 'אלהים' ונטיותיו. בפאלימפססט זה
 הסימן שונה מא; הוא עשוי כעין X, ובו הקו היורד משמאל לימין מעובה, ואילו זה
 היורד מימין לשמאל דק, ושני חלקיו משני צדי הקו המעובה כתובים בהמשך אחד.
 סימן זה בכתבייד של הפיוטים, כגון כ"י אוק d. 41, 11¹⁵ שונה במקצת ודומה
 יותר לא: הקו היורד משמאל לימין אכן מעובה, אך חלקו העליון של הקו השני, היורד
 מימין לשמאל, נראה כעין ראש ימני של א; חלקו התחתון אינו המשך לעליון, אלא
 מתחיל נמוך יותר מנקודת הפגישה של העליון עם החלק המעובה, והוא דק יותר: X.
 עוד קובע בית־אריה (שם, עמ' 415), שצורה זו מצויה גם בשריד פיוט לברכת המזון

6 השווה: 'כי יי אלהיכם הוא אלה האלהים, הראשון קדש והשני חל; ואדני ואדנים, הראשון קדש
 והשני חל' (מ' היגער, מסכת סופרים, נירארי, תרצ"ז, עמ' 141; והשווה: א"צ אדלר, גנוי מצרים,
 הלכות ספר תורה לר' יהודה הנשיא אלברגילוני, אוקספורד, 1897, [ירושלים תש"ז]², עמ' 28).

7 מ' בית־אריה, קריית ספר, מג' תשכ"ח, עמ' 411-428.
 8 יהלום, 169-178; ועיי: בית־אריה, שם, עמ' 415, הערה 23*.

מדורא־אירופוס, שנכתב כנראה לפני שנת 256. שם כתוב: ברוך א מלך העולם. הסימן מכון, כנראה לתיבת: אל, אלוה, או: אלהים⁹.

בפאלימפססט מיןכ¹⁰ תיבת 'אל' מצויה פעמיים, ובה א ל מקוצרות: אֵל (קטע ב, שר 5; קטע ג, שר 2)¹¹.

תיבת 'אלהים' ונטייתיה מצויות פעמים אחדות. 'אלהינר כתובה בלי ה, ונקודות על כל התיבה: אֵלִנִּי (קטע א, 7, 2x8, 14, 21), ופעם כנראה בא מקוצרת, ולא ב־א: אֵינִי (קטע ב, 14). 'אלהיך' כתובה שלוש פעמים: אֵיך (קטע ב, 5); פעם בתוספת ה: אֵהִיך (קטע א, 14), ובאותה שורה גם בשיטת כתיבת 'אל': אֵהִיך. 'אלהי' מצויה חמש פעמים; ארבע מהן בסימן ה־א ובה: וְאֵהִי (קטע א, 21), וְאֵהִי (שם, 8), וְאֵהִי (שם, 11, 14), ופעם בשיטת כתיבת 'אל': אֵהִי (קריאת הסימן הראשון ספק. קטע ב, 14).

תיבת 'אלוה' מצויה פעמיים, וכתובה בשיטת כתיבת 'אל': אֵלוֹהֶא (קטע ב, 2). הצירוף אל בתיבות אחרות נכתב בדרך כלל שלם, כגון: אל (אֵל. קטע א, 15, 16), מאליך (שם, 17), אליו (שם, 22), ונאלם (קטע ב, 8). בשני מקומות נראה כאילו אל מקוצרות, אך הקריאה אינה דא: וְאֵל (וְאֵל. קטע ב, 3; ושם: וְאֵל), וְאֵל (וְאֵל. שם, 14).

כ ת ב י י ד ש ל מ ד ר ש ב ר א ש י ת ר ב ה

נבדקו קטעי גניזה ושלשה כתבי־יד. קטעי הגניזה שנבדקו הם חלקי כתבי־יד 2, 10, לפי חלוקתו של סקולוף: פאלימפססטים המשקפים נוסח ארץ־ישראלי מובהק (במראיה מקומות רשומים מספר הטקסט והשורה, וכן העמוד במהדורת תיאודור אלבק).

כתיבה בשילוב אל מצויה אך ורק בתיבות 'אל', 'אלהים' ונטייתיהן. אין אפילו תיבה אחת אחרת, בכל 46 העמודים של קטעי גניזה אלו, שבהם אל נכתבת בשילוב.

בתיבת 'אֵל' שתי האותיות מקוצרות, בצורות מן הצורות שזכרו למעלה: שלא־ (צט, 6; 972), אֵל (צה, 6; 955), כא־ (סט, 22; 910). פעם אחת נכתב: כאֵל (פט, 13; 909; ס"ש), כנראה כתב הסופר את המלה השלמה בטעות, והוסיף סימני קיצור.

תיבת 'אלהים' כתובה בלא ל ובלא ה; עתים בלא נקודה: אֵים (סב, 2; 605), אֵיך (עו, 6; 732); בתוספת נקודה: אֵים (ו, 17; 20); קו: אֵים (ו, 20; 21); קשת: אֵים (ו, 21; 21); עתים הסימן על א נראה כשריד ראש ל: אֵים (מז, 17; 314).

בשני מקומות התיבה שלמה: ואל שדי (ק, 12; 979), שהכעסתי לאלהי (עז, 6; 742); כך גם כ"י (ו.ג). במקום אחד השם משמש חול ונכתב שלם: ואני אלוה בתחתונים (צה, 7; 955).

9 עוד מביא ביתאריה את דברי מ' זולאי, פיוטי ינני, ברלין, תחריץ, עמ' תלז, המציין שבכתב־היד של פיוטי ינני 'השמות: אלהים, אלהי, אלהיך, אלהינו, אלהיכם וכר כתובים לרוב בקיצור: אֵים, אֵי (אֵהִי), אֵיך, אֵינו, אֵיכם וכר'.

10 לעתים קרובות האותיות בפאלימפססט מטרשטשות וקריאתן אינה דאית.

11 תיבת 'אל' מקוצרת מצויה עוד בקטע פיוט על פאפירוס מפאיים, כנראה מן המאה הח', המצוי במוזיאון בברלין: תיטיב לנו ל, כנראה א מקוצרת, ל שלמה (מ' שטיינשניידר, *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 17, 1879, עמ' 93-96, לוח VII).

כתבי־היד שנבדקו הם: וטיקן 30, ובו כתיבה של שלוש ידיים¹² (מסומנות: ו1א, ו1ב, ו1ג, וטיקן 60 (ו2); כ"י לונדון 340 (ל). בכל כתבי־היד צורת הכתיבה המקוצרת של אל בתיבות 'אל' ו'אלהים' דומה. בכולם מצויה הכתיבה המקוצרת מעט או הרבה גם בתיבות אחרות. במראיהם מקומות רשומים הפרשה והפיסקה, וכן העמוד במהדורות תיאודור־אלבק).

כ"י 1 - בתיבת 'אל' נכתבת בדרך־כלל א מקוצרת, ועל ראשה השמאלי קשת, כעין ראש ל, ובשמאל תחתיתה על־פירוב כנקודה, מעין זכר לרגל ל: א (ח, ה; 37). הסימן שעל ראשה השמאלי עתים נראה כנקודה, בייחוד בחלק שנכתב ביד סופר ב: א (לג, א; 298), ועתים כסלסול ארוך, מעין ל קורסיבית: א (לג, א; 299). לעתים רחוקות חסרה הנקודה התחתונה: א (נד, ו; 584; יד ג). פעם אחת רק א מקוצרת: א (לג, א, 303; יד ב).

אותן שיטות קיצור של אל מצויות גם בתיבת 'אלהים'. בתיבה נכתבת לעתים ה מקוצרת רק בחלק שנכתב ביד סופר א: א (זים (ד, א; 25; ה, א; 31; ועוד), ופעם אחת ה שלמה: א (ה, 44). ואילו בדרך־כלל בחלק זה, ובייחוד בשני החלקים האחרים, התיבה נכתבת בלי ה: א (ז; 31; יד א), א (נג, ט; 574; יד ג); בחלק שנכתב ביד סופר ב הסימן על שמאל א נראה בדרך כלל כנקודה: א (ז, א; 151), א (יח, ה; 167). עתים חסרה הנקודה התחתונה, כגון: א (נג, יד; 572; יד ג). תיבת 'אלוה' נכתבת: א (מב, ה; 410; יד ב), א (פ, ד; 915; יד ג).

תיבות 'אל', 'אלוה' במשמעות קודש מצויות בבראשית רבה מאות פעמים, ובדרך־כלל מקוצרות. מצויות 30 דוגמות שבהן התיבות שלמות. עתים התיבה שלמה גם בשני כתבי־היד האחרים, ואפשר הובנה במשמעות חול, כגון: אני הוא שאין העולם ומלואו כדאי באלוהותו (מו, ג; 461; כך 21, ל [באלהותי]), כי לאל האמר (מט, י; 512; לפי איוב לד, לא; כך 21; ל: אל אל). עתים יש התאמה בשני כתבי־יד, כגון: פעמים שאין העולם ומלואו מחזיקין כבוד אלהותו (ד, ד; 28; כך 21; ל חסר), שקם על אומתו שלא (נז, ד; 618; כך ל; 21: שלא). אך עתים אין זו כנראה אלא טעות סופר, כגון: דנני אלהים (עא, ז; 831; בר' ל, ו), נתן אלהים שכרי (עב, ה; 842; בר' ל, יח), זבדני אלהים (עב, ה; 844; בר' ל, כ), בכל אלו בכתבי־יד 21 ל כתיבה מקוצרת; ואל שדי (צ, יא; צב, א; 1136), אבל: ואל שדי (צב, א; 1138; צב, ב; 1139; צב, ג; 1139, 1140), ועוד. בכתבי־היד תיבת 'אלהים' משמשת 32 פעם במשמעות חול; 14 פעם (44%) היא שלמה, 18 פעם מקוצרת (רשימה א).

בתיבת 'יה', פעמיים יש נקודה על ה: יה (עט, ז; 949), אבל גם: יה, בלי שום סימן (מ, ב; 382; צב, א; 1138). פעם אחת בלבד כתוב: קדוֹשׁ (מח, ז; 482). בכל שלושת חלקי כתבי־היד מצויה כתיבה מקוצרת של אל גם בתיבות אחרות, בדרך־כלל כשהצירוף מצוי בסופן, פחות מכן כשהוא בתחילתן, ולעתים רחוקות כשהוא בא באמצע התיבות. בדרך־כלל הצורה המקוצרת מצויה ב־20–30 אחוזים מן ההיקריות. היא מרובה בשמות השכיחים מבנדירים, ומרובה במקום שהתיבה באה בסוף שורה (בגלל דוחק במקום)¹³.

12 מ' סוקולוף, לשוננו, לג, תשכ"ט, עמ' 35.

13 בכל כתבי־היד, תיבות שבהן הצירוף אל נכתבות לעתים בקיצור, כגון: יע תמורת: ישראל, שמו תמורת: שמואל. צורת כתיבה כזו אינה נידונה כאן.

תיבות שהצירוף בסופן: ישראל (ה, ז; 36; בס"ה 84 פעם ביד א; 29 יד ב, 43 יד ג), שמואל (ד, ה; 30; בס"ה 37 פעם ביד א; 54 יד ב, 5 יד ג), יחזקאל (ה, ה; 35; ועוד), ישמעאל (פה, ה; 1038; ועוד), גמליאל (צא, ד; 1118; ועוד), יחצאל (צד, ח; 1180), דניאל (צט, ב; 1251), מחויאל (כו, ה; 236), רפאל (נ, ב; 516), גבריאל (מח, ט; 485), מיכאל (מד, יג; 435), עתניאל (ס, ג; 641), בית אל (סט, ז; 796).

בתחילת תיבה מקוצר הצירוף לעתים רחוקות יותר: אליעזר (פט, ח; 1096), בכתיבת סופר א פעם אחת בלבד, סופר ב 4 פעמים, סופר ג 3 פעמים; אליעזר (צט, ג; 1252), סופר א פעם זו בלבד, סופר ב 20 פעם, סופר ג 4 פעמים; אלכסנדר (מט, ב; 500). תיבת 'אלא' נכתבת בקיצור ביד סופר א 42 פעם, ביד סופר ג 26 פעם, אבל ביד סופר ב רק פעם אחת (מב, ג; 402; ס"ש). יד זו כתבה פעמיים גם: אל (קל, מח, ז; 488; נב, יא; 549).

תיבות שהצירוף באמצען: שלישמעאלים (פד, יז; 1021), וליהו (עז, א; 909; ס"ש). א נכתבת לעתים רחוקות בצורה מקוצרת גם לא לפני ל, כגון ב ר א ש ת י ב ה: יומרין (מב, ד; 408), אפשר (מ, ה; 385), אף (נב, ב; 542), אפעלפי (נג, יא; 568), אימרה (נג, ב; 555); ב א מ צ ע ת י ב ה: כגון: ואברהם (מט, ג; 501), כאץ (מט, יד; 2x515); ב ס ו פ ת י ב ה: כגון: שץ (שאמר, פ, יב; 967), חייא (מט, יב; 514).

כ " י ו 2 - 'אל' נכתבת בדרך-כלל: א; עתים נראה כאילו א רגילה, ועל ראשה השמאלי קשת המזכירה ראש ל, ועתים נראה כאילו א מקוצרת, ובשמאלה מעין ל קורסיבית: א; בתיבת 'אלהים' אל נכתבות בצורה זו, ואחריהן ה מקוצרת: א; א; א; נכתב: אלה.

ב-19 מקומות בכתב-היד תיבות 'אל', 'אלהים' משמעותן קדש, ואף-על-פי-כן נכתבו שלמות, כגון: ויבא אלהים אל לבן (עד, ז; 865; ג: 11; אים), אלוה של יהודים, אלוהה של אומה זו (ו, ז; 83; ו, ל חסר), באלוהו של אברהם (מד, ז; 470; ו, ל במקוצר). תיבות 'אל', 'אלהים' מצויות 39 פעמים במשמעות חול, והן כתובות 32 (82%) פעם שלמות, 7 פעמים מקוצרות (רשימה א). בכך עולה כ"י 21 על שני כתב-היד האחרים. בתיבת 'יה' עתים ה רגילה בלי שום סימן (עט, ז; 949), ביה שמו (יב, י; 108), ועתים ה מקוצרת: הללו יד (ח, א; 56), תהלל יד (יד, ט; 134), יד (מ, ב; 382).

הצירוף אל כתוב לעתים בצורה מקוצרת גם בתיבות אחרות, בעיקר בסוף תיבה (25% בקירוב מן המקרים), כגון: ישראל (ו, ד; 43; בס"ה 32 פעם), שמואל (ג, ב; 19; ס"ה 63 פעם), בית אל (13 פעמים), מיכאל (10 פעמים), גבריאל (9 פעמים), ישמעאל (8 פעמים), יחזקאל (7 פעמים), מישאל (7 פעמים), רפאל (3 פעמים), דניאל (3 פעמים), גמליאל (פעמיים), עתניאל (פעמיים), בתוא (ס, ו; 646).

אין הכתיבה המקוצרת משמשת כלל בראש תיבה ובאמצעה. יוצאים מן הכלל רק: אלעזר (כג, ו; 236), אלעזר (נב, ה; 545). תיבת 'אלא' נכתבת תמיד שלמה (או: אל). האות א נכתבת בצורה מקוצרת גם לא בצירוף אל, כגון א (אמר; ב, א; 15), הבא (הבאים; מ, ו; 386).

כ " י ל - בתיבת 'אל' נכתבת בדרך-כלל א מקוצרת, על ראשה השמאלי נקודה, שלעיתים היא עבה ומוארכת עד כדי הזכרת ראש ל, ובשמאל תחתיתה נקודה: א; עתים בא כעין גרש תמורת הנקודה העליונה: א. פעם אחת: א, בלי נקודה תחתונה (פה, א; 1029). בתיבת 'אלהים' ונטייתיה נכתבות אל כתיבת 'אל'. במחצית הדוגמות נכתבת

ה מקוצרת ועליה נקודה, כגון: אֵלִים (א, ג; 6), אֲדִי (ס, א; 639), אֵלֵיהֶם (סט, ג; 792), ובמחציתן אין ה נכתבת כלל, כגון: אִים (א, א; 1), אִים (ד, א; 25). תיבת 'אלוה' נכתבת: מֵאֹד (נג, ב; 555), בְּאֹהֶו (מד, ז; 430).

בדרך-כלל כתובות תיבות 'אל', 'אלהים' במקוצר. ב־11 מקרים בלבד הן שלמות, כגון: ויקרא אלהים לאור יום (ג, ה; 21; 21: אֵלִים), על כן ברכך אלהים לעולם (נט, ה; 633; 11: 21 במקוצר), קמה יי אל נשא ידך (עה, א; 878; 21: 21 במקוצר). בכתב־יד ל פחות מקרים מסוג זה מבשני כתב־היד האחרים, לא דווקא משום שהוא מקפיד יותר מהם, אלא כנראה משום שנטייתו לכתוב תיבות אלו בצורה מקוצרת תמיד, גם כשהן משמשות במשמעות חול (עיין להלן).

התיבה משמשת במשמעות חול 36 פעמים, ב־10 מהן בלבד (28%) היא כתובה בשלמות, היינו פחות מבשני כתב־היד האחרים (רשימה א).

גם בתיבות אחרות נכתבות אל לעתים בצורה מקוצרת, אך פחות במקצת מבשני כתב־היד האחרים. הצירוף ב ס ו פ ת י ב ה: שמואל (35 פעם), מיכאל, גבריאל ועוד, וכן: גואל (פה, א; 1030), ואל (ואל, כב, ו; 209), לא ידי (עב, ח; 865), ושמואל (סט, ה; 795; ס"ש). השם 'ישראל' נכתב בצורה מקוצרת רק שלוש פעמים (עד, יא; 868; פ, א; 950; פג, ה; 1001), כי בדרך-כלל נכתב: יִשְׂרָאֵל ש ת י ב ה : ילא (א, א; 2; א, ז, 4; ועוד 11 פעמים), צליו (סד, ט; 709; ס"ש); ואילו השמות 'אלעזר' 'אליעזר' שלמים תמיד. ב א מ צ ע ת י ב ה : מאלמים (א, ה; 2), שאל (צא, י; 1134; ס"ש), שואלים (צב, ה; 1142; ס"ש), ואֵיהוֹאֵל 2 (עז, א; 909).

בתיבת 'יה' האות ה על־פירוב מקוצרת ועליה נקודה: בִּיד (יב, י; 108), תהלל יד (יד, ט; 134), יֵד (מ, ב; 382), תיסרנו יֵד (צב, א; 1138), אך גם: הללויה (ח, א; 56).

רשימה א – תיבות 'אל', 'אלהים' במשמעות חול בבראשית רבה

ל	21	11	
אלוהות	-	אלוהות	א, יד; 12: אף שמים וארץ א'
אלוהות	-	אלוהות	ו, א; 40: שאומות העולם עתידין לעשותן א'
אלוהות	-	אלוהות	עושין אותן א'
אלוהות	-	אלוהות	ח, ט; 62: המינים שאלו... כמה א' בראו את העולם
אלוהות	-	אלוהות	ט, ה; 72: שנבוכדנאצר... וחירם... עתידים לעשות עצמן א'
אלוהות	-	אלוהות	טז, ו; 150: א' לא תקלל (שמ' כב, כז; ת"א: 'דינא לא תקיל'; רש"י: 'אזהרה
אלהים אִים	-	אלוהות	לברכת השם ואזהרה לקללת דיין')
אלוהות (ו) ת -	-	אלוהות	כד, ו; 235: אין הראשונים תולדות. ומה הן. א'
אלוהות	-	אלוהות	כו, ה; 247: ויראו בני הא' (בר' ו, ב; ת"א: 'בני רברביא')
אלוהות	-	אלוהות	כל מאן דחזי להון כבני א'
אלוהות	-	אלוהות	כומרייא גנבין א'

ל	21	11	
האלהים ¹⁴ אלים	האלים	אלימ	248: ולמה הוא קורא אותן בני א' (ושמא קודש?)
האלים האלים	האלים	האלימ	249: ויראו בני הא' (בר' ו, ב)
אלים אלים	אלהים אורז	אליה	410: מקלסים לפני אברהם ואומ'... א' את עלינו
אלהים אלוהו	אלהו אורז	אלהו	אל יחסר העולם א'
אלהים אלוה -	אלהו	אלה	419: א' את עלינו
אלהים אלוהו ואורז	אלהו	אלהו	אל יחסר העולם א'
אלימ	אלימ	אלימ	507: מט, ח; שבהבו לי בני א' (תה' כט, א; רש"י: 'אלימ שרים')
אלוהות	אלוהות אורזות	אלוהות	נ, ו; 522: האל הקשות, א' הן אלו
-	ללים [ל] אלים	-	סה, כ; 737: עגלי זהב אשר עשה לכם ירבעם לא' (דה"ב יג, ח)
אלהות	אלהות אלוהות	אלהות	סו, ג; 747: ויתן לך א' (מפרשים: כוח ועיזון)
אלהות	אלהות אלוהות	אלהות	סה, יג; 790: די לא' לא איתנא פלחין (דנ' ג, יח)
לאלהך	לאלהך [ל] אלהך	לאלהך	סט, ג; 742: הרשעים מתקיימים על א'
אלהיהם	אלוהיהם אלהיהם	אלהיהם	ע, ד; 801: ח' א' דן (עמ' ח, יב)
-	אלהיך [אליך] ^{14*}	-	ע, ג; 847: עד הא' יבא דבר שניהם (שמ' כב, ח; ת"א: 'לקדם דיניא')
האלימ	האלימ האלימ	האלימ	עד, ד; 861: עם אשר תמצא את א' לא יחיה (בר' לא, לב; ת"א: 'דחלתך')
אליך	אליך אליך	אליך	עד, ח; 865: למה גנבת את א' (בר' לא, ל)
אליך	אליך 2x אליך	אליך	866: עם אשר תמצא את א' (בר' לא, לב)
אליך	אליך 15 אליך	אליך	עד, טז; 875: וא' נחור... וא' נחור (בר' לא, נג)
אליך	אליך ואליך	אליך	עט, ח; 949: ואני א' בתחתונים
אליך	אליך אליך	אליך	פ, ד; 955: ואני א' בתחתונים
אליך	אליך אליך	אליך	פג, ד; 999: מטיבי א' היו
אליך	אליך אליך	אליך	פד, ד; 1004: את כל א' הנכר
אליך	אליך אליך	אליך	פה, א; 1029: בת א' נכר (מל' ב, יא)
אליך	אליך אליך	אליך	פו, א; 1051: אלה א' ישראל (שמ' לב, ח; ת"א: 'דחלתך')
אליך	אליך אליך	אליך	פט, ג; 1089: אמ' פרעה: מי מתקיים אני על א' או א' עלי
אליך	אליך אליך	אליך	אמר לו. אתה על א'

14 אל כתובות מלא, אך ה מקוצרת.

14* תוספת בגלית.

15 אל מקוצרות תוקנו ונכתבו מלאות.

16 בקטעי הגזיה נכתב מלא.

ל	21	11
אלהים	אלהים	אלהים
אלהיך	אלהיך	אלהיך
-	-	אלהות
14 שלמה	32 שלמה	10 שלמה
18 מקוצ' 7 מקוצ'	26 מקוצר	
36	39	32

פט, ד; 1096: הרשעים מתקיימים על א'
 צג, ו; 1156: עם אשר תמצא את א' (בר' לא, לב)
 צד, ח; 1180: יחצאל. שחצו א' בידן

כ ת ב י י ד של מדרש ויקרא רב ה

נבדקו כ"י וטיקן 32¹⁷ וכ"י לונדון 340 (המשך כתבהיד של בראשית רבה הנזכר למעלה, ולפי ששיטתו בכללותה בור"ר כשיטתו בבר"ר, אינה מתוארת כאן). כמראה מקום משמשים הפרשה והפיסקה, בתוספת מספר הדף במהדורת מרגליות¹⁸. בכ"י וטיקן תיבת 'אל' נכתבת בדרך כלל כא' מקוצרת בתוספת ראש ל: א' (ו, א; קכו), ולעתים בתוספת נקודה או קו זעיר בשמאל תחתית האות: א' (לו, ו; תתנו). לפעמים א מקוצרת בלבד: א' (ו, ה; קמב). גם בתיבת 'אלהים', כתובות אותיות אל כך. עתים נכתבת ה מקוצרת, כגון אֱלִים (יא ג רכב), אֱלִי (ד, ז; צה), וגם: הָאֱלִים (טז, ה; שנט), הקו התחתון נראה כרגל השמאלית של ה; עתים נכתבת התיבה בלי ה: אִים, אִיו וכיו"ב; אִיך (לו, ו; תתנו), אִיך (ה, ד; קד), אִי (ט, ה; תכו).

תיבות 'אל', 'אלהים' מצויות בור"ר למעלה ממאה פעמים, ובדרך כלל נכתבות בצורה מקוצרת. ב־23 מקרים הן שלמות, כגון: ולאֱלהינו (ג, ג; סג; לפי יש נה, ז: 'ואל אלהינו'), השמים מספרים כבוד אל (ה, ח; קכה), כי זה אלהים אלהינו עולם ועד (יא, ט; רמא; תה' מד, טו), דבריו שלא (יב, ה; רסו; כך גם כ"ל), אלי אתה ואחד (ל, ה; תשא; תה' קיח, כח; כך גם כ"ל). עתים כך שיטת הכתיבה במקום שמשמעות קודש אינה ודאית, ושמא פירש הכותב משמעות חול, כגון: ממעל לכוכבי אל אשים כסאי (יח, ב; תג; לפי יש' יד, יג, ת"י: 'עמיה דאלהא; רש': 'ישראל'). עתים אירעקיבות, כגון: מי פעל עם א'... כל מי שפועל עם אל... מה פעל אל (כו, ב; תרכד; במ' כג, כג), 'צדקתך כהררי אל' וכיו"ב נכתב פעמיים: אל, אך הרבה: א' (כו, א; תריג). בכל המקומות הללו, חוץ מארבעה, בכ"י ל כתיבה מקוצרת, בהתאם לשיטתו להרבות בכתיבה מקוצרת בשמות אלו, ללא הבחנה במשמעותם.

בכ"י וטיקן יש 39 דוגמות שבהן 'אל', 'אלהים' במשמעות חול; ב־25 מהן (64%) הכתיבה שלמה, ב־14 מקוצרת. בכ"י ל יש 33 דוגמות, מהם רק אחת שלמה, והשאר מקוצרות, כדרכו של כתב־יד זה (רשימה ב).

כ"י וטיקן ממעט בכתיבת אל מקוצרות בתיבות אחרות; להלן כולן: 13 פעם בתיבת 'ישראל', מהן 7 בסוף שורה, כגון: ישראל (יא, ז; רלז; ס"ש), ישראל (יח, ד; תט; ס"ש), לישראל (כו, ו; תרלז); ובתואל (יד, ט; שטו; ס"ש), גמליאל (לג, א; תשנו), יחזקאל² (יד, ט; שטו), פלטיאל (כג, י; תקמג), בדניאל (לא, ד; תשיח; ס"ש); וכן בתיבות: אל (אל. טז, ה; שנט), א' (אָל. לא, ה; תשכב), אלא (יד, ו; שי); וגם: אָ (אָלָא. לו, ד; תתסז).

17 תצלום: מהדורת מקור, ירושלים, תשל"ב.

18 מ' מרגליות, מדרש ויקרא רבה, ירושלים, תשי"ג-תש"ד.

'יה' כתובה פעם אחת בכתיבה רגילה: הללויה (ד, ז; צה), ופעם בנקודה על ה: יה (יט, ב; תכב). תיבת 'המקום', כשכוונתה לה' כתובה פעמיים: הַמָּקוֹם (כו, ה; תקפ).
א מקוצרת באה בכתיבהיד לעתים לא רק בצירוף אל. כגון: ונָא (ונאמר. ה, א; צט), אִו (אומר. טז, ה; שנט).

רשימה ב - תיבות 'אל', 'אלהים' במשמעות חול בויקרא רבה

ל	וטיקן 32		
אלימ	אלימ	שבהבו ליי בני א' (תה' כט, א)	א, ח: כא:
אִוְלוֹת	אלוהות	מקום שצידקתים וקראתי אותן א'	ד, א; עז:
אִלִּים	אלהים	אני אמרתי א' אתם (תה' פב, ו; רש' י: 'מלאכים')	
אִלִּיךְ	אלהיך	אלה א' ישראל (שמ' לב, ד)	
לִאֲלוֹתֶיךָ	לאֲלוֹתֶיךָ	זה מברך לא' פל וזה מברך לא' פל	ד, ו; צב:
אִלוֹתֶיךָ	אלוהות	שעבד א' הרבה, שלא עבד א' הרבה	צג:
אִלוֹתֶיךָ	אלו(ל) [ה]ות		
אִלִּיךְ	אִלִּיךְ	אלה א' ישראל (שמ' לב, ד)	ו, א; כז:
לִאֲלוֹתֶיךָ	לאֲלוֹתֶיךָ	די לא' לא איתנא פלחין (דנ' ג, יח)	ו, ה; קמא:
אִלִּיךְ	אִלִּיךְ	הלא עם אל א' ידרוש (יש' ת, יט; ת"י: 'טעותיה', אך רש"י: 'אלהים כאלהינר')	ו, ו; קמד:
אִלִּיךְ	אִלִּיךְ	כל אומה ואומה תסגד לא'	
לִאֲלוֹתֶיךָ	לאֲלוֹתֶיךָ	א' אומות העולם מתים הם	קמה:
אִלִּיךְ	אִלִּיךְ	קום עשה לנו א' (שמ' לב, א; ת"א: 'דחלן')	י, ג; ר:
אִלִּיךְ	אלהיך	אלה א' (שמ' לב, ב)	
אִלִּיךְ	אלהיו	דגון א'	י, ז; ריג:
אִלִּיךְ	אלוהות	וקרא אותן א'	יא, ב; רכ:
אִלִּיךְ	כִּלִּים	והייתם כא' (בר' ג, ה; ת"א: 'כרברבין')	
אִלִּיךְ	אלוהות	וקרא אותן א'	יא, ג; רכב:
אִלִּיךְ	אִלִּיךְ	אלה א' ישראל (שמ' לב, ד)	
אִלִּיךְ	אלהיה	וכל פסילי א' שבר לארץ (יש' כא, ט)	יג, ה; רפב:
אִלִּיךְ	אלהי ואלהי	א' כסף וא' זהב (שמ' כ, כ)	טו, ז; שלה:
אִלִּיךְ	אִלִּיךְ	אלה א' ישראל (שמ' לב, ד)	יז, ג; שעד:
אִלִּיךְ	אלהי	מי בכל א' הארצות	יח, ב; תב:
אִלִּיךְ	אלהיו	בית נסרך א'	
אִלִּיךְ	אל	ותאמר א' אני (יח' כח, ב; ת"י: 'דחלא אנא')	
אִלִּיךְ	אלהים	מושב א' (ת"י: 'מותב תקיפין') ישבתי	
אִלִּיךְ	אלהים	בלב ימים	
אִלִּיךְ	אלהים	ותתן לבך כלב א' (ת"י: 'וחשבת בלבך דאת דחלא')	
אִלִּיךְ	אִלִּיךְ	אני אמרתי א' אתם (תה' פב, ו; רש' י: 'מלאכים')	תד:

יט, ב; תכב:	כי לא תשתחוה לא' אחר	לאל	לא'
כג, ט; תקמ:	ויראו בני הא' (בר' ו, ב; ת"א:	הא'ים	הא'ים
	'רברביא')	ואלהי	וא'י
כד, ה; תקנז:	וא' מסכה לא תעשו לכם (וי יט, ד)	א'ינו	א'ינו
כז, ח; תרמא:	היה להן לומר. אלה א' ישראל	א'יך	א'יך
	אלה א' ישראל (שמ לב, ה)	א'ים	א'ים
לג, ו; תשסח:	א' מעשה ידי אדם (דב' ד, כח)	אלהי'א	א'י'א
	תשסט: תמן קריין למלכייא א'		
לו, ב; תתמב:	וענפיה ארזי א' (תה' פיא; רש"י:	אל	-
	'ארזים חזקים')	א'זי	א'י
לז, א: תתנד:	הסירו את א' הנכר (בר' לה, ב)	25 שלמה	1 שלמה
		14 מקוצרת	32 מקוצרת
		39	33

כ ת ב י י ד ש ל ה מ ש נ ה

נבדקו שלושה כתבייד של המשנה: קויפמן (ק); הדפים המעטים שנכתבו בסופו ביד שנייה מסומנים: (ק2); פארמה, דירנסי 138 (פ1); פארמה דירנסי 497 (פ2); סדר טהרות בלבד).

כ"י קויפמן - תיבת 'אל' כתובה בדרך-כלל א מקוצרת, עליה גרש, עתים בשמאל תחתיתה כקשת זעירה, ועתים אין קשת: א', א' (תמיד ז, ד). בתיבת 'אלהים' בדרך-כלל ה מקוצרת; עתים לפניה א מקוצרת בלבד, כגון: א'ינו (תמיד ז, ד), עתים על א נקודה: א'יך (ברכ' ט, ה), עתים גרש: א'יך (ביכ' א, ט), ועתים נוספה קשת זעירה בשמאל תחתית א: א'ינו (ביכ' ג, ב), א'יך (מנח' ז, ו). לעתים רחוקות ל שלמה ורק א מקוצרת; א'ינו (ברכ' ז, ג), א'להי (מיד' ד, ב). בשלושה מקרים בלבד אין ה כתובה: א'ים (סנה' ו, ד), א'יך (סוטה ז, ב), א'ינו (שק' א, ה).

תיבות 'אל', 'אלהים' במשמעות קודש מצויות במשנה 65 פעמים, והן מקוצרות בכ"י ק תמיד, חוץ מחמש פעמים: נברך לאלהינו, אלהי ישראל, במקהלות ברכו אלהים (תה' סח, כז; כך גם פ1) (ברכ' ז, ג), אלהי אבות ישראל (ביכ' א, ד), ואתה אלהים תורידם (אבות ה, יט: תה' נה, כד; כך גם כ"י פ1).

תיבת 'אלהים' מצויה פעם אחת בלבד בכ"י ק2: היקבע אדם אלהים (ידים ד, ג; מלאכי ג, ח), בכתיבה שלמה.

תיבות 'אל', 'אלהים' מצויות במשנה 12 פעמים במשמעות חול. בעשר מהן נכתבו שלמות, ללא קיצור; בשני מקרים הכתיבה מקוצרת במקצת (רשימה ג).

בתיבת 'יה' כתובה עתים ה מקוצרת ונקודה עליה: הללו י' (פסח' י, ה), ועתים ה רגילה: הללויה, ליה וליה (סוכה ג, י). וכן: לאדוני האדונים (תע' ג, ט)⁹. שם הוי"ה נכתב בדרך-כלל: י', אך מצוי 3 פעמים במפורש (ערכ' ח, ו2: מיד' ג, ח).

הצירוף אל נכתב בקיצור גם בתיבות אחרות, ובייחוד בסוף תיבה: עתים נכתבת א מקוצרת, ל שלמה, כגון: גמליאל (פסח ז, ב); עתים בתוספת גרש, כגון: שלישראל (מיד' ה, ד); עתים א מקוצרת בתוספת גרש בלבד, כגון: גמליא (ברכ' ו, ח); עתים נוספה קשת זעירה בשמאל תחתית א, כגון: ישמעא (כת' ה, ח); עתים באה אחרי א המקוצרת כעין ל קורסיבית, כגון: גמליא (כלים כח, ג). פרט לשלושת השמות הנזכרים, הנכתבים בקיצור לעתים קרובות (כ־25% מן המקרים), שמות מקוצרים אחרים נדירים, ואלו הם: יחזקאל (תמיד ג, ז), שמואל (שק' ה, א), והאריאל (מיד' ג, א), מהללאל (אב' ג, א), מהלל (בכר' ג, ו), וגם: מהללאל (נכתב שלם, אך יש גרש; עד' ה, ו), גאל (תע' ב, ד), וגאל (ג'ו) אל (פסח' י, ג), אל (תע' ב, ג; מנח' יג, י). בראש תיבה: השמות 'אליעזר', 'אלעזר' נכתבים לעתים (כעשרים אחוז מן המקרים) בקיצור, היינו: א מקוצרת, ל שלמה, והן נוגעות זו בזו, כגון: אלעזר (ברכ' ד, ו), אליעז (כלא' ד, ח). תיבת אלא מקוצרת 5 פעמים בלבד בק: כלא' ז, א; עיר' ד, א, ה; סוטה א, טז. אלו (כלים יח, א). כתיבה מקוצרת בשיטת כתיבת 'אלהים': אליזו (תע' ב, ד). באמצע תיבה. רק: ושואלין (גיט' ה, ט), האלה (סוטה ב, ג).

א מקוצרת באה גם לא לפני ל; בראש תיבה, כגון: אסרין (ע"ז ג, יא), אומרין (יבמ' ד, ו), אומרת (יבמ' טז, ב), א' (פסח' ב, ג), איתך (סוטה ב, ג), אומר (תרנ' ג, ד), א' (נזיר ז, ד). באמצע תיבה. האבנים (ביצה ד, ז). שא' (ב"מ ז, ד), ועוד.

כ"י ק 2 - שיעור התיבות המקוצרות גבוה הרבה מבכ"י קיפמן. תיבת 'אלא' מקוצרת 5 פעמים (זבים ד, ד; ט"י ב, ה; ג, ה; ידים ג, א; עק' ב, ט), כמספרה בכ"י ק כולו, והרי אין 22 אלא שלושה אחוזים מן המשנה. מקוצרות גם תיבות: ישרא (ידים ד, ח; ועוד), איעזר (נדה ד, ו; ועוד), אעזר (ידים ד, ג; ועוד). השילוב קורסיבי, כאילו מן אנשאר ראשה הימני וקצה רגלה הימנית בלבד, ובצדן כעין ל מכווצת: א.

כ"י פ 1 - תיבת 'אל' נכתבת א מקוצרת, בשמאל תחתיתה קשת, ועל שמאלה קשת דומה ל' לועזית: אל, א' (תמיד ז, ד). בתיבת 'אלהים' הצירוף אל נכתב בשיטה זו, ואחריו תמיד ה, בדרך-כלל שלמה, ועליה נקודה; עתים נראה כאילו רגלה הימנית קצרה מן השמאלית. הקשת שעל שמאל א נכתבת בצורות שונות, כולן כנראה מרמזות לראש ל, כגון: אלהינו, אלהי (ברכ' ז, ג), אלהי (מ"ש ה, יד), אלהי (ביכ' א, ד), האלהים (תע' ב, א), האלהים (ב"ק ח, ז), אלהים (סנה' ו, ד).

בדרך-כלל תיבות 'אל', 'אלהים' במשמעות קודש נכתבות במקוצר. ב־14 מקרים (מתוך כ־65 במשנה) התיבות שלמות (היינו: כמעט פי שלושה מבכ"י ק, כגון: נברך לאלהינו, נברך לה' אלהינו (ברכ' ז, ג), בעיני אלהים ואדם (שק' ג, ב, מש' ג, ד), ירא אלהים (סוטה ה, ה, איוב א, ה), לעבודת בית אלהינו (תמיד ז, ג), מצות ה' אלהיו, אלא ה' אלהיו (הור' ג, ג).

בכל 12 המקומות במשנה, שבהם תיבות 'אל', 'אלהים' משמעותן חול, הן כתובות מלא (רשימה ג).

בתיבת 'יה' כתובה ה שלמה; עתים עליה נקודה או קו: ליה, ליה (סוכה ג, י), הללויה (פסח' י, ה), ועתים אין שום סימן: הללויה (סוכה ג, י).

הצירוף אל נכתב בקיצור גם בתיבות אחרות, בעיקר בסוף תיבה. צורתו א מקוצרת, בשמאל תחתיתה קשת, ועליה נקודה, כגון: גמליא (פאה ד, ה), ק, כגון: גמליא (חלה ד, ז; ס"ש), קשת קטנה כגון: שמוא (תע' ב, ד), או גדולה, כגון: ישמעא (מ"ק ג, ח), וכיר"ב, כגון: יחזקא (תמיד ג, ז), מהלל (עד' ה, ו; ס"ש), ואף בלא קשת

כלל: ישראל (סוטה א, ט). מספר התיבות הכתובות בקיצור ואחוזן מפלל התיבות שבהן אל בסוף תיבה, נמוך מבכ"י ק. יותר נדירים הקיצורים כשהצירוף בראש תיבה, ואלו כל המקרים: אליע (כת' א, ט), אלעזר (מכש' ו, ז), אלא (יבמ' ט, ד; ס"ש; נזיר ג, ד; ס"ש; ט"י ב, ה; ידיים ה, ג). בכולן א בלבד מקוצרת. א מקוצרת כתובה לעתים לא רק לפני ל, כגון: שא' (שאמר. גיט' ז, ה).

כ " י פ 2 - תיבת 'אלהים' מצויה בסדר טהרות רק פעמיים, ומקוצרת: זיך (אלהיך. פרה, ב, ג), אלהים (ידיים ד, ג).

שמות אחרים שבהם הצירוף אל נכתבים בקיצור לעתים קרובות יותר מבכתב יד ק פ 1. במחצית הדוגמות בקירוב. ב ס ו פ ת י ב ה - עלפירוב נכתבת א מקוצרת בלבד ועליה נקודה, כגון: גמלי' (כלים יב, ו), ישמע' (מק' ח, ב), ישראל' (מק' ח, ד). בשני מקומות א מקוצרת ועליה ראש ל, כשילוב המקובל: מהלל' (נידה ב, ו), ישמע' (כלים ב, ב). ב ר א ש ת י ב ה - אל נכתבות כשילוב המקובל: אלעזר (כלים ב, ח; בס"ה 18 פעמים מקוצרת, 24 פעמים שלמה), אלעזר (טהר' י, ד; 24 פעמים מקוצרת, 15 שלמה), אלא (כלים ב, ב; 18 פעמים מקוצרת, 40 שלמה), אל' (טהר' ג, א), אל' (נידה ו, ד). אין הצירוף מתקצר באמצע תיבה.

רשימה ג - תיבות 'אל', 'אלהים' במשמעות חול במשנה

פ	ק		
אלוה	אלוה	והמקבלו עליו לא'	סנה' ז, ו:
אלי	אילי	והאומר לו א' אתה	
אלהיהם	אלהיהן	לא נאמר אלא א' (דב' יב, ג)	ע"ז ג, ד:
אלוה	אלוה	את שהוא נוהג בו משום א' אסור	
אלוה	אלוה	ואת שאינו נוהג משום א' מותר	
אלהיהם	אלהיהם	א' על ההרים (על דרך דב' יב, ב)	ג, ה:
אלהיהם	אלהיהם	ולא ההרים א'	
אלהיהם	אלהיהם	א' על הגבעות	
אלהיהם	אלהיהם	ולא הגבעות א'	
אלוהות	אלוהות	תדעו שהן א'	ד, ג:
		בעדת אל (תה' פב, א; תרגום:	אבות ג, ו:
		'בכנישת צדיקין דתקיפין'; ראב"ע:	
אל	אל ²⁰	'עם עדת ישראל')	
		בקרב א' ישפוט (שם; תרגום: 'במצע דינין	
		דקשוט'; ראב"ע: 'הם המלאכים, ויש אומרים	
אלהים	אלהים ²¹	כמו אלהים לא תקלל' [=דיינים])	
12 שלמה	10 שלמה		
2 מקוצרת במקצת			

20 כתב שלם והוסיף סימן קיצור.

21 הכתיבה שלמה, פרט לקיצורה של א.

כתביד בבליים

להשוואה נבדקו כתביד בבליים אחדים, בעיקר מנוקדים ניקוד בבלי, ולפיכך מקורם הבבלי אין בו ספק.

מ ש נ ה

נשתמרו קטעי גניזה של משנה מנוקדים ניקוד בבלי. הם מוינו בידי פ' קאלה לשרידי חמישה כתביד שונים, וסימניהם: א-ה. תצלומיהם פרסמתי לפני שנים אחדות²², ושם גם תיאורם וסימניהם בספריות השונות. כתביד א ב הם העתיקים יותר (המאה ה'י?), ונשתמרו מהם דפים מרובים; כתביד ג ד קטנים יותר ומאוחרים במהצת (המאה ה'י"א); כ"י ה מחזיק קטעים יחידים בניקוד בבלי מורכב.

בכל כתביד הללו, פרט למקצת קטעי כתביד ה, המאוחרים לאחרים ומושפעים מן המסורת הארץ-ישראלית, אין מצויה כתיבה מקוצרת של אל אפילו פעם אחת, לא בתיבות 'אל', 'אלהים', ולא בתיבות אחרות.

כ"י א - תיבת 'אלהים' מצויה פעם אחת בלבד, וכתובה שלמה: אלהים (ידיים ד, ג; מ"ג, ח). הצירוף כתוב שלם גם בכל שאר התיבות, בין בא בסופן, כגון: ישראל⁶ (כת' יג, יא), בין בתחילתן, כגון: אליעזר (נדר' ג, א), בין באמצען.

כ"י ב - תיבת 'אלהים' מצויה שלוש פעמים, שלמה: יי אלהיך (ביכ' א, ט), יי אלהינו (ג, ב), ליי אלהיך (ג, ו). כך נכתב הצירוף אל גם ביתר התיבות.

כ"י ג - תיבת 'אלהים' מצויה עשר פעמים, כולן שלמות: לאלהינו, ליי אלהינו⁴, אלהי⁴ (ברכ' ז, ג. שם גם: אלהים, בתוספת על השורה, אך לא בידי הסופר שכתב את גוף כתב-היד), יי אלהיך (ברכ' ט, ה).

כ"י ד - תיבת 'אלהים' מצויה חמש פעמים, כולן שלמות: אלהי, אלוהי, אלוהי (ביכ' א, ד), אל יי אלהינו (ג, ב), ליי אלהיך (מנח' ז, ו).

כ"י ה - תיבת 'אלהים' מצויה פעם אחת בלבד, וכתובה שלמה: יי אלהי (ה'1, מ"ש ה, יב). כתיבה מקוצרת של אל מצויה בשני קטעים: שישאל (ה'2, גיט' ט, ח), לעזר (קיד' א, ד), אל (אל'4, נגע' יד, ב, י).

הלכות פסוקות, כ"י ששון²³ 263

תיבות 'אל', 'אלהים' מצויות 23 פעמים בכתב-היד במשמעות קודש, כולן שלמות, כגון (הציטוט לפי הדפים [לא העמודים] של כתב-היד): לזכרון לפני אלהיכם, אני יי אלהיכם² (א10), נאם יי אלהים, זכרה לי אלהי לטובה, ויי אלהים בשופר יתקע, אלהינו ואלהי אבותינו, יי אלהי ישראל, יי אלהינו (א10), והאלהים נסה (א143), יי אלהינו (א148), להיות לך לאלהים (א115), אין כאל ישורון (א61); ועוד בעמודים 13א, 61א, 115ב, 141ב, 146ב. התיבה מצויה פעם אחת במשמעות חול, וכתובה שלמה: ונקרב בעל הבית אל האלהים (ב56). הצירוף אל בתיבות אחרות כתוב בדרך-כלל שלם, אך לעתים רחוקות, רובן ככולן

22 אוסף קטעי הגניזה של המשנה בניקוד בבלי, הוצאת מקור, ירושלים, תשל"ד.

23 מהדורה מצולמת, הוצאת מקור, ירושלים, תשל"א.

בסוף שורה או קרוב לסוף השורה, כתובה תיבת 'ישראל' - ובדרך-כלל היא בלבד - בקיצור; ואלו הן: מִשְׁרָאֵל (35ב), יִשְׂרָאֵל (63א), יִשְׂרָאֵל (85א), יִשְׂרָאֵל (85ב), 104א, 122א), יִשְׂרָאֵל (146ב); ופעם: דִּשְׁמוּאֵל (69ב).

כ"י זה מכיר אפוא את כתיבת אל בקיצור, אך משתמש בה רק בהכרח גמור. אין בו זכר לכתיבת 'אלהים' בקיצור מטעמי קדושה.

ס פ ר א , כ"י רוטקן 66

כ"י עתיק, מנוקד ניקוד בבלי²⁴ (הציטוט לפי עמודי כתב-היד). תיבת 'אלהים' מצויה 91 פעם; ב-19 מקרים (21%) היא מקוצרת, מתוכם 12 פעמים בשילוב אל ואילו ה שלמה: אֱלֹהִיּוֹ 3 (מה), אֱלֹהֵינוּ (קצב), אֱלֹהֶיךָ (שעא, שפד, שצא, שצז), מֵאֱלֹהֶיךָ 2 (שצט), אֱלֹהֵיכֶם (שעה), וכן: אֱלֹהֵי (קפט). בשבעה מקרים חסרה ה, ומסומן קו על האותיות שאחר שילוב אל: אֱלֹם (ו, קעט), אֱלִים (ו), אֱלֶךְ (קפה, שא), אֱלִיכֶם, הָאֱלִים (קפט).

בשאר 62 המקרים התיבה שלמה; 56 מהן משמעותה קודש, כגון: מלח ברית אלהיך (נב), יְיָ אֱלֹהֵינוּ 2 (פה), אֲנִי יְיָ אֱלֹהֵיכֶם (רלט, שצז, תנ, תנא 2), לַחֵם אֱלֹהֵינוּ (תכא, תכב). בששה מקרים המשמעות חול: אֱלֹהֶי נֹכַח (קיד), נְשִׂיא אֱלֹהִים אֶתָּה בְּתוֹכֵנוּ (שסט), וְאֱלֹהֶי, אֱלֹהֵנוּ, וְאֱלֹהֶי מִסְכָּה (שצב), לְאֵלֶיךָ (תמג). ברוב המקרים בא על התיבה סימן הדגש (א) המשמש במסורת הבבלית להורות על משמעות חול, בניגוד לסימן הרפה המורה על משמעות קודש²⁵.

הצירוף אל בתיבות אחרות כתוב בדרך-כלל שלם. הוא נכתב בקיצור בפחות מ-10% של הדוגמות, על-פירוב בסוף שורה. צורתו כשילוב המקובל. ב ס ו פ ת י ב ה : יִשְׂרָאֵל (קנט, שפא 2, שפח 3; ובס"ה 47 פעמים), יִשְׁמַעֵאל (שח, שלו, שצה, תכט), עוֹזִיאל (קצו 2), וְשִׁמְוֵאל (קצ), גְּמִלִיאֵל (ר). ב ר א ש ת י ב ה : אֱעִזָר (קפ, שלו, שלח). גם: אֱלֵאלְעִזָר (קפ), אֱלִיעִזָר (רפ, שמז). אינו מתקצר באמצע תיבה.

סופר כתב-היד הכיר אפוא את הכתיבה המקוצרת, אך השתמש בה לעתים רחוקות. אחוז הכתיבה המקוצרת בתיבת 'אלהים' מרובה פי שניים ויותר מאחוז בתיבות אחרות; אבל האחוז כה נמוך, עד שמסתבר שהסופר לא ראה חובה לקצר בתיבה זו מטעמי קדושה. כמו כן מסתבר שלא הבחין בכתיבת התיבה בין משמעות חול ובין משמעות קודש, ונראה שהספיקה לו ההבחנה בקריאה (במסורת הבבלית) בין ל דגושה לל רפה.

ק ט ע י ג נ י ז ה של מדרש מסוג 'ייל מדנו' (כ"י כז)

תצלומים בספרי הנזכר למעלה, הערה 22. הציטוט לפי מספר הדף בספר. תיבות 'אל', 'אלהים' מצויות בקטעים 9 פעמים. פעם אחת מקוצרת: כי המשפט לֹאֵהִים הוא (212); 8 פעמים שלמה, מהן 5 במשמעות קודש: אל נא (203), ויסב אלהים (210), בהר האלהים (211), אל הכבוד (217), ולא נחם אלהים (קמ, 61, 62, A.S.). שלוש במשמעות חול: אלהי זהב (213), אלוהיה, ובאלהיה (קמ, 61, 62, A.S.).

בתיבות אחרות, ב-25% מן המקרים, הצירוף אל כתוב במקוצר. ב ס ו פ ת י ב ה : יִשְׂרָאֵל (207, 209, 211, 212, 213, 218), שִׁשְׁמַעֵאל (200); ב ר א ש ת י ב ה : אֱלֵאֵל (199, 213, 218), אֱלִי (206), אֱלִים (אֱלִיִּים. 214).

השיטה בכללותה כשיטת הספרא.

24 א"א פינקלשטיין, תורת כהנים על פי כתב יד רומי מנוקד, מהדורה מצולמת, גיריורק, תשי"ז.
25 ראה בספרי, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי (עומד להתפרסם), לח. 38.

מנוקד ניקוד בבלי מורכב²⁶. הציטוט לפי דפי כתביהיד.

תיבות 'אל', 'אלהים' מצויות 33 פעם בכתביהיד; 28 מהן במשמעות קודש. 18 מתוכן כתובות במקוצר: אל בשילוב המקובל, ה שלמה תמיד, כגון: יי אלהיך (א10), אלהים נצב (א35), מלהים, אלהי, אלהינו, אלהים, אלהים (א48); עתים שילוב אל משמש קיצור לתיבת 'אלהים' ונטיותיה, כגון: בלי א (אלהי. א11), יי א (אלהיך. א11, א17, א47). בעשרה מקרים כתוב בשלמות: לאלהי ישראל (ב8), יקלל אלהיך (א47), שמות שאין נמחקין כגון אל אלוה אלהים אלהיך אלהים אלהים אלהיך אלהיך (א48). בחמש דוגמות המשמעות חול, ארבע מהן מקוצרות, ואחת שלמה: עד האלהים, עד האלהים, אל האלהים, ירשיעון אלהים (ב34; שמ' כב, ח), בעדת א (א35).

תיבות אחרות שבהן הצירוף אל כתובות במקוצר ובשילוב, לעתים קרובות יותר מבכל כתביהיד שתוארו למעלה. ואכן כתבייד זה צעיר, ומשקף מסורת משפעת הרבה מן הארץ-ישראלית. יש תיבות שבהן הצורה המקוצרת שכיחה מן השלמה, יש כאלו שבהן השכיחות שקולה, ויש שבהן הצורה המקוצרת נדירה.

תיבות שהצירוף בסופן: שמואל, 143 מקוצרות, 27 שלמות; ישראל, 46 מקוצרות, 6 שלמות; ישמעאל, 7 מקוצרות, 2 שלמות; גמליאל, 4 מקוצרות; ויואל², 2, ויואל (א9), יחזקאל (א42), מישל (א55), חננאל (א48)–חננאל (ב8), חיל (א10), דניאל (א31), הלי (א10); תשאל וכיר^ב, 3 מקוצרות, 2 שלמות; שואל, 5 מקוצרות, 7 שלמות; אָל, 6 מקוצרות, 3 שלמות; אָל, 14 מקוצרות, 24 שלמות.

תיבות שהצירוף בתחילתן: אלא, 84 מקוצרות, 29 שלמות; אלעזר, 62 מקוצרות, 38 שלמות; אליעזר, 7 מקוצרות, 4 שלמות; אלעאי, 4 מקוצרות, 2 שלמות; אָלָה, 3 מקוצרות, אחת שלמה (באלה, א9); אלף, 8 מקוצרות, 3 שלמות, אבל: אלפא (3 שלמות); אלפים, אחת מקוצרת, אחת שלמה (ב35), ללפי (א25); אלו, 2 מקוצרות (א47), אחת שלמה (ב54); אלמנה, 10 מקוצרות, 9 שלמות; אישיב (א43), אליה (ב22)–ואִיהו (א49); אבל אָלָה, 1 מקוצרת (א10), 8 שלמות; אלמא, 2 מקוצרות, 10 שלמות; אליתא³ (א27); אלתר, 3 שלמות; אלכסנדריא (א30); אלמין (א60); ואלך (א52); אֵלֵם (א15), אבל 3 שלמות; אליבא, 4 שלמות. באמצע תיבה: לאלדנא (א38); דאלם (א20); באליה (א53); שֵׁלֵתִי (א34), אבל 4 שלמות; שיאלתא (א17).

מסתבר שכתבייד זה סיגל לעצמו מן המסורת הארץ-ישראלית את הכתיבה המקוצרת, והשתמש בה ברוב המקומות שהצירוף אל בא בהם, גם ברוב תיבות 'אָל', 'אלהים'; ואין שיטת כתיבתם שונה משיטת כתיבת התיבות האחרות. השיטה של כתיבת שמות 'אָל', 'אלהים' דווקא בכתיבה מקוצרת מטעמי קדושה אינה ניכרת בו.

פ י ו ט י ב ב נ י ק ו ד ב ב ל י

ולסוף שני כתבייד בבליים אופייניים של פיוטים, שנשתמרו בקטעי גניזה²⁷.

ש א 4 – כתביהיד העתיק ביותר של פיוט בניקוד בבלי (בבלי עתיקה). שדרו כ־15 דפים. שילוב אל אינו מצוי בו אפילו פעם אחת, לא בתיבות 'אָל', 'אלהים', המצויות 6

26 מהדורה מצולמת, הוצאת מקור, ירושלים, תשל"א.

27 רשימתם בספרי תזכר בהערה 25, ו.12.

פעמים: אלהי דוד (א1), אל רם ונישא (ב1), אל חי (א2), אל אמונה (א3), אל נא (ב3), אלה < (א19); ולא בתיבות אחרות.

ש א 7 – עתיק פחות מן הקודם (בבליית בינונית). נשתמרו כ־9 דפים. תיבות 'אל', 'אלהים' מצויות 17 פעם, 15 מהן שלמות, כגון: אל נערץ, אֱלִי (א2), אלהי ישעינו, אלוה נוראות (ב3), אל עליון (א5), אלהים חיים (א7), אל קדוש (ב5); פעמיים מקוצרות, וצורתן כבשילוב המקובל: אֱלִי אִים (א4), בית לֹהִינו (ב4). בתיבות אחרות הכתיבה המקוצרת שכיחה במחצית המקרים בקירוב. הצירוף ב ס ו פ ת י ב ה : ישרא־6; שמו־3 (א3), הדרי־4 (ב4); ב ר א ש ת י ב ה : לֹמֶן (א4); ב א מ צ ע ת י ב ה ; אר־אִים (א4, ובדומה א2), גוֹאִי וכיר־ב, 5 פעמים; הֲאֵה (ב4, ב5).

מסתבר שכבר חדר לכתביד זה הנוהג של כתיבת אל בשילוב, והוא שכיח ביותר בו, אך דווקא בתיבות 'אֱלִי', 'אלהים' הכתיבה השלמה שכיחה הרבה מבתבות אחרות. מכאן שהסופר לא קיצר תיבות אלו מטעמי קדושה.

סיכום

החומר שנבדק אין בו כדי תיאור מלא של כתיבת 'אֱלִי', 'אלהים' וכתיבת שילוב אֱלִי, מקורה ותולדותיה. אף־על־פירכן נראה להסיק ממנו מסקנות אחדות. א. מטעמים שבקדושה נכתבו בתיבות 'אֱלִי', 'אלהים' ונטייתיהן אותיות אחדות לא כמקובל, אלא בקיצור ובשילוב. נוהג זה מקורו בכתביד ארץ־ישרא־אִים. האמצעי שננקט לשם כך הוא הנוהג המקובל של קיצור אותיות בכתביהיד נהגו שני סוגי קיצור. בתיבת 'אל', נתקצרו א ול בצורות שונות, עם שמקצת שתיהן בדרך־כלל קיימות; בתיבת 'אלהים' נתקצרה גם ה, ולעתים לא נכתבו ה וגם ל כל עיקר. שתי שיטות הקיצור, זו של 'אֱלִי' וזו של 'אלהים', שונות ומובחנות בכתביד עתיקים; אך במשך הזמן ההבחנה ביניהן מיטשטשת, עד שלבסוף רק צורת קיצור אחת נהוגה, דומה לזו שבתבות 'אל'. השלבים הם בקירוב אלה:

(1) במקום סימן ה־א העתיק, המשמש בפאלימפסט מינכן, נכתבת א; כדברי בית־אריה²⁸: 'ייתכן שהסימן X, כצורה מקוצרת לאותיות א, ל, (ה) נתפרש בזמן מאוחר יותר כא; היינו: אִים < אִים.

(2) נוספת ה, תחילה מקוצרת ואחר־כך שלמה; היינו: אִים < אִים, אִים.

(3) במקום הסימן הראשון משמש הסימן המקובל באותו כתביד לשילוב אל בתיבת 'אֱלִי', כצורתיו השונות בכתביהיד השונים, עד שהוא מקבל את צורת השילוב המקובל; היינו: אִים, אִים < אִים, אִים, אִים < אִים.

ב. בכתביהיד העתיקים נהגה כתיבה מקוצרת זו אך ורק בתיבות 'אל', 'אלהים', וגם בהן נהגה רק כשמשמעותן קודש, ואילו כשמשמעותן חול נכתבו בתיבה השלמה, שכן אין בהן קדושה.

ג. בכתביד מאוחרים יותר, הוחל להשתמש בשילוב אל גם בתיבות אחרות, על־פירוב בצורת השילוב ששימש בתיבת 'אֱלִי'. ככל שכתביהיד מאוחר יותר, שכיח בו השילוב בתיבות אחרות, וכן מיטשטשת ההבחנה בתיבות 'אֱלִי', 'אלהים' בין משמעויות קודש

28 במאמרו הנזכר למעלה, בהערה 7, עמ' 415.

וחול. אמנם, מידת השימוש בשילוב אינה קנה־מידה יחיד לעתיקות כתב־היד, שכן יש כתבי־יד עתיקים שבהם מצוי השילוב יותר מכתבי־יד צעירים (השווה, למשל, כ"י ו 1 לכ"י ל של בר"ר).

ד. בכתב־היד הבבליים המקוריים אין השילוב ידוע כלל, לא בתיבות 'אֵל', 'אלהים', ולא בתיבות אחרות. במסורת הבבלית הבחינו בתיבות אלו בין משמעויות קודש וחול בקריאה, ואפשר שהסתפקו בהבחנה זו ולא הוסיפו הבחנה בכתב. במשך הזמן חדרה לכתב־היד הבבליים הכתיבה המקוצרת בשילוב, כנראה כאמצעי חסכון בכתיבה. בדרך־כלל, מידת חדירת הכתיבה בשילוב דומה בתיבות 'אֵל', 'אלהים' ובתיבות אחרות; כלומר: לא חדרה כלל השיטה הארץ־ישראלית לכתוב בשילוב תיבות 'אֵל', 'אלהים' כשמשמעותן קודש דווקא, והן נכתבות כשאר התיבות, לפי מידת חדירת הכתיבה בשילוב לכתב־היד.

בכתב־יד בבליים צורת השילוב על־פירוב כבשם 'אל', דומה לשילוב המקובל. אפשר שמכאן חדרה מסורת הכתיבה בשילוב לספרותנו המאוחרת, שכן זו צורת השילוב היחידה המקובלת בכתב־יד מאוחרים, וגם אין הבחנה במידת השימוש בשילוב בין תיבות 'אֵל', 'אלהים' ובין תיבות אחרות, כבכתב־היד הבבליים ממש.

מעין תוספת לגני שטר - תשובות הגאונים, אסף, תרפ"ט

הקטע הראשון בגנזי שעכטער, ספר ב' ¹ (עמ' 40-15) נדפס מן 'קונטרס בעל י"ב דפים ארכם כ"ה ורחבם י"ג, כ"ב שורות לכל עמוד, והכתב כתב רבני-מזרחי מסמן T-S 10 G 3 באוצר הספרים של האוניווערזיטא בקמברידג', ² במקביל פרסם הרב שמחה אסף בקובץ תשובות הגאונים מתוך הגניזה ³ (עמ' 63-75) את שמונת הדפים הראשונים של הקטע מתוך 'כת"י קנטבריגיא T-S 10 G 3, י"ב דפים' (כלשונו בראש המבוא לקטע, שם עמ' 61). את התשובות שבארבעת הדפים האחרים הוא פרסם מכ"י אחר (שם, סוף עמ' 27 ואילך) והשתמש בכ"י T-S 10 G 3 רק כדי לציין לשינויי נוסחאות (בסימן כ"ק א). הרב אסף נזקק לכ"י זה שוב כשנה אחרי ששני הקבצים יצאו לאור, במאמר הביקורת שלו על גנ"ש ⁴. במאמר זה (עמ' 329) הוא כבר מעיר על הכפילות, מתקן ממקום אחד למשנהו, ומעיר: 'הקטע הראשון, מכת"י קמברידג' T-S 10 G 3, צולם בשביל ר"ל גינצבורג, כפי מה שהודיעני, עוד לפני עשרים שנה. בינתיים נתקלקל כתב-היד במידה נכרת והאותיות נמחקו לגמרי ופרחו בכמה מקומות, עד שאין עכשו כל אפשרות לקרא' ⁵.

והנה, כשבדקים את T-S 10 G 3 מוצאים לא שנים-עשר דפים כי אם ארבעה-עשר, כולם מהסוג שתיאר גינצבורג. השניים האחרונים לא נדפסו, לא על-ידי גינצבורג ולא על-ידי אסף, וכנראה שלא הכירום. שני הדפים האחרונים האלה אינם רצופים, אך שניהם מטושטשים ובלויים. כלומר, הם במצב שבו כבר מצא הרב אסף את שנים-עשר הדפים הראשונים. הכריכה שבה נמצא הקובץ קעת נכרכה בשנת 1912, דהיינו אחרי שהקובץ צולם עבור גינצבורג (אם דייק אסף). ה ר ו ש ם הוא שהכריכה נעשתה עדיין בהכיל הקובץ רק שנים-עשר דפים, וכאשר נתגלו עוד שניים שהם דומים לראשונים, צרפו אף הם לקובץ. אותה יד שרשמה 12 על הקובץ 'המקורי', רשמה 14-13 על הדפים הנוספים. סימוכין לכך שהצירוף נעשה מאוחר יותר, בכך שהרב אסף כבר ראה את הקובץ במצב בלוי ומטושטש, ועדיין לא העיר שנוספו דפים.

בדיקה מדוקדקת של שני הדפים הנוספים מעלה, שאף-על-פי שדומים הם לשנים-עשר הדפים הראשונים - אותו הנייר, אותו הכתב (חצי קורסיבי), אותו הסופר, אותו מספר

1 גנזי שעכטער ספר ב קטעים מכתבי הגאונים מן הגניזה שבמצרים.. מאת לד... גינצבורג נויארק... תרפ"ט (להלן: גנ"ש).

2 פתיחת המבוא לקטע, שם עמ' 1. עי"ש.

3 תשובות הגאונים מתוך ה'גניזה' עם מבואות, הערות, השוואות ומראי-מקומות מאת שמחה אסף... ירושלים תרפ"ט (להלן: תג"א).

4 קרית ספר, ו, תר"ץ, עמ' 328-334.

5 תופעה שכיחה למדי באותם קטעים שכל מי שחפץ שלח בהם יד. יש לקוות שעכשיו עם סיום המפעל המבורך של שימור הקטעים ביחידת הגניזה שבספריית קמברידג', לפחות שם, שוב לא יקרה כדבר הזה.

שורות בכל דף (22), אותו הדיו (שחור יפה) – יש הבדל קטן ביניהם. גודל הנייר של הדפים הראשונים הוא 22.5 על 19 ס"מ (בזה גינצבורג לא צדק) והסופר השאיר שוליים של 3.5–4 על 3 ס"מ. ואילו בדפים הנוספים גודל הנייר הוא 21.5 על 18.5 ס"מ, והשוליים הם של 3.5 על 2.5 ס"מ. ממילא, גם גודל האותיות הוא קטן יותר במשהו בדפים הנוספים, כדי לאפשר לסופר לשמור על מסגרת 22 השורות שכנראה היה רגיל לה. יוצא אפוא שבכל זאת אין דפים אלה חלק מאותם הקבצים שהדפים הראשונים הם חלק מהם (ראה דברי גינצבורג ואסף הנ"ל).

אף על-פי-כן אין הם נעדרים חשיבות, ומן הראוי לפרסם מה שניתן להציל מהם⁶. בדף הראשון: שאלה ותשובה (הראש והסוף קטועים) בעניין גביית חוב ממקרקעין שנמכרו לאחר מועד ההלוואה. המיוחד בתשובה הוא, שהמשיב מביא את נוסח שטר טירפא⁷. ומכיוון שהרושם הוא, שלפנינו קטע קדום (סגנון התשובה מתאים לתשובות הגאונים⁸), בהעתקה קדומה, ראויים הדברים להתפרסם.

הדף השני (14') הוא מתוך פירוש קדמון לבבא בתרא קלו ע"א. רובו (חוץ מהשורה הראשונה) עוסק בסוגיא הקטנה 'בעא מיניה רבא מרב נחמן' וכו' עד סוף הסוגיא. הלשון היא של פרשן קדמון (בוודאי לא של גאון) שמשלב את פירושו לתוך לשון הגמרא בהצעה שוטפת. גם סיומו 'וקשיא לי לדילי' הוא בדרך הקדמונים. אף-על-פי שחלק מוטוטש ואי-אפשר להציל מאותו קטע כי אם מלים ספורות (במיוחד החלק העליון של ע"ב), בכל זאת ראוי הקטע לפרסום, הן משום הפירוש הרחב שבו, ובעיקר משום חידוש שבו. במקום אחד נוסחו שונה מזה שלפנינו, ולא מצאנו לו רע. הוא גרס: 'אקנייה וקנינא מיניה צריך קנינא מיניה ואקנייה לא צריך'. הוא אף מפרש גירסא זאת בהרחבה. אחרי הפירוש לסוגיא הוא מעיר 'וקשיא לי לדילי' ועומד על כך שמצד אחד הסוגיא מביאה פסק שפסקו לשאלת רב נחמן כר' יוסי, ומאידך שאלתו של רבא לר' נחמן היא אליבא דרבי יהודה, וכפי שכבר התלבט הרשב"ם בשם הר"ח וכמובא בשם ר' ברוך, ועוד. אלא שכאן מסתיים הדף ואין אנו יודעים מה העלה המפרש. וחבל על דאבדין.

כאמור, בגלל מצבו של הקטע, קריאתו קשה⁹. במקומות שהחיסרון רב, לא היה מקום אפילו לנסות להשלים.

13 ע"א

ובאי זה ענין נכתבין... לפרשן יפה יפה ראובן הילוח
את שמעון קוזי בת[מח] וכתב עליו בהן שטר חוב ולאחר

6 תרתי נתתה לתהלת ספרית קמברידג' על הרשות לפרסם, וכן לחברי יחידת חקר הגניזה בראשות ידיד ד"ר ש"ק רייף יצ"ו, על שיתוף הפעולה.

7 ראה: אוצר השטרות, עמ' 328-321 וקובץ רב סעדיה גאון, ירושלים תש"ג, עמ' עד.

8 וכן הזכרת ב[בא] דמתיבתא, ע"ב שו' 4. וראה: אוצר השטרות, עמ' 322 והע' 1.

9 והוא הדיו לדפים הראשונים שהעתיקו גינצבורג ואסף. ישנם מקומות שהעתקתו של הראשון לקויה ותוקנה על-ידי אסף – שהעתקתו מדויקת בעיקרה, למרות הקשיים – הן על-ידי עצם הפרסום, והן בתיקוניו בקריית ספר (הע' 4 לעיל), עמ' 329-330. אף-על-פי-כן, כאן ושם אף העתקתו טעונה תיקון. לדוגמה (מן העמודים הראשונים בלבד): א ע"א שר 5, ציל אקמית ושם נראה שיש לקרוא: 'אקמית...ברבנן, שכן לשונו של המשיב (מעתיק), כנראה גם כשר 6: דמקים...בר' מאיר'. ואילו ב ע"א שר 2 (במשמעות אחרת): זקמא לה דר' יהודה. ב ע"ב שר 4: זרבנן ורבי מנשה. ב ע"ב שר 11: 'שכין שרגילין'.

כך מכר שמעון כל שדותיו ובתים שהיו לו לאחרים מתשרי ועד ניסן לבסוף תבע ראובן לשמעון באותן מאה זוז ולא מצא לא שדות לא [בתים לא נכסים] ולא זוזי ולא מטלטלין לפרע מהן שאילו היו לו מטלטלין היה נפרע ממטלטלין משום דכי אמרינן בעל חוב בבינונית¹⁰ הני מילי לאחר מיתה אבל ממנו מחייו (!) הקאמ' מיניה ואפילו מגלימא דעל כתפיה¹¹ וכיון דאין לו מטל' או... ראובן על הלך נכסי דזבין שמעון לבתר דאזיף מרא'¹² מאי טעמ' כיון דבעידנא דאזופיה הויה ליה¹³ לשמעון [מקרקע] ין... ליה לראובן ראו לא פרע לי שמעון משתלמא מן מקרקעי כי דקא אמרינן¹⁴ נכסוהי דבר אינש אינון ערביין ליה דינא הוא דאזיל ראובן טריף להון להלך לקוחות דזבנינון לנכסי דשמעון מן בתר דאזיף מן ראובן וכד אתי למטרפנון להלך לקוחות מאיתיה להון לבית דינא ותבע להון אמרין להון אתרצא הנפיקו שטרכון ואנפקין כולהון כיון דחזו בית דינא דקדים שטר הלואה דראובן לזבני דלקוחות אמרין ליה לראובן הבא לשטרך לקרעיה דלכותבה לך לטורפא¹⁵ וכך הוא טורפא מה דהוה וכר'¹⁶ עד זמן הוה¹⁷ דראובן בר פלוני תבע ליה להאי שמעון בר פלו' בדינא והנפייק עליה שטר ה[לואה]

13 ע"ב

דכתיב בזמן פלוני קאמרנא ליה לשמעון דנן מה א... ואמר ראובן דנן דכי אזיפיניה הוה ליה מקרק' ומטל' וזבנינון מן בתר דאזיפיה אנה לפלוני ולפלוני ואנה כד אזיפ' דהוה לי סמכא דמקר' ותבעינן להלך פל' ופל' לקוחות לקדמ' לב[בא] דמתיבתא וחזינא דקריא זמניהון מכתר דזמן שטר חוב דראובן דנן וכיון דחזינא כין אמרינא להון דינא הכא דטריף הדין ראובן מן הדין פל' שיעור ק זוזי דיליה: וההוא לעיקר אחרון שכולן מפני שלוקיח ראשון יכול לומר לראובן כשלקחתי אני שדה פלונית הנחתי לך מקום לגבות ממנו וכך הוא הדין ואמרו חכמ' גובה¹⁸ מן האחרון שבהם אין לו גובה משל[פניו] אין לו גובה משלפני פניו

10 גיטין רפ"ה וט"ז.

11 הא קאמרנן - ב"ק יא ע"ב, ב"ב קנז ע"א. פירוש, לאחר מיתה דקא מקרקעין אחראין לחובו, ברם בחייו, פשיטא שגובין ממטלטלין תחילה.

12 מראובן.

13 שתי המלים מסופקות.

14 ב"ב קעד ע"א בכורות מח ע"א.

15 עלי' ב"ב קסט ע"א.

16 ראה: אוצר השטרות, עמ' 322 סי' שנו שר' 1. קרוב נוסח דילן לנוסח דילית. וראה הערות המהדיר.

17 המלה אינה ברורה.

18 גיטין ע"ב.

... וכותבין ליה [כ] וקרעין לשטר חוב דראובן ויהבנא ליה שטר טירפא דנן למטרף מן שמעון דנן שיעור ק' זוזי דליהוי בידיה לזכת¹⁹ וכך אמר רב נחמן²⁰ כל טירפא דלא כתיב ביה קרעניה לשטרא דמלוה לא טירפא הוא וכיון דכתבין ליה לראובן כי הדין שטר טירפא תבע ליה ל[ה] הו²¹ לוקיח אחרון אן מסתלק מן מקרקעי ויהיב ליה לראובן שיעור הלך מאה זוזי מיטב אילא משמתינן ליה²² תלתין יומי קדמאיי לא נחתין לניכסיה דאמר' דילמא קא טרח ההוא לוקח למתן ליה זוזיה²¹ לראובן לא אתא ולא פרע כתבין פתיחא עליה ומשמתינן ליה ל' יומי לא הדר ביה כתבין חרמתא עליה²³ לא הדר ביה לבתר ל' יומי כתבין ליה לרא' אדרכתא²⁴ על נ[כסיה דה] הוא לוקח וכד תבע אדרכתא אמרו ליה בית דינא

14 ע'א

..... ולא צריך למ[היום] דסבירא ליה דזמן שלשטר מוכיח עליו²⁵ בעא מיניה רבא [מר] ב נחמן כתב לו אקניתי ליה לפלוני ינוקאי לאחר מיתה דיל[י שדה] פלונית²⁶ ולא כתב לו מ[היום ו] לאחר מיתה מאי אמ'ל²⁷ אם כתב לו בתורת הקנאה מודה ר' [יהוד] דלא צריך מהיום אמר רב פפא²⁸ לא כל הקנאה אמ' רב נחמן אינו צריך מהיום אלא איכא [א] קניתא דצריכא מהיום ואיכא דלא צריכא כאיזדא כתב בשטר אקניה פלני לפלני בנו שדה פלנית לאחר מיתתו וקנינא מיניה במנא דכשר למיקנא ביה צריך אותו שטר לכתוב בו מהיום²⁹ מאי טעמ' כיון דכתב מתחילה אקנייה איכא למימר דלא אדכר ליה כלל לא מהיום ולא מעכשיו ולא מאלתר ועדים על מ[ה דאמר] הוא [דקנ]ו מידו לפיכך צריך לכתוב מהיום ואם לא כתב לא קנה אותו הבהן כלום: כתוב בו קנינא מיניה דאקנייה לפל' לא צריך למהיום מה טעם כיון שקנו מידו עדים תחילה אמרינן עדים פקחין הם דידעין כאיזדא הילכות הקנאה ובאיזה פנים קונה הבהן וכיון שיצא שטר לפנינו וכתוב בו קנינא מיניה דמדאקנייה אמרינן על מה שסדרנו לפנינו «לפנינו»³⁰ ואמרנו לו אומר(!) כך וכך

19 עד כאן נוסח השטר.

20 ב"ב קסט ע"א

21 האות מפוקפקת.

22 ראה: מ"ק טז ע"א ב"ק קב ע"ב; אוצה"ג ב"ק רפכ"רפג.

23 לשטרות פתיחא ואחרמתא ראה: אוצר השטרות, עמ' 298-299, 302-304.

24 ראה המצוין בהערה 7.

25 ב"ב קלו ע"א בפירוש טעמו דר' יוסי.

26 שם, פירוש ל' בהקנאה מהר.

27 אמר ליה.

28 פפא (עם יא') ברור. ראה הגהות בעל דקדוקי סופרים, אות ב.

29 הוא גורס: אקניה וקנינא מיניה צריך קנינא מיניה דאקניה לא צריך, בניגוד לכל הנוסחאות הידועות לנו.

30 נוסף בין השיטין בכתב היד.

היה אומר ומקבל עליו ואי אפשר שלא היזכירו לו מעכשו או מהיום או מאלתר לפיכך אין צריך לכתוב בו מהיום מתקיף לה רב חנינא מסורא על דברי רב פ[פא] דבר זה מדוקדק הוא ועמוק הן מי יכול להבין השתה אנו שאתלמידי חכמ' אנו אין אנו יודעין להבחין בין אקניה וקנינא מיניה לקנינא מיניה ואקנייה דשטר על דבר... די ידעין: השיבוהו לרב חנינא אל תתמה דשאלניוהו

14 ע"ב

לספ[רי דאביי ו]לספרי דרבא....

....רב פפא ואי.... אין....

קנינא.... מדאקנייה לא צריך ל[כתוב ובדוכרן]

פית[גמי דהוי] באנפנא.....א מניה ³¹

ולא.... לך.....יהודה סבר

כיון דא....ב בו.....הוא.....ה

דאקניא צריך לכתוב.....מהיום ור'.....סבר.....תוב בו

דוכרן פתגמין דה[ו] קדמנא בבית ד[ין]. בית דין דאי יודעין

כאיזצר סדר הקנאה ובמה ניקנות שדות ונכסים והיו אומ' לו

אומר(!) מהיום או מעכשיו ובכך.....השדה ³² אבל המקנה

לִבְנֵי לֹאֲהָרָה.....

.....אקנייה וכמש... ין הווי למעבד ³³ אמ' רב כהנא

אמרתי לשמעתיא קמא דרב זביד מנהרדעא אמ' לי אתן

הכין מתנייתין לה טעמא דרב פפא ³⁴ ודרב חנינא מסורא ורב

הונא בריה דרב יהושע אנו בהדיא מתניינן לה אמ רבא

אמ' רב נחמן בהקנאה אינו צריך בין אקנינא וקנינא מיניה

בין קנינא מיניה ואקנינא ובדוכרין פתגמי דהווי באנפנא

פליגי: וקשיא לי לדיילי מיכדי אמ'ל ²⁷ רבה בר אבוא לרב

נחמן הכי אמ' רב הלכה [כר'] יוסי דאמ' אין צריך למהיום

כי בעא מיניה רבא מרב נחמן בהקנאה מידו ואמ'ל אינו צריך

והא אליבא דר' יהודה ³⁴ דהוא דאמ' צריך למהיום וקאמ'ל ²⁷

[אק]נאה מאי אמ' ר' יהודה ³⁵ ואמ'ל ²⁷ אין צריך למ' ³⁶ ליה... אית

31 האות מפוקפקת.

32 המלה מפוקפקת.

33 שתי המלים מסופקות.

34 כלומר, המשאומתן והנו אליבא דרבי יהודה (וכלל הוא שאם הקשו אמוראים ותירצו אליבא דתנא,

הלכה כמותו), ומקומו בסוגיא אחרי הפסק המפורש כר' יוסי, ואם כן, כיצד עלינו לפסוק? ראה ברשב"ם ובמבוא

35 כלומר, האם בזה דא מדה לר' יוסי שאין צריך 'מהיום'.

36 למכתב. כלומר, אין צריך לכתוב 'מהיום'.

סיפור מעשי קהל קלוניא¹

בשנים האחרונות הקדשתי שני מחקרים לבעיות הקשות הכרוכות בשלוש הכרוניקות העבריות המתארות את גזירות תתנ"ו². אחת היחידות החשובות בכרוניקות האלה מתארת את גורלה המרה של הקהילה היהודית המפוארת בקלוניא. היחידה הזאת, שמופיעה גם בחיבור הארוך (א') וגם בנוסח המקוצר של הראב"ן (פ'), ראויה לתשומת-לב מיוחדת, מפאת הסיפור המזעזע שהיא מספרת, בגלל הגישה ההיסטוריוגרפית המיוחדת שהיא משקפת, ומשום שהיא עשויה לתרום תרומה מסוימת לפתרון מספר בעיות יסוד בכרוניקות האלה³.

*

במחקרי המוקדש לא', הצעתי שהכרוניקה הארוכה הזאת מורכבת מחמש יחידות: (1) תיאור התפתחותו של מסע הצלב הראשון והגזירות שפקדו את הקהילות היהודיות בשפיירא, וורמיישא ומעגנצא; (2) סיפור מעשי קהל קלוניא; (3) תיאור פרעות ואירועים במספר קהילות נוספות; (4) מניית שבחם של האנוסים, שהיו נאמנים ככל האפשר לאלוהיהם; (5) תיאור חיסולם של הגדודים הפרועים של צלבנים, יחד עם בקשת נקמה נוספת באלה שהמשיכו לנהור מזרחה למסע הצלב. במחקר ההוא הצעתי גם ששתי היחידות האחרונות נכתבו ככל הנראה על-ידי העורך, בעוד שהיחידות 1 ו-3 מכילות חומר שחיבר העורך יחד עם חומר שהעתיק ממקורות קדומים יותר. ביחס ליחידה 2, סיפור מעשי קהל קלוניא, קשה לקבוע. ייתכן שהעורך כתב את כולה, ייתכן שצירף ביחד חומר שלו עם חומר קדום יותר, וייתכן שהוסיף לכרוניקה שלו את כל היחידה שהיתה בעצם מעשה ידיו של סופר או עורך אחר⁴. נראה לי שאפשר כעת להציע הצעות מדויקות יותר בעניין זה.

- 1 את החיבור הזה כתבתי כחלק מעבודתי במכון ללימודים מתקדמים בירושלים בשנת תשל"ח. אני אסיר תודה למכון ולמנהליו על ההזדמנות שסיפקו לי להמשיך במחקרי בתקופת מסע הצלב הראשון.
- 2 המאמר הראשון הופיע ב- *Revue des études Juives*, כרך קלג, 1974, עמ' 235-254; המאמר השני הופיע ב- *AJS Review* כרך ג, 1978, עמ' 79-98.
- 3 הכרוניקה הארוכה מופיעה אצל: Neubauer-Stern, *Hebräische Berichte über die Judenverfolgungen während der Kreuzzüge*, 1982, עמ' 30-1 (להלן: נ' וש'). היא נדפסה גם אצל: מ' הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים, תשכ"ה, עמ' כד-ס (להלן: הברמן). חיבורו של הראב"ן נדפס בנ' וש', עמ' 46-36, ובהברמן, עמ' עכ"פ. בדקתי גם את כתביהיד במכון לתצלומי כתבייד עבריים. במאמר זה אני מצטט על-פי כתביהיד, אבל מציין את המובאות בנ' וש' ובהברמן.
- 4 ראה: *AJS*, כרך ג, 1978, עמ' 81-84.

בסיפור מעשי קהל קלוניא נשתמרו הערות בודדות הנוגעות למקורות האינפורמאציה שעליה מבוססים כמה מן התיאורים. אחרי הסיפור המרשים על אשה שנמצאה פצועה בין ההרוגים באילנא, על תהליך החלמתה, ועל מנהגיה שלאחר כך, אנו קוראים: ואני שלמה בר שמשון העתקתי זה המאורע במגנצא. משם שאלתי את פי הזקינים כל המעשה, ומפיהם סידרתי כל דבר דבר על אופניו, והם סיפרו לי הקידוש הזה.⁵

באמצע תיאור מעשי יהודי קלוניא שמצאו את מותם בזנטש מובאת הערה דומה. היהודים בזנטש כבר ישבו לסעודת שבת כשהופיעו הצלבנים. קם לפניהם מנהיג הקבוצה, ר' משה הכהן, ונשא לפניהם נאום ארוך ומרגש, שמטרתו לעורר את הלבבות לקידוש השם. בסוף דברי העידוד בירך ר' משה ברכת המזון, בהוספת בקשות משמעותיות:

ובירך: "הרחמן הוא ינקום בימי הנשואים אחרינו לעיניהם נקמת דם עבדיך השפוך והעתיד עדיין לשפוך; הרחמן הוא יצילנו מאנשי רשע ומשמד ומע"ז ומטומאת העמים ומפיגוליהם". ועוד בירך ברכות הרבה בעניין המאורע, מחמת הגזירה שנתרגשה עליהם, כאשר סיפרו לי אבותי ושאר הזקינים העושים במלאכה, אשר ראו את המעשה הגדול הזה.⁶

השאלה הראשונה שעלינו להעמיד ביחס להערות הללו היא מיקומן. למה להוסיף הערות כאלה דווקא במקומות האלה ולא בשום מקום אחר? בדרך כלל נהוג להוסיף הערות מסוג זה בסוף חיבור כולו או בסוף פרק מסוים של חיבור. כך נעשה, למשל, ביחידה 1, בסוף תיאור המאורעות במעגנצא. קטע הסיום פותח בבקשת נקמה וגומר בתיאור גבורתם של אלה שקידשו את השם. אחרי תיאור גדולתם של אלה נאמר:

וכן העידו עליהם אותם מתי מעט הנותרים שנאנסו, אשר שמעו באזניהם וראו בעיניהם את שעשו החסידים האילו כשהרגום ומה שדברו בשעת מיתתן שחיתתן והריגתן.⁷

כאן המיקום הוא ברור. בסוף הפרשה בא המחבר לציין את מקורותיו לפרשה כולה. אבל לא כך הדבר בהערות הנמצאות בסיפור מעשי קהל קלוניא. אין הן מצויות בנקודות מעבר במהלך הסיפור. לכן ההסבר היחיד המתקבל על הדעת הוא, שאופיים המיוחד של התיאורים האלה, אשה שהתענתה כל יום למעלה מארבעים שנה ונאומי המרגש של ר' משה הכהן, הוא שהביא את המחבר להדגיש את מהימנות ידיעותיו עלידי ציון מקורותיו הנאמנים. מובן שהקורא המודרני ימצא קטעים אחרים שאף הם יוצאי דופן. בכל זאת נראה, שדווקא במקומות אלה הרגיש המחבר היהודי צורך מיוחד להבליט את מהימנותן של העובדות עלידי הדגשת מהימנותם הבלתי ניתנת לערעור של מקורותיו.

קיים הבדל בולט נוסף בין ההערה בסוף פרשת מעגנצא לבין ההערות באמצע סיפור מעשי קהל קלוניא. בפרשת מעגנצא מקור האינפורמאציה הוא ראשוני – עדותם הישירה של הנאנסים. לעומת זאת בפרשת קלוניא ברור שהיה מרווח זמן מסוים בין המאורעות עצמם לבין גביית העדות. הידיעות יסודן בדברי 'הזקנים' או אבותיו של המחבר 'ושאר הזקינים העושים במלאכה'. הרושם הוא בהחלט רושם שגביית העדות

5 נ' ושי, עמ' 21; הברמן, עמ' מח.

6 נ' ושי, עמ' 22, הברמן, עמ' מט.

7 נ' ושי, עמ' 17, הברמן, עמ' מג.

נערכה עשרות שנים לאחר המעשה. יש הסבר להבדל הזה: בעוד שבמעגנצא ניצלו מספר יהודים ונשאר גרעין של קהילה שדאג לרשום את זכרונותיו, הרי בקלוניא נשמד רוב הקהילה. ולכן לא נשארה בה שארית ניכרת היכולה לרשום לדורות את מעשי הגבורה של אחיה. מסיבה זו הוצרך המחבר המאוחר לשאוב את ידיעותיו מעדויות שבעל־פה. בגלל העובדה שהרשימות האלה חוברו כעבור עשרות שנים על סמך עדויות שבעל־פה, נראה שמותר להניח (אם כי לא בוודאות גמורה) שכל סיפור מעשי קהל קלוניא נכתב על־ידי מחבר אחד. אפשר אמנם שנכתבו סיפורים בודדים בתקופה מאוחרת ועל־פי מסורות שבעל־פה ואחר־כך צורפו יחד לתיאור כללי של גורל יהדות קלוניא. אבל פשוט יותר ומתקבל יותר על הדעת להניח, שסופר אחד יצא וליקט את המידע הדרוש וכתב את הסיפור הטראגי כולו.⁸

התכונה הבולטת הראשונה המאפיינת את סיפור מעשי קהל קלוניא היא היקפו הרחב בזמן ובמקום. רוב הסיפורים על הקהילות היהודיות שעמדו בסכנה או שהושמדו בתקופת תתנ"ו מתארים קבוצה אחת של יהודים העוברים משבר אחד; לכל היותר הם מתארים מתיחות הולכת וגוברת המסתיימת בהתקפת דמים (כגון אלה שבמעגנצא או בטריברש) או צירוף של שתי התקפות (כגון אלה שבוורמיישא). לעומת זאת, הקהילה היהודית בקלוניא עמדה בסכנה נמשכת והושמדה בשורה של פרעות. הסופר היהודי תפס והרגיש את אחדותה של כל הפרשה הארוכה הזאת, והבליט אחדות זו מתחילת הסיפור ועד סופו. בהתחלה הוא מציין:

ויהיו בחמישה בסיון בערב שבועות באה השמועה למדינת קלוניא, עיר נאה
 עדר האסוף שמה נאספו עדר האסוף, ומגלגלין זכות על ידי זכאי, משם יצא
 חיים ומזון דין קבוע לכל אחינו המפוזרים בכל קצות. והתחילו להרוג בהם
 מעצרת עד ח' בתמוז.⁹

אחרי תיאור המאורעות בקלוניא עצמה ופיזור הקהילה היהודית לשבעה כרכים בעשרה בסיון, הוא מוסיף:

והיו שם עד ראש חדש תמוז, יום יום מצפים למות. והיו מתענים יום יום וגם
 שני הימים של ראש חדש תמוז היה שיני ושלישי וגם למחרתו כמו כן צמו
 לילה ויום רצופים שלשת ימים.¹⁰

ובסוף היחידה כולה הוא מסיים:

מכל אותו שבע כרכים, שנתפזרו שם קהל קלוניא, לא נוצלו רק אותם מעט
 שהיו בכרך קרפנא.¹¹

אם כן, אחדות הפרשה מובלטת מתחילת הסיפור ועד סופו.

תכונה שנייה של סיפור זה היא ההתעניינות הבלעדית בקידוש השם. בעוד שכל היחידות האחרות שמהן הורכב א' מדגישות את התופעה המרכזית של קידוש השם, הן מבסות גם לזהות את הגדודים התוקפים ומנהיגיהם, לתאר את היסודות האידיאולוגיים של ההתקפות, ולספר על נסיונותיהם של נוצרים ויהודים כאחד להציל

8 יכול להיות שסיפור מעשי קהל קלוניא נכתב בשנת תת"ק לפרט, ביחוד אם נקבל את הצעתו של אלבוגן, *Festschrift zum siebzigsten Geburtstag Martin Philippons*, לייפציג, 1916, עמ' 96. אלבוגן מציע להבין את הקטע שכבר ציינו: ומאותו חיום והלאה, נתענתה בכל יום ולא אכלה אלא מדי יום ביום, לבד משבתות וימים טובים וראשי חדשים, עד הנה שנת תת"ק לפרט. ואני שלמה בר שמשון וכו'.

9 נ' ו'ש', עמ' 17; הברמן, עמ' מ.

10 נ' ו'ש', עמ' 18; הברמן, עמ' מד.

11 נ' ו'ש', עמ' 24; הברמן, עמ' נב.

את הקהילות מן הסכנה הנשקפת להן. לעומת זאת, בסיפור מעשי קהל קלוניא אין תיאור מקיף ורחב כזה. המחבר איננו מתעניין לא בתוקפים, לא במהלך ההתקפות ולא בנסיונות להציל את היהודים. התעניינותו מצטמצמת אך ורק למעשי קידוש השם, המבוצעים הן על-ידי קבוצות והן על-ידי יחידים. כבר הקדמת העורך רומזת לכך: 'ועתה אספר מה עשו קהל קלוניא והיאך קדשו שמו המיוחד ונשגב'¹². נטייה זו בוודאי שהיא קשורה שוב לגורלה המיוחד של יהדות קלוניא. כפי שכבר צייננו, זוהי קהילה יהודית שהושמדה כמעט כליל, ייתכן גם שמשתקפת כאן גישתו האישית של הסופר, שרשם את דבריו עשרות שנים אחרי המעשה והגביל את דיונו לצדדים הדתיים והדידאקטיים של המעשים.

בולט במיוחד אי-הדיוק בפרטים הנוגעים לתוקפים. המחבר פותח בשמועות שהגיעו לקלוניא בחמישה בסיון. מיד נמלטו היהודים אל מכריהם הגויים ונשארו עמם עד פרוץ האלימות בשמונה בחדש.

ויהי ביום השלישי [לשהותם אצל מכריהם, דהיינו ז' בסיון שהוא 31.5.1096] בהיות הבוקר ויהי קולות ויקומו עליהם האויבים וישברו הבתים וישללו שלל ויבזו ויהרסו את בית הכנסת ויוציאו משם ספרי תורות ויתעוללו בהם ויתנום למרמס חוצות. ביום נתינתה אשר הרעישא ארץ ועמודיה יתפלצון, ועתה קרעוה ושרפוה ודרסוה זידים עושה רשעה וכאנו בה פריצים וחילולה¹³.

הפורעים מכונים 'אריבים', 'זידים עושה רשעה', 'פריצים', אין ניסיון לזהות אותם. אחרי התיאור הכללי הזה מסופר על שלרשה יהודים שנהרגו באותה שעה – מר יצחק ב"ר אליקים, מרת רבקה ומרת מטרונה. בכל התיאורים הללו אין המחבר טורח לזהות את התוקפים. האם היו תועים, האם היו עירוניים, האם היו כפריים? תשובה לשאלה זו ניתנת לא על-ידי המחבר היהודי, אלא על-ידי הסופר הנוצרי אלברט מאאכן, הכותב:

טבח זה של יהודים נערך ראשונה בקלוניא על ידי העירוניים. לפתע התנפלו אלה על קבוצה קטנה של יהודים ופצעו רובם פצעים אנושיים. את בתיהם ואת בתי הכנסת שלהם החריבו ואת מרבית כספם חילקו ביניהם¹⁴.

על אף הטעות בעיתוי (לפי אלברט, הפרעות בקלוניא היו הראשונות בשורת ההתפרצויות) תיאורו של אלברט תואם בדרך-כלל את התיאור היהודי בפרטים החשובים: המספר הקטן של החללים, הדגשת הביזה והזכרת ההתנפלות על בית הכנסת. אולם אלברט מוסיף, שהמתנפלים על היהודים בקלוניא היו העירוניים. מעניין לציין שוב, שאין המחבר היהודי מתעניין בזהותם של התוקפים.

חוסר ההתעניינות בזהות התוקפים ובפרטי התקפותיהם משתקף שוב בהמשך הסיפור. היהודים נתפזרו לשבעה כרכים על-ידי ההגמון. שישה מתוך שבעת המקלטים האלה הותקפו על-ידי הצלבנים. התיאור נפתח בצורה פתאומית ובלתי מדויקת:

וביום השלישי הרגו שבכפר נושא ונקברו אותם, לפי שהיה יום אידם ונתקבצו כולם לשם מן הכפרים¹⁵.

12 ג' ו', עמ' 17; הברמן, עמ' מג.

13 ג' ו', עמ' 17-18; הברמן, עמ' מד.

14 Recueil des historiens des croisades כרך 4, עמ' 292. התרגום העברי לקוח מדינור, ישראל בגולה (מהדורה שנייה, 8 ספרים בשני כרכים), ירושלים, תשי"ח – תשל"ב, כרך 2, ספר 1, עמ' 25.

15 ג' ו', עמ' 18; הברמן, עמ' מד.

הדברים הם כה מעורפלים וכה עלולים להטעות, שר' אליעזר ב"ר נתן, בהעתיקו את הפרשה הזאת, ראה לנכון לסגנן את הדברים בצורה ברורה יותר. ובאותו יום באו האויבים המסומנים, וגם האחרים באו כמו כן, לפי שהיה איד יחים ונקבצו לשם לכפר נושא¹⁶.

ר' אליעזר ב"ר נתן מדגיש בדבריו אלה שהמתנפלים העיקריים הם 'האויבים המסומנים', דהיינו הצלבנים. לדבריו מסכים גם אלברט מאאכן שמספר: כשראו היהודים מעשה אכזריות זה [בעיקר קלוניא כדלעיל] התחילו לברוח כמאתיים איש בחשכת הלילה בספינה לנושא. אולם דבר בריחתם נודע לצליינים ולמסומנים, ואלה לא השאירו מהם שריד ופליט, אלא הרגו את כולם ובזזו את שללם¹⁷.

אין כל ספק שצודקים ר' אליעזר ב"ר נתן ואלברט מאאכן בזהותם את התוקפים כגדוד של צלבנים. הרי בתוך תקופה קצרה (ששת הימים בין א' בתמוז לר' בתמוז, שהם 24.6 – 29.6) הותקפו שישה מתוך שבעת הכרכים, שאליהם נתפזרו יהודי קלוניא ונהרגו או נשתמדו כל היהודים הנמצאים בתוכם. תכנית שיטתית כזאת איננה משקפת אלימות ספונטאנית של עירוניים או כפריים; כאן משתקפים מעשיו של גדוד צלבנים מאורגן שמטרתו חיסול יהדות קלוניא. גם ר' אליעזר ב"ר נתן וגם אלברט מאאכן הצביעו על כך; מחבר סיפור מעשי קהל קלוניא, לעומת זאת, איננו מעוניין כלל בצדדים הללו של המאורעות.

כמרכן הוא מעוניין בתיאור הנסיונות השונים להצלת היהודים. ברור שהיה משאזומתן ממושך, שהסתיים בהגנה על רוב היהודים בעיר קלוניא עצמה מפני המתנפלים העירוניים ובהחלטת ההגמון לפזר את היהודים לשבעת הכרכים הסמוכים. המחבר שלנו מדווח על כך בשני משפטים קצרים:

ושאר הקהל נוצלו והנם בבית מכירים אשר ברחו שם. ויהיו שם עד שהולך ההגמון לכרכים שלו ביום העשירי לחודש סיון, וחילקם ונתנם בשבעה כרכים שלו כדי להצילם¹⁸.

דיווח קצר זה נכתב ברוח אחרת מתיאור המשאזומתן בין יהודי מעגנצא וההגמון שלהם ויהודי טריברש וההגמון שלהם. להיבטים החיצוניים של המאורעות אין המחבר שלנו נמשך.

עיקר עניינו של סיפור מעשי קהל קלוניא הוא קידוש השם. תיאורי המאורעות בקלוניא ובשבעת הכרכים הסמוכים מאורגנים בדרך-כלל בצורה זוהה: בתחילה הערה כללית ואחר כך פרטים על מקרים ספציפיים של קידוש השם. כך הדבר בקלוניא עצמה: ראשית התיאור הכללי ואחריו מעשי מר יצחק ב"ר אליקים, מרת רבקה ומרת מטרונה; וכך הדבר בנושא: בתחילה התיאור הכללי ואחר כך תיאור הריגתם של מר שמואל ב"ר אשר, ר' יצחק הלוי ומר גדליה ומשפחתו; כך הדבר בכפה אחד (כנראה וויבלינקהווא): התיאור הכללי ואחריו הסיפור המזעזע של ר' שמואל החתן ב"ר גדליה ומר יחיאל ב"ר שמואל וסיפורם של מר אליעזר הלוי ואשתו, וכדומה. בתיאורים אלה אין סימנים של אתה התנגדות בכוח שמתוארת בוורמיישא ובמעגנצא. יהודי קלוניא נהרגו עלידי הצלבנים המתנפלים או הרגו את עצמם, והמחבר מרבה לספר על

16 נ' ורש, עמ' 41; הברמן, עמ' עז.

17 ראה הע' 14 לעיל.

18 נ' ורש, עמ' 18; הברמן, עמ' מד.

מעשיהם של אלה האחרונים. מתקבל על הדעת שכאן משתקפת המציאות. לקראת התחלת חודש תמוז, לאור השמועות על גורלן של יהדות וורמיישא ויהדות מעגנצא, נראה שתם כל סיכוי למאבק פיסי נגד הצלבנים, וגברה הנטייה למות בטהרה במקום ליפול בידי התוקפים.

תיאורי קידוש השם בסיפור מעשי קהל קלוניא הם בין הארוכים, המפורטים והמזעזעים ביותר בברוניקות העבריות המוקדשות לגזירות תתנ"ו ובכל ספרות הגזירות מימי הביניים. תיאור שחיטת הזוג הצעיר, אברהם ב"ר יהודה וארוסתו היפה שרית, עלידי אביו של החתן, מר יודא ב"ר אברהם, הוא מדהים. נסיונותיה של הכלה הצעירה לברות, מעשי חתנה ודבריו – כל זה מסופר בסגנון עז ומחריד. כך הדבר גם בקטע הארוך המתאר את נסיונם הכושל של ר' שמואל החתן ב"ר גדליה ומר יחיאל ב"ר שמואל לטבוע בים, שחיטת מר יחיאל עלידי אביו ושחיטת ר' שמואל עלידי שמש בית הכנסת בקלוניא, הריגת האב השכול ר' שמואל עלידי השמש, ונפילת השמש על אותה חרב ומותו. אפשר להוסיף כהנה וכהנה דוגמאות.

כמו בכל היחידות האחרות שבא', מחבר סיפור מעשי קהל קלוניא מביא נאומים ארוכים המיוחסים ליהודים שקידשו את השם. הנאומים האלה הם בין הארוכים ביותר והמרגשים ביותר שנשתמרו לנו. הנאומים בסיפור מעשי קהל קלוניא הם עשירים ביותר בסמלים ובמוטיבים הקשורים לקידוש השם. אין בנאומים אלה חידושים; הם מצטיינים בצירוף הסמלים והמוטיבים הידועים בצורה מושכת ומרשימה. שוב אפשר שמשתקפת כאן המציאות ההיסטורית. יהודי קלוניא שהכירו כבר את גורלן של יהדות וורמיישא ויהדות מעגנצא ושישבו בשבעת הכרכים כל חודש סיון, 'יום יום מצפים למות', היו מסוגלים להרהר בענייני קידוש השם יותר מאחיהם האחרים. ייתכן גם שמשתקף כאן זמנו המאוחר של החיבור – המחבר שרשם את דבריו עשרות שנים אחרי המעשים נמשך אולי אחרי הסגנון הספרותי של הבאת נאומים בפי גיבוריו. ברור שמשתקפת כאן התעניינותו הרבה של המחבר במעשי קידוש השם.

מכיוון שנאומים אלו לא זכו לתשומת לב מספקת, ראוי להבליט את ערכם וכוונתם בציטוט אחד מהם לפחות. יהודי קלוניא שנמלטו לכרך זנטש ישבו לסעודתם בערב שבת כששמעו 'קול נוגש ובאו עליהם המים הזידונים'. קם לפניהם 'הכהן הגדול מאחיר

ופתח ואומר החסיד איש אמונים הכהן הגדול מאחיו אל העדה המסובין אצלו על השלחן: 'נברכו ברכת המזון לאל חי, לאבינו שבשמים, כי תמור המזבח עכשיו השולחן ערוך לפנינו. ועתה נקומה ונעלה בית ה' ונעשה רצון יוצרנו במהרה, כי באו האויבים עלינו היום, לשחוט בשבת איש את בנו ובתו ובאחיו ולתת עלינו היום ברכה. ואל יחוס אדם לא על עצמו ולא על חבירו. והאחרון הנשאר ישחוט עצמו בגרונו בסכין שלו או ידקור בבטנו בחרבו, שלא יטמאו אותנו הטמאים ידי רשעה בפיגוליהם. ונקריב עצמנו את קרבן ה' כעולות כליל לגבוה הקרב על מזבח ה'. ונהיה בעולם שכולו יום בגן עדן באיספקלריא המאירה ונראהו עין בעין, בכבודו ובגדלו. וינתן לכל אחד ואחד עטרה של זהב בראשו ובה קבועות אבנים טובות ומרגליות, ונשבה שם בין יסודי עולם ונסעוד בחבורות הצדיקים בגן עדן, ונהיה מחבורת ר' עקיבא וחביריו, ונשב על כסא זהב תחת עץ החיים ונראהו כל אחד ואחד ממנו באצבעו ונאמר 'הנה אלהינו זה קיונו לו נגילה ונשמחה בישועתו'. ולשם נשמור השבתות, כי בכאן לא נוכל, בזה העולם חושך, לשבות ולשמרו

כהילכתו." והם ענו כולם בקול רם פה אחד בלב אחד: "אמן כן יהיה, ובכן יהי רצון." ופתח החסיד רבינו משה לברך ברכת המזון, כי הוא היה כהן לאל עליון, וברך: "נברך אלהינו שאכלנו משלך", והם ענו אחריו: "ברוך הוא אלהינו וכו'." ובירך: "הרחמן הוא ינקום בימי הנשאים אחרינו לעיניהם נקמת דם עבדים השפוך והעתיד עדיין לשפוך; הרחמן הוא יצילנו מאנשי רשע ומשמד ומע"ז ומטומאת העמים ומפיגוליהם." ועוד בירך ברכות הרבה בעניין המאורע, מחמת הגזירה שנתרגשה עליהם, כאשר סיפרו לי אבותיי ושאר הזקנים העושים במלאכה, אשר ראו את המעשה הגדול הזה. ויהי כאשר קמו מן השולחן אמר להן החסיד: "אתם בני אל חי, אמרו בקול רם פה אחד: "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד," והם עשו כן." ועתה אל תעכבו עוד יותר כי בא העת לעשות, להקריב קרבן נפשינו לפניך¹⁹.

הסמלים שבנאום זה הם הסמלים האופייניים לתקופה, אבל הנאום או המחבר רקם אותם לתוך רקמת קסמים. הכהן, רבנו משה, פותח בנתונים המידיים - קהל נכבד של יהודים שיושבים לסעודתם בערב שבת. הוא מנצל דמויות ידועות והופך את השולחן שלפניו הם מסובים למזבח דמיוני שהוא מזבח של ממש. אחרי עודדו את הקהל להקריב את עצמם כקרבן הוא מתחיל לתאר את השכר הטמון למקדשי השם בעולם הבא ומסיים בתיאור השבת שישמרו כהלכה בעולם הבא. אם כן, נאום שפותח בברכת המזון הנוכחית מתעלה לסדרי הקרבנות ולשבת שישמרו לאחר מעשה קידוש השם. לבסוף, הנאום חוזר למציאות של שבת בעולם החושך, שהוא ואחיו עומדים לקדש אותה באופן קיצוני. יש כאן דמיון דתי עשיר הפועל תחת לחץ התנאים המיוחדים והקשים.

כדאי שנסכם את המסקנות העיקריות שהסקנו עד כה. בסיפור מעשי קהל קלונאי יש עדות מפורשת לחיבור מאוחר המבוסס על ידיעות שנמסרו בעלפה. נראה שחורבנה המוחלט של יהדות קלונאי גרם לחוסר רשימות שבכתב, וכתוצאה מכך לצורך להסתמך על דבריהם של הזקנים. נראה גם שסיפור מעשי קהל קלונאי נתחבר עלידי יהודי אחד, שרשם את דבריו עשרות שנים אחרי המאורעות עצמם. כתוצאה מגורלה המיוחד של יהדות קלונאי, ממרווח הזמן שבין המאורעות עצמם לבין תיאורם בכתב, ואולי אף מאישיותו של המחבר, שונה סיפור מעשי קהל קלונאי במידת-מה מיתר היחידות המרכיבות את א'. יש מעט מאוד התעניינות במציאות הפוליטית והצבאית; לעומת זאת, עומד המחבר בעיקר על מסירות נפשם של יהודי קלונאי ועל הדוגמאות המרשימות של קידוש השם. ניתן להציע אפוא, אם כי בהיסוסים מסוימים, שמחבר סיפור מעשי קהל קלונאי איננו זהה עם מחברה של הכרוניקה הארוכה כולה, ושמחבר א' צירף לחיבור הארוך שלו את הקטע הזה שמצא כבר כתוב ומסונגן לפניו²⁰.

*

בשני מחקרי הקודמים ניסיתי להתמודד עם בעיית היחסים בין שלוש הכרוניקות העבריות המוקדשות לגזירות תתנ"ו. הצעתי שא' ופ' (הכרוניקה האנונימית הקצרה)

19 נ' ור', עמ' 21-22; הברמן, עמ' מחמט.
20 אם נכונה הצעתנו, אז אותו שלמה בר שמשון שהוזכר לעיל הוא מחברו של סיפור מעשי קהל קלונאי ותו לא.

הן למעשה יצירות עצמאיות, ושהמשותף להן נובע ממקורות קדומים משותפים שמצאם בקהילת מעגנצא. פ', לעומת זאת, איננה יצירה עצמאית, אלא היא קיצור מא' בתוספת פיוטיו של ר' אליעזר ב"ר נתן. במאמרי השני ציינתי, שפ' סוטה לפרקים ממקורה העיקרי, ושרשמי זכרונות היסטוריים בימי הביניים הרשו לעצמם מידה גדולה של חופש בהעתקת הטקסטים שעמדו לרשותם²¹. סיפור מעשי קהל קלוניא, כפי שהוא מופיע בא' ופ', מספק לנו אינפורמאציה חשובה לגבי ניצול חומר היסטורי ממקור אחד עלידי מחבר שני.

קשה להטיל ספק בתלותו של סיפור מעשי קהל קלוניא נוסח פ' בסיפור מעשי קהל קלוניא נוסח א'. סדר המאורעות זהה ולעתים פ' חוזר מילולית על ניסוחו של א'. יחד עם זאת יש הבדלי ניסוח מהותיים מן הסוגים הבאים: (1) קיצור נוסח א'; (2) הבהרת עניינים מעורפלים בנוסח א'; (3) תוספת פרטים; (4) תוספת תיאורים שלמים; (5) עיבוד מחדש של חומר הנמצא בא'.

1. הנטייה השכיחה ביותר בפ' היא לקצר את תיאוריו של א'. נטייה זו משתקפת גם בסיפור מעשי קהל קלוניא. דוגמא מאלפת לכך נמצאת בתיאור מעשה זנטש. הנאום המרשים של ר' משה הכהן, שהובא למעלה, הושמט, ובמקומו מביא ר' אליעזר ב"ר נתן תיאור קצר, פשוט וחיוור²². אמנם מספר ביטויים חשובים מא' נשתמרו בפ' (שוב סימן לתלותו של השני בראשון) אבל התיאור המקורי קוצר בצורה קיצונית. מובן שאי־אפשר להבין למה החליט ר' אליעזר ב"ר נתן להעתיק קטעים מסוימים בשלמותם ולקצר כל־כך בקטע מפואר כמו זה המספר על הנעשה בזנטש.

2. מעניינים ומאלפים הם נסיונותיו של ר' אליעזר ב"ר נתן להבהיר נקודות בלתי ברורות בניסוחו של א'. כבר צייננו את הדברים הבלתי מדויקים והעלולים להטעות בהתחלת פרשת נושא, וראינו שם את הבהרתו המוצלחת של ר' אליעזר ב"ר נתן. לאור עדותו של אלברט מאאכן ועצם המשך המאורעות, ברור שהראב"ן צדק בתיקונו. עוד מבהיר הראב"ן את זהותו של הכרך השני, שאליו נמלטו יהודי קלוניא ושבנו מצאו את מותם. מחבר א' לא ידע לזהות את הכרך הזה וכינה אותו 'כרך אחד'²³. ר' אליעזר ב"ר נתן ידע יותר בעניין זה והבהיר שהכרך השני היה ויבלינקהווא²⁴. דוגמא שלישית להבהרות כאלה נמצאת בסוף סיפור מעשי קהל קלוניא. כמו א', פ' מתאר את גורלם של יהודי קלוניא שנתבצרו בשני מקומות בשם אילנא או אודלנא או אולינידא. בסוף כל הסיפור מוסיף הראב"ן:

ושני אלינירא הם שהרגו בו קדושי ישראל, האחד כפר אלינירא בצד יולכא, והאחר כפר אלינירא באשר הוא שם²⁵.

אס־כן, מעיד הראב"ן שחזרה זו איננה בטעות; הכוונה היא לשני מקומות בעלי אותו שם, אף־על־פי שהראב"ן עצמו איננו יודע לזהות את השני.

3. במקומות רבים ראה ר' אליעזר ב"ר נתן לנכון להוסיף פרטים נוספים למוכא בא'. כך למשל בהתחלת תיאורו את המאורעות בנושא, מציין א' שהשתתפו בפרעות

21 *AJS*, כרך ג, 1978, עמ' 96-98.

22 נ' ויש, עמ' 42; הברמן, עמ' עח.

23 נ' ויש, עמ' 18; הברמן, עמ' מה.

24 נ' ויש, עמ' 41; הברמן, עמ' עז.

25 נ' ויש, עמ' 45; הברמן, עמ' פ.

כפריים שבאו לעיר 'לפי שהיה יום אידם'²⁶. פ' לא רק שמבהיר את ניסוחו של א' אלא שאף מזהה את החג הנוצרי, שהיה 'איד יחים'²⁷. כך גם בסיפורו של ר' שמריה, שברח ממירזא, הסתובב ממקום למקום, ומצא את מותו סוף סוף בטירמוניא. בעוד שא' ידע לספר שבניו של ר' שמריה 'שגרו לו זהובים'²⁸, ר' אליעזר ב"ר נתן מוסיף ומפרט ש'שגרו לו בניו זקוק של זהב'²⁹. ולבסוף, בתיאור מעשה קידוש השם באילנא, הראב"ן מוסיף את 'שמות חסידים אשר נדבו לשחוט: ר' גרשם, ומר יהודה ב"ר אברהם ואחיו מר יוסף, ור' יהודה הלוי בן רבינו שמואל ור' פטר'³⁰.

4. לפעמים מוסיף הראב"ן חומר שלא נמצא כלל בא'. כך למשל בתארו את המאורעות בזנטש מוסיף הראב"ן את הקטע הזה:

וגם חסיד אחד היה לשם, ור'... מצרפת שמו, ואמר לכל: "כך עושים במקומינו". חפר חפירה וברך על השחיטה ושחט עצמו וימת לפני ה'³¹.
אחרי שגמר לספר על גורלם של יהודי קלוניא, שנתפזרו לשבעה כרכים, מוסיף הראב"ן עוד מאורע שלא נזכר כלל אצל א':

וגם דבר זה עשו בכרך גילרא. היו לבו ולמשיסה ואין מציל מידם. ועל אלה אני בוכיה, עיני עיני יורדה מים³².

5. בעייתיים ביותר הם השינויים שמכניס הראב"ן לכמה מן התיאורים שלו. לדוגמא, קורותיו של ר' יצחק הלוי שנשתמד, חזר לביתו שעה קלה והלך וטיבע את עצמו בנהר, מופיעים כחלק ממעשי נושא בא', בעוד שר' אליעזר ב"ר נתן מעביר אותם לאילנא³³. כמו כן, ההערה האחרונה של א' על מעשי ויבלינקווא (ומכל אותם הנפשות לא נשארו כי אם שני בחורים ושתי תינוקות) הועברה בפ' לסוף מעשי אילנא³⁴. איאפשר היום להסביר את ההעברות האלה. ייתכן שהן טעויותיו של המחבר או של המעתיק; ייתכן שיש כאן שינויים מודעים, המבוססים על עדויות אחרות שראה אותן הראב"ן כטובות יותר מדברי א'. מאידך, השינויים שהכניס הראב"ן לתיאורו של מעשה ר' שמואל החתן ב"ר גדליה, מר יחיאל ב"ר שמואל, אביו של ר' שמואל, ושמש בית הכנסת ר' מנחם, הם בוודאי מכוונים³⁵. קשה להבין מה הניע את הראב"ן לסגנון את תיאורו אחרת, בייחוד כשברור שהנוסח המקורי עולה בהרבה על ניסוחו של פ'. הרבה מן המזעזע והמחירד בתיאורו של א' חסר בתיאורו של פ'.

נראה אם כן, שהראב"ן ביסס את סיפור מעשי קהל קלוניא שלו על הסיפור המקביל בא', בעוד שהיו לו מקורות נוספים למאורעות אלה. כמו ר' אפרים מבונא, שראה לנכון להוסיף למקורו העיקרי בפרשת בלויש ולשנות בו, כן נטל לו הראב"ן זכות לקצר, להבהיר, להוסיף ולשנות. בכך הוא סיפק לנו דוגמא חשובה ומאלפת ליד החופשית שבה נהגו סופרים יהודים ולא־יהודים בהתייחסותם למקורות היסטוריים שעמדו לרשותם ובהסתמכותם על מקורות אלה.

26 נ' ור', עמ' 18; הברמן, עמ' מד.

27 נ' ור', עמ' 41; הברמן, עמ' עז.

28 נ' ור', עמ' 23-24; הברמן, עמ' עח.

29 נ' ור', עמ' 44; הברמן, עמ' עט.

30 נ' ור', עמ' 42; הברמן, עמ' עח.

31 נ' ור', עמ' 42; הברמן, עמ' עח.

32 נ' ור', עמ' 44-45; הברמן, עמ' פ.

33 נ' ור', עמ' 18, 42; הברמן, עמ' מדמה, עח.

34 נ' ור', עמ' 20, 42; הברמן, עמ' מו, עח.

35 נ' ור', עמ' 41-42; הברמן, עמ' עז.

משה סוקולוב

'הפשטות המתחדשים' – קטעים חדשים מפירוש התורה לרשב"ם – כ"י

א. הקדמה

כתביד בית המדרש לרבנים ברעסלוא (מספר 103), ששימש תשתית לפירוש רשב"ם על התורה, מהדורת דוד ראזין¹, היה לקוי, בין השאר, בשני קצותיו. חסרו בו הפירוש לבראשית א-יז מזה, 'ופירוש פרשת וזאת הברכה מדברי רשב"ם לפסוק ג (פרק לג) טרם כלותם והלאה'², מאידך.

את החסר בכתביד היה השלים ראזין על-פי כתביד אחרים³, 'ספרים כתובים ונדפסים'⁴, דברי רשב"ם עצמו במקומות אחרים⁵, ועל-פי ציטוט דברי רשב"ם אצל מקורות מאוחרים⁶. עתה נוכל להוסיף על הראשונים מספר פירושים חדשים ומתחדשים.

פירושים אלה נמצאים בכ"י ספריית הבודליאן באוקספורד, סימנו אופ' 734, המכיל את פירוש רש"י על המקרא⁸. פירוש התורה שבו נגמר בדף 116 ע"א, ואילו פירוש ספר יהושע מתחיל רק בדף 117 ע"ב; נמצא ששני העמודים החוצצים היו חלקים למפרע⁹. על השני (117 ע"א) נרשם בעל כה"י: 'אני אברהם בר יהודה שלי"ט'¹⁰, ועל הראשון

- 1 דוד ראזין, פירוש התורה אשר כתב רשב"ם, ברעסלוא, תרמ"ב כתביד עצמו אבד במרוצת הזמן.
- 2 שם, עמ' 33. גם פירוש פרשת פנחס היה חסר בו. וראה: ע"צ מלמד, מפרשי המקרא, ירושלים, תשל"ה, עמ' 509 ואילך.
- 3 ראזין (לעיל, הע' 1), עמ' 40. ואציין במיוחד את קטע הפירוש לבר' א אלא, שמצא אברהם גייגר בכ"י מינכן 5, מסיבות שיתבררו להלן בסעיף ז.
- 4 שם, עמ' 39-40.
- 5 כגון פירוש דב' לג, יח שמתפרש על-פי פירוש רשב"ם לבר' מט, יג.
- 6 כגון ערוגת הבושם לר' אברהם בר עזריאל, שממנו הוציא ראזין (לעיל, הע' 1, עמ' 232) את פירוש רשב"ם לדב' לז, ד. וראה להלן בסעיף ה.
- 7 קטלוג נירביאר מס' 186. סימנו במכון לתצלומי כתביד: 16250. זמנו של גוף כתביד הוא המאה ה"ג, ותכתב כתיב אשכנזי. נירביאר אמנם ציין, שמופיעים בכ"י שני קטעים הנושאים את שם רשב"ם, אבל לא עמד על טיבם. תחתיה נתנה לספריית הבודליאן על הרשות לפרסמם.
- 8 אל הקטעים הגעתי דרך עבודתי בהכנת מהדורת פירוש רש"י לספר איוב. על תכנית זו, בתמיכת American Council of Learned Societies, הרציתי בקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, ועליה כתבתי ב'לקביעת נוסח פירוש רש"י לספר איוב', *PAAJR*, כרך 48, 1981, עמ' 35-19 (חלק עברי).
- 9 מן הסתם ששני העמודים נבדקו יחד מבלי שהסופר הראשון שם לב. יש לציין, ג"כ, שדף 116 נחתך בחלקו התחתון חתך ישר וחלק שנראה מכות.
- 10 שמו נרשם, ג"כ, בדף 116 ע"א, ובדף 292 ע"ב בצורת: אברהם בר יהודה.

(116 ע"ב) העתיק סופר מאוחר¹¹ שני קטעים שאותם סימן: 'מיסוד רבי' שמואל', 'בפתר ר' שמואל בר מאיר זצ"ל'¹².

ב. סוף פירושו על התורה, דברים לד

את ייחוס הקטע הזה לרשב"ם ניתן לאמת על-ידי לשונו ותוכנו הקרובים לפירושי רשב"ם האחרים, ולעיתים אף זהים עמם. נסתפק כאן בדוגמאות אחדות בלבד (ואילו את שאר המקבילות נביא בהערות לטקסט שיובא, בשלמותו, בסוף המאמר):

1. בפירוש דב' לד, א (ש' 1 ואילך) איתא: 'ויעל משה, כמו שא' לו הק' עלה אל הר העברים וג', ואיחר לעלות עד שבירכן תחילה, ואחר כך, עלה. ולפיכך כתב למעלה לפני מותו שהקדים לברך לפני עלייתו להר למות'. והנה בפירוש רשב"ם 'למעלה', דהיינו לדב' לג,א, נאמר: 'וזאת הברכה, אחר התוכחה של האזינו חזר ובירכן לישראל בטרם יעלה אל ההר למות שם'.

2. לשון הקטע חזרת כמעט מילולית בפירוש החזקוני על אתר, ימן המפורסמות הוא כי החזקוני הרבה להעתיק מפירוש רשב"ם. וז"ל: 'ויעל משה, כמו שאמר לו הקב"ה עלה אל הר העברים. ואף על פי כן איחר לעלות עד שבירכן תחילה'.

ג. חתימת הפירוש, ופולמוסו עם פירושי קודמיו

בהמשך הקטע¹³ (ש' 8 ואילך), באים דברי ביקורת על 'פירושים קדומים' המחטיאים, לדעת המחבר, את מטרת הפשט. גם מפירושי רש"י אין הוא חושך את שבט ביקורתו החריפה, ושוב ניתן לעמוד על מקבילות משכנעות בין לשון הקטע דילץ לפירושי רשב"ם אחרים. אמנם נכון שרשב"ם רגיל לכנות את דברי קודמיו בשם 'פירושי ראשונים', לעומת 'פירושים קדומים', אבל צורת ההתייחסות אליהם זהה עם זו של הקטע שלפנינו. לדוגמא:

1. בהקדמתו לתורה נאמר: 'עתה אפרש פירושי הראשונים בפסוק זה, להודיע לבני אדם למה לא ראיתי לפרש כמותם... אך זהו עיקר פשוטו לפי דרך המקראות'.

2. ובפירוש שם ג, יא איתא: 'מי שרוצה לעמוד על עיקר פשוטו של מקראות הללו ישכל בפירושי זה, כי הראשונים ממני לא הבינו בו כלל וכלל'.

גם 'דרך ארץ' (ש' 9-10) ביטוי שגור הוא בפירושי רשב"ם¹⁴.

בקשר לפולמוסו הנועז עם זקנו ('הבל', ש' 14, 18; 'הדיוט וכסיל', ש' 14), יש להצביע על מקומות מספר שבהם רשב"ם חולק על קודמיו, וביניהם רש"י, בלשון חריפה ונועזת:

11 כתב אשכנזי הקרוב לגוף כתב-היד וזקן להערות השוליים שבו. נביחאר מציין שמעתיק ההערות שבשולי פירוש התורה חתם בשמו ('signed'): יוסף בר עזריאל. עד השתא לא מצאתי את החתימה, אבל השם 'יוסף' מופיע בתוספת בגוף הפירוש בדף 39 ע"ב, ובשול' דף 46 ע"ב.

12 מעל לצד השמאלי של העמוד מופיעה הכותרת (לכאורה כתובה ביד אחרת): 'מיסודו של ר' משה הדרשן'.

13 בכתב-היד נכתבת מלת 'אם' (ש' 8) כמעין אותיות רבתיות, וקיים רוח בינה ובין הקטע הקודם. ניתן אפוא לשער, כי אין הקטע הבא המשך ישיר וטבעי לקודם, כפי שמוכח גם מתוכנו. וראה עוד בנידון זה להלן סעיף ו.

14 על שיטתו הפרשנית של רשב"ם, בכלל, ראה: אלעזר טייטל, 'על שיטתו של רשב"ם בפירושו לתורה, חרביץ, מז, תשל"ט, עמ' 248 ואילך. על 'דרך ארץ', בפרט, ראה מאמרו: 'שיטתו הפרשנית של רשב"ם על רקע המציאות ההיסטורית של זמנו, עיתנים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל, רמת-גן, תשמ"ב, עמ' 65 ואילך. על איהעקיבות במינוחו הפרשני של רשב"ם, העירה שרה יפת, 'פירוש רשב"ם על מגילת קהלת', חרביץ, מז, תשל"ה, עמ' 86-87.

1. בר' א, א': 'והמפרש... גם זה הכל'; 2. בר' מט, ח: 'והמפרש... שטות בידו' ¹⁵; 3. שמ' ב, ב: 'המפרש... (מ) שקר הוא'.
את פירושו ה'פה' (שו' 16) של רשב"ם לדב' כ, יט נביא בהערות לגוף הטקסט.

ד. פירוש איוב (ה, ו)

חשיבות נוספת נודעת לקטע זה, היות שהוא כולל גם את פירוש רשב"ם לאיוב ה, ו. נושא פירוש רשב"ם לאיוב נידון על-ידי משה ארנד ¹⁶, ולא באתי כאן אלא לערער על אחת מהערותיו. ארנד כותב: 'לפי מיטב ידיעתנו, לא נמצאו בשום מקור קדמון הביטויים "פירוש רשב"ם", או "פרישת רשב"ם", ביחס לספר איוב' ¹⁷. והנה בקטע שלפנינו איתא (שו' 20): 'אך פירושו כמו שפירשתי', לשון המצביעה יותר על דברים שנאמרו תוך כדי פירוש, מאשר על דברי 'ביאור' השאובים ממקור אחר. ונסתפק, שוב, במקבילה אחת תוך כדי פירוש מלת 'יצא' באיוב, מובא הפסוק 'ותוצא הארץ דשא' (שו' 24). והנה גם בפירוש רשב"ם לאיוב ¹⁸ איתא: 'וזהו לא יצא מעפר און, כמו ותוצא הארץ דשא'.

ה. פירוש זכריה (יד, ז)

הקטע השני, המכונה 'פותר' ר' שמואל בר מאיר זצ"ל, כולל, בעיקר, את פירוש רשב"ם לזכ' יד, ז. ראזין ¹⁹ ופוזנסקי ²⁰ כבר ייחסו לרשב"ם פירוש לספר זכריה בהסתמך על ציטטה הבאה בספר ערוגת הבושם לר' אברהם בר' עזריאל ²¹, הכוללת את פירושו לזכ' יב, י. והנה מתברר שגם הקטע שלנו – פירוש זכ' יד, ז לרשב"ם – מופיע בספר ההוא, והנה לשון ערוגת הבושם ²² מול הקטע שלנו ²³

בקטע דילן (שו' 29 ואילך)	בערוגת הבושם
והן (אל) שנים שלנו שהן יומו של	זה יום אחד של
הקב"ה שעתיד העולם להיות תהו ובהו	הקב"ה שעתיד העולם להיות תהו ובהו
כמו שהיה בראשיתו	כמו שהי' בראשיתו
... אין לילה ואחריהם ישוב העולם	ואחריהם ישוב העולם
לקדמותו ויהיה זמן תחית המתים.	לקדמותו ויהיה זמן תחית המתים.

ו. פירוש ירמיה (לב, יב?)

בשולי דף 115 ע"א מכתב-היד הנידון, ליד פירוש רש"י ליר' לב, יב, מופיע עוד פירוש, קטוע מאוד, המיוחס בהדיא לרשב"ם ²⁴. רש"י, על אתר, מנסה להתאים את הכתובים שבהם מכונה חנמאל 'בן דוד' של ירמיה, עם הכתוב הזה המכונה 'דוד'. לכאורה, גם

15 וכן: שמ' לג, יד; לד, כט; דב' טו, יח.

16 משה ארנד, 'פירוש רשב"ם לאיוב', על ספר, ה, תשל"ח, עמ' 25-48.

17 שם, עמ' 47.

18 את פירוש רשב"ם לאיוב נביא מתוך כ"י בית המדרש לרבנים בניריווק, סימנו: לוצקי 78.

19 ראזין (לעיל, הע' 1), עמ' 18.

20 ש"א פוזנסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, ווארשא, תרע"ג, עמ' 40.

21 מהדורת א"א אורבך, כך ב, ירושלים, תש"ז, עמ' 17. וראה הע' 6 לעיל.

22 שם, עמ' 197.

23 הטקסט קטוע במקור.

24 ההערה אכן נכתבת בכתוב הנראה וזה עם זה של שני הקטעים הגדולים וא"כ אין מעתיקה אלא יוסף בר עזריאל, כפי שצינו בהע' 11 לעיל.

פירוש רשב"ם מכוח למטרה זו. לדעת ראזין²⁵ אכן פירש רשב"ם את ספר ירמיה, אבל קשה להביא הוכחה לדבריו מפיסקא קטועה זו:
 ור' שמר' בר' מאיר פי' דוד שהוא היה... ולחנמא' בן דודו כי / אחים היו וקרא (שם) בנו חנמא(אל) על שם... ונמצא שחנמאל... / המכירה בפניו (ועל ז(ה) / היה אדם של... / שלום. ספר הגלוי / מתיחסים(?) ברבים... / זה ספר המקנה ה... / שטר מלבד / לא נכתב אלא א... / בספר הגלוי הוא / משכם(?) לא היו כ... / הספרים... / המתים אם / דוקא אם... /

ז. הנוכח והנעדר בפירושי רשב"ם²⁶.

א. פירוש התורה

אשר לעצם קיומם העצמאי של הקטעים הנידונים, יש להניח כי כבר בימי הביניים נותק פירוש רשב"ם לזב' לד מגוף פירושו על התורה (ושמא מאותו כתב"ד יחיד, שעליו מסתמכת מהדורת ראזין) והתגלגל לידי הסופר שלנו, שהרגיש צורך בשמירתו והעלהו, כאן, על הקלף.

ניתן אפוא לשאול: האם ניתוק זה אירע דרך אקראי בעלמא, או שמא נעשה בכונה תחילה? מצד אחד נראה העניין מקרי לחלוטין, שהרי אין דבר העלול יותר להינתק ממצחף כתב"ד מאשר עמודי הראשונים והאחרונים, והנה נלקה כ"י פירוש רשב"ם הנ"ל דווקא בתחילת בראשית וסיום דברים. ועל-כן, אין לנו אלא לברך על השעה ששיחקה לנו בהשבת אבידות יקרות אלו: פירוש בר', שאותו מצא אברהם גייגר בכ"י מינכן²⁷, ופירוש דב' לד שנשמר בכ"י דילן.

מאידך, יש לשני קטעים אלה צד שווה נוסף, מלבד מקומם בקצווי המצחף, והוא תוכנם הפולמוסי. בשני הקטעים האלה מותח רשב"ם ביקורת חריפה על קודמיו, ולו בלשון וסגנון אחידים (ראה סעיף ג לעיל). בולטים ביותר בהקשר זה גם דבריו הקשים על פירושי רש"י לזב' כ, יט ולאיוב ה, ו-ז, שהם מעין קולופון ביקורתי למפעלו הפרשני. הוזה אומר: ביקורת זו נתפסה, לאחר-מכן, כחריפה תועזת מדי, ואכן הרשומה בידעין מהעתקות מאוחרות. ועל-כן, עלינו להדחות לשני המעתיקים האלמונים אשר, או בבסיון נועז להנציח את הנשמט או מחוסר הכרה בהשמטה המכורנת, הצילו את שני הפירושים האלה מאבדן.

אם העניין דורש הכרעה, קשה להטות את הכף לגמרי לטובת הסברה השנייה, ולו מנימוק טקסטואלי גרידא: בראש כ"י מינכן 5 רשומה כותרת הבאה בכתב הסופר בעצמו, המצהירה: 'אילו פירושי חמישה חומשי תורה יסוד רבינו שמואל בן הרב ר' מאיר' (השווה שר 26 והע' 48). נמצא אס"כן, שקטע זה היה מיועד לשמש התחלה לפירוש שלם ומקיף בפני עצמו, ולא תוספת לוחאי או השלמה למה שחסר במקום אחר.

מכל-מקום, רעיון הצנזורה הפנימית איננו חסר משמעות לגמרי בנידון זה. אין זה מן הנמנע שאכן נותק פירוש רשב"ם לפרשת הבריאה מגוף פירושו על התורה, עקב

25 ראזין (לעיל, הע' 1), עמ' 18.

26 הריני אסיר תודה לישראל תאשמע ושרה יפת, שהואילו לשוחח אתי על החלק הזה של המאמר. גם ש"ז הבלין, נוסף על תרומותיו במלאכת העריכה, אף העיר לי כי בהקדמתו לספר הישר מציין רבנו תם, בביקורתו על הגהות תוסוס של זקנו לתלמוד, דוגמאות מפירושי רש"י ודחיותו לצדן. ועוד העיר על הדמיון בין 'פירושים קדומים' אצל רשב"ם לקדמי קדמין אצל ר"ת שם.

27 ראה הע' 3 לעיל.

הבעייתיות הרבה שבו, ורק במקרה (ובטעות?) שרד עמדתו הראשון ונצמד לכ"י מינכן²⁸ 5. ואילו לגבי הקטע המתפרסם כאן, הרי הצבענו (בהע' 13) על חוסר ההמשכיות שבין החלק הפרשני שבו ובין חלקו הפולמוסי. ושמא, לאמיתו של דבר, לא היה הקטע הזה, בשלמותו, יחידה בפני עצמה בפירוש רשב"ם המקורי, אלא שלפנינו מיזוג של שתי התופעות שהזכרנו. דהיינו: החלק הפרשני אמנם נותק מגוף הפירוש באקראי, עקב היותו כתוב על העמוד החיצוני ביותר במצחף, ואילו דברי הביקורת החריפים שבהמשכו היו, במקורם, חלק מפירוש רשב"ם גופא (ואולי לדב' כ, יט) שהושמטו בכונתו ממקומם, והוחזרו אלינו על-ידי המעתיק שלנו (ביודעים או בלא יודעים) בצורת קולופון²⁹.

ב. פירושי איוב, זכריה וירמיה
אשר לשאר הפירושים לרשב"ם ששרדו בכ"י זה, יש להניח כי הפירוש לאיוב ה, רז נגרר בעקבות הפירוש לדב' כ, יט, שאליו הוא נושא קרבת תוכן וצורה. אם ביקר רשב"ם את זקנו על שהחטיא את מטרת הפשט בתפיסתו התחבירית המוטעית בצירוף 'לא...כי המופיע בדברים, אין זה מן הנמנע שהוסיף והדגים את החולשה שבתפיסה ההיא תוך כדי עיון בפירוש זהה של זקנו במקום אחר, הוא ספר איוב. לא זו בלבד, אלא גם בתיקון המעוות עולים שני פירושים אלה בקנה אחד, שהן בזה והן בזה מצדיק רשב"ם את פירושו הוא 'לפי הפסוקים ולפי דרך ארץ' (שר' 25, 16). הפירוש לזכ' יד, ז נבחר מסיבות מתקבלות למדי; עקב התעסקותו בחתימת פירוש רשב"ם לתורה, ומכיון שעוד נותר לו רוח בעמוד, הביא המעתיק את הפיסקא הזאת, המזכירה הן את ימות המשיח והן את תחיית המתים, כמעין סיום ב'כי טוב' מתורת רשב"ם. ואשר לבחירת הקטע הזה דווקא, שמא מתוך נסיבותיו ההיסטוריות המיוחדות שלו, קיבל המעתיק עידוד תחמה מפירוש זהיה לעת ערב יהיה אור'. צירוף הפיסקא הקטועה מפירוש רשב"ם ליר' לב, יב, אם אמנם נכתבה באותה יד³⁰, תומכת בהשערה כי לפני המעתיק עמד מכלול של פירושי רשב"ם למקרא, שאבדו במרצת הזמן. מהימנותו לגבי ייחוס הקטעים הקודמים, המאושרת במאמר זה, אכן מחזקת את אמינותו גם בייחוס הקטע הזה³¹.

ח. הטקסט

- 1 ויעל משה כמו שא' לו הק' עלה אל הר העברים וג' ואיחר לעלות עד שבירכן תחילה ואחר כך עלה ולפיכך כתב למעלה לפני מותו שהקדים לברך לפני עלייתו להר למות³² {שהקדים ברכות לברך לפני עלייתו להר למות³²}} לעלייתו שנצטוו

28 יוסף קלוזנר, במאמרו 'הפרשן הלוחם של ימיה הביניים', לשוננו, כא, תשי"ז, כותב, בין השאר: 'יש לשער שקנאים דתיים השמידו את שאר כתביהם של פירוש רשב"ם (ר"ל, להוציא כ"י מינכן 5), שאפשר, מפני ההתנגדות לחפשויות של פרשנותו, לא היו מרובים בכלל' (עמ' 204); '...ואגב תלישה זועפת, נקדעו עוד דפים אחדים מן הפירוש עד פרשת וירא' (עמ' 205).

29 כן מוכח משימוש בכינוי 'סדר רבינו שמואל', המצביע, כמו שהערנו (הע' 48 להלן), על פירושו על התורה.

30 ראה הע' 11, 24 לעיל.

31 ושמא עוד הוספות והערות בכ"י זה נובעות מכתבי רשב"ם.

32 שתי תיבות ראשונות נמחקו בכתב היד על ידי ניקוד מעליהן והשאר נמחק בקו העובר מעל לתיבות האלו.

- לעלות ולמות. ויקבר אותו³³ מי שקבר אותו כמו היחשד בבקרים כמו
 5 {{הר...}} היחשד אדם בבקרים³⁴ ולפי שלא ידע איש את קבורתו לא נודע מי ק
 קברו וסתם וכתב ויקבר או הק"ב או מלאכים³⁵. ולא נס לחה דרך זקן
 להתקמט בשר לחייו ולנס ממקומן³⁶. כמשה אשר ידעו וג' כמו שכת' אם
 יהיה נביאכם לא כן עבדי משה וג'³⁷. אם³⁸ יראו הרואים פירושי'
 קדומים³⁹ שנטים לצד פשט אחר בעניינים אחרים יתנו לב כי אינם דרך
 10 ארץ לפי חכמת דברי בני אדם או כפי' הפסוק אינו כן ואינו יכול לפרש כל
 כך ולפרש טעמי הקושיות אלא מעט מזער כי לא יכיל דיו וקולמוס וקלף
 להספיק הלא תראה מה פירש זקיני⁴⁰ זצ"ל כי האדם עץ השדה לבא מפניך
 במצור שמא תאמר עץ השדה אדם הוא לבא מפניך במצור לעמד
 כנגדך הלא זה הדבר הבל⁴¹ וכי מי הוא הדיוט וכסיל שסבור שהעץ יש בו
 15 כח כאדם, ולמה הוצרך משה רבינו לומר דבר שאינו ראוי להשמע⁴², ואני

- 33 בפירוש רש"י: 'ויקבר...הקב"ה בכבודו'. ובפירוש ריב"ש: 'והכי קאמ' ויקבר אותו הקובר'. בחזקוני:
 'ללמדך שלא קברו אש'.
 34 ברש"י (עמוס ו, יב): 'אם יחוש אדם בבקרים'.
 35 עוד שני ביאורים ראויים כאן לציון. קודם כל, הרא"ש מפרש, על אתר, כי 'לא נתעסקו בו לא ישראל,
 ולא מה"ש (מלאכי השרת), אלא הקב"ה בכבודו ובעצמו, דחינו כפירוש רש"י עלפי סוטה יד ע"א.
 ובפירוש אלמתי לבר' מא, יד איתא: 'יריצהו מן הכור; כתב הדרשן חסר ר' דיריצהו, כאילו השם או
 המלאך הריצו אותו, ראה: Antoine Levy, *Die Exegese bei den Französischen Israeliten vom*
10 bis 14 Jahrhundert, Leipzig, 1872, p.7. והנה גם מלת 'ויקבר' כתובה כאן כתיב חסר,
 ושמה גם הפירוש שבקטענו שאוב מיסוד הדרשן (וראה הע' 12 לעיל)
 36 ראב"ע פירש: 'מגזרת לח, כי היבשות תתגבר על הזקן. גם רש"י, המפרשו, כאן, על מצבו של משה
 לאחר מיתתו, פירש אחרת בסוטה יג ע"ב (ראה: י' פלורסהיים, רש"י למקרא בפירושו לתלמוד, כרך א,
 ירושלים, תשמ"א, עמ' 221).
 37 בבכור שור: 'כמו שאמ' הק' לאהרן ולמרים'. בחזקוני: 'כדכתיב פה אל פה...'.
 38 ראה הע' 13 לעיל.
 39 לפי אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים, תשמ"א, עמ' 419-420: 'שרדו פירושים למקרא
 כמעט מכל חכמה המובהקים של אשכנז באותם ימים, ר"ל לפני רש"י.
 40 כך מכתה רש"י במקומות אחדים בפירוש רשב"ם, כגון שמ' כז, וזבמ' לז, ב.
 41 מלת 'הבל' מוצאת מקום גם בפירוש' לאיוב על פי כ"י מינכן 5, שם איתא (דף 195 ע"א): 'והרבה
 פתרונים שמעתי על מקרא ואינם מתישבים על הלב ועל הענין שמדבר בו. ולכן לא כתבתי אחד מהם
 כי נראין בעיני הבל וריק. ועוד נאמר שם (דף 187 ע"א): 'והרבה פתרונים שמעתי והנם פשטים של
 הבל וערומות, והכל הבלים ותעתועים'. והנה גם בפירוש רשב"ם לבר' מה, כח מופיע ביטוי דומה, מה
 שנותן את הדעת לחשוב כי תוספת המעתיק היא. ויש לחזור כאן על ההערה (לעיל, הע' 3) כי בכ"י
 מינכן 5 מצא גיגר את פירוש רשב"ם לבר' א, אשר גם בו מכוונה פירוש' הבל' כמו שציניו.
 42 על דברי ביקורת נוספים ראה: ש"א פוזנסקי (לעיל, הע' 20), עמ' 46-45; ע"צ מלמד (לעיל, הע' 2), עמ'
 488 ואילך. קרובה ביותר לכאן היא ביקורת רשב"ם על פירוש' לבר' לג, יח: 'וגם מי שמפרש שלם שלם
 בתורתו שלם בממנו, טועה הוא לפי הפשט, שאין דרך המקרא לדבר כך, וגם מה צורך? לכאורה, כותתו
 כאן היא להוציא מיד המפרשים את 'כי האדם עץ השדה' כשאלה טרורית, מכיון שהתורה, לדעתו, לא
 היתה מעלה רעיון אבסורדי כזה לעומתם, מציג רשב"ם פירוש המסתמך על תפיסה תחבירית ההופכת
 את השאלה להצהרה (תפיסת רש"י, למשל, משתקפת בתרגום JPS: "... are the trees of the field
 (human) to withdraw before you into the besieged city?"

- פירשתיו יפה ⁴³ לפי הפסוקים ולפי דרך ארץ. וכן באיוב שאמ' לו אליפז כי לא יצא מעפר און ומאדמה לא יצמח עמל ומפר' ⁴⁴ כי לא יצא הפורענות שבא עליך מן האדמה ומן העפר אלא מידך היתה זאת לך, גם זה הבל הוא וכי מי לא ידע ככל אלה אשר בְּשָׂדִים וְשָׂבָא ואש מן השמים, והרוח הבא מעבר המדבר עשו לו כל צרותיו ולא יצא מן הק[ר]קע, אך פירושו כמו שפירשתי שאמ' למעלה ⁴⁵ כאשר ראיתי חורשי און חורעי עמל יקצרוהו אני ראיתי אויל ואקב נהוה פתאום ירחקו בניו וג' אשר קצירו וג' ולמה כל זאת כי לא יצא מעפר און אשר חרש חרע בקרקע תעשה אויל משריש אלא ימות ⁴⁶ בארץ שרשו ובעפר ימות גזעו ופירוש' כי לא יצא כמו ותוצא הארץ דשא הרי פירושו לפי הפסוקים שלמעלה דרך ארץ דבר חכמה ⁴⁷
- 20
- 25 מיסוד רבי' שמואל ⁴⁸
- בפתר' ר' שמואל ב"ר מאיר ⁴⁹ וצ"ל והיה יום אחד אינו דומה ⁵⁰ יום אחד ליום הכתוב והיה ביום ההוא
- ...ותו של אותו יום כאילו כתוב בו ביום אבל יום אחד זה
- {{יום אחד זה}} ⁵¹ יום אחד של הק"ב יהיה

- 43 פירוש רשב"ם לפסוק זה מצא הדים בפירושים מאוחרים הימנו, כפי שציין ראזין (לעיל, הע' 1) על אתר (עמ' 219, הע' 2). ולשם תוספת ביאור, אצטט את דברי הסמ"ג (לאוין רכט): 'זפירש רבינו שמואל "כי" זה כמו "אלא", כלומר אלא אותו עץ מאכל שהאדם יכול לכוא שם בין האילנות מפניך במצור ולירות בחיצים מבין האילנות, אותו עץ אתה מותר לירות'. וכדאי להשוות את פירוש הרא"ש והחזקוני, ואף את פירוש ר' חיים פלטיאל (מהדורת י"ש לנגה, ירושלים, תשמ"א, עמ' 594). בפירוש 'הדר זקנים' מיוחס פירוש זה לרבי'ש' (ר' בכור שור), אבל, כפי שהראה פונבנסקי (לעיל, הע' 20), 'יהיה זה מדרכי התוספות השונות להחליף גברא בגברא' (עמ' 39, הע' 2).
- 44 רש"י פירש: 'כי לא יצא מעפר מכה הבאה על האדם לא לחנם הוא, ולא מן העפר תצמח לו... כי האדם לעמל יולד כי אי אפשר שלא יחטא ויקבל עמל כחטאו לקבל פורענות. ובפירוש ר' יוסף קרא (עלפי מהדורת זכריה פרנקל, כרך 5, 1856, עמ' 270-271, ובשינויים קלים במהדורה הזמנית של משה ארנד ב'סטנסיל', עמ' 14): 'פת' כי עמל ואון שאתה רואה עכשיו שעשין לבניו שגזלים חומסים אותם... עמל ואון זה לא מעפר ולא מאדמה צמח... אלא אביהם הוא שחטא, תפקד על תבנים עון אביהם כשם שמפרש והולך בציוד, כי אדם לעמל יולד, כי זה לשון אלא הוא'.
- 45 גם כאן, כמו בדב' כ יט, מפרש רשב"ם שמלת 'כי' הבאה אחרי מלת שלילה חייבת להתפרש כמימרא הצהרתית במקום כשאלה רטורית. וראה עוד, בענין כ"י, את תשובת רש"י סי' רנא (מהדורת ישראל אלפנביין, תשובות רש"י, גיריוק, תש"ג, עמ' 293 ואילך).
- 46 איוב יד, ח. ובנוסח המסורה: 'זקין'.
- 47 ובפירוש רשב"ם (עלפי כתב היד וה'ל): 'כי לא יצא מעפר און, מוסב על אויל משריש, כלומר דאי אויל משריש תוך קרקע, אך לא יוצא עליו וקלחין מן הקרקע. וזהו לא יצא מעפר און כמו ותוצא הארץ דשא'. קטע זה מופיע בשול' כתב'היד בקו מאונך לגוף הפירוש, אבל הכתיב זהה לזה של שאר הפירוש, וכן חוזר התוכן שלו, בשם רשב"ם, בפירוש האלמוני לספר איוב (מהדורת חרייט, לתנח, 1905), ואשר, לדעת נחום גולב, היברו ברכיה תנקזן (תולדות היהודים ברואן בימי הביניים, תל-אביב, תשל"ו, עמ' 125 ואילך). את הפירוש ההוא בתוספת הסבר, הביא משה ארנד (לעיל, הע' 16), עמ' 30 סי' 6.
- 48 גם בשני קובצי כתי' של התוספות של התורה, מכותה פירוש רשב"ם בשם 'סוד רבינו שמואל', כפי שהעיר פונבנסקי (לעיל, הע' 20), עמ' 45, הע' 2, וכן הוא נקרא בכותרת לפירוש לבר' א בכ"ז מינכן 5.
- 49 כך נקרא פירוש רשב"ם לאיוב פעם אחת בפירוש רי"ק; ראה: ארנד (לעיל, הע' 16), עמ' 32, ועמ' 47 הע' 36.
- 50 ובפירוש רש"י על אתר: לא יום ולא לילה; לא אור נוגה כאור של עולם הבא, שנאמר ואור כחמה יהיה שבעת ימים כאור שבעת הימים.
- 51 כאן נראים סימנים למחיקה.

30 [א]לף יודוע ליי' לו לבדו יהיה ידוע וניכר כי לא יהיה לא יום
 ולא לילה לא אור ולא חשך⁵² והם
 אלף שנים שלנו שהן יומו של הקב"ה שעתיד העולם להיות תוהו ובוהו
 כמו שהיה בראשיתו
 ... אין לילה ואחריהם ישוב העולם לקדמתו ויהיה זמן תחית המתים
 ובא הכתוב⁵³ ללמדינו
 [י]מות המשיח יתחילו אותן אלף שנים שנ' בהן הארץ כבגד תבלה
 ושמים כעשן נמלחו⁵⁴ ונשגב יי'
 לבדו [ביום] ההוא. והיה לעת ערב יהיה אור⁵⁵, לעת ערב שיגמור יומו
 של הקב"ה שיפסקו אלף שנים יהיה
 [י]צא אור הגדול הגנוז לצדיקי' מימי בראשית שבעתים באור שבעת
 הימים⁵⁶ ואז יחיו ה' מתים ד
 35 ..לם חדש ועוד מצאתי⁵⁷ בע"א⁵⁸ ידוע ליי' לא יום ולא לילה מרוב
 צער שיהיה לישראל לא
 ידעו אם] הוא יום או לילה והיה לעת ערב כשילחם ק"ק באומות⁵⁹ וימותו
 מיד יראו ישראל אור גדול כדכת'
 ועת צרה] היא ליעקב וממנה יושע⁶⁰. וזהו שא' דניאל כמראה הערב
 והבוקר אמת הוא⁶¹ על מצילות
 ... שעל הסוסים⁶² שמתו במגפה והם מתג ורסן של כסף וזהב

52 ר' אליעזר מבלגנצי פירש: 'וגם יש לומר יום אחד משונה מכל הימים... שלא יום יהיה ולא לילה'.
 53 והנה המשך דברי רשב"ם על פי ערוגת הבושם: 'ובא הכתוב ללמדנו כשיכלו ימית המשיח יתחילו אותן
 אלף שנים שנאמר בוך הארץ כבגד תבלה ושמים כעשן נמלחו תשגב ה' לבדו ביום ההוא'.
 54 יש' נא, ה' ובנה"מ: 'כי שמים כעשן נמלחו והארץ כבגד תבלה'. העובדה שהמקרא הזה מסורס הן בקטע
 שלנו והן בערוגת הבושם, מעידה על קשר הדוק בין שני המקורות.
 55 ובהמשך דברי רשב"ם: 'וזהו לשנות שיגמור יומו של הקב"ה, שיפסקו אותן אלף שנים, יהיה אור, אז יצא
 אור הגדול הכמוס והגנוז לצדיקי' מימות בראשית שבעתים כאור שבעת הימים. ואז יחיו המתים
 ותיכרא הארץ החדשה, ושמים החדשי', ה' אחד ושמו אחד'.
 56 ראה פירוש"י בהע' 50 לעיל.
 57 המלה 'מצאתי', כמונח סופרים, פירושה: מופיע בכתביד, ואילו פירוש שנודע רק ממקור שבעל-פה
 מסומן 'שמעתי' (כמו בהע' 41 לעיל).
 58 'בעניין אחר'. מסיבת קרבת הדברים לפירוש רד"ק, שאותם נצטט בהערות הבאות, יש לציין כי הרבה
 מפירוש רד"ק, או מחידושי בספר השרשים, נרשמו על גליתות פירוש רש"י למקרא, ומשם עשו את
 דרכם לתוך גוף הפירוש בדפוס. ראה: יצחק אבינרי, היכל רש"י, כרך א, מהדורת 1940, עמ' 59;
 מהדורת 1979, עמ' 72.
 59 בפירוש רד"ק איתא: 'לעת הצרה הגדולה שיצא בגולה, אז יצא ה' תלחם בגוים ההם'.
 60 יר' ל, ז.
 61 דנ' ת, כו. ובנה"מ: 'זמנא הערב והבקר אשר נאמר אמת הוא'.
 62 כותנתו לזכ' יד, כ, ושם אומר רד"ק: 'ואלה הסוסים יש מפרשים שהם הסוסים שימותו במגפה'.

ישראל תא־שמע

על כמה ענייני מחזור ויטרי

מחזור ויטרי הוא מן הספרים היסודיים והקדומים בספרות הרכבית של יהדות אשכנז־צרפת, וראש וראשון לספרות הענפה 'דבי רש"י', שנתפתחה בצרפת ובפרובאנס במהלך המאה ה־11. למרות השימוש המרובה בו מימי הקדמונים ועד המחקר המודרני, טרם תואר הספר מבחינת מבנהו, צורתו ותולדותיו, בשום מחקר מונוגרפי מיוחד, למעט המבוא למהדורה הנדפסת (ברלין, תרמ"ט). מבוא זה מוקדש, ברובו הגדול, לפירוט רשימת החכמים והספרים המובאים במחזור ויטרי ולמפתחות אחדים, ואין הוא חותר להבנת ענייני הפנימי וההיסטורי של המחזור. אדרבא, בגלל אופיו המיוחד של כתב־היד ששימש בסיס למהדורת הדפוס, יש במבוא כדי להטות את דעת הלומד ממשמעותו האמיתית של המחזור. גם הערותיו – החשובות לעצמן – של ברלינר, בסוף המהדורה, אינן זורעות אור על המחזור, אלא על סדרה של עניינים הקשורים בו בדרך־אגב ובצורה שולית בלבד. יש, על־כן, עניין מיוחד בכל חומר חדש שיוכל לסייע בפתרון השאלות היסודיות הכרוכות בספר ובגלגוליו המרובים. למהדירים נודעו שלושה כ"י של המחזור, אמנם בפועל השתמשו רק בכ"י אחד; ראה להלן. באוצרות הגנוזים במכון לתצלומי כתב־היד העבריים שבספרייה הלאומית זיהיתי עד עתה שמונה כ"י של מחזור ויטרי, הנושאים עניין מכמה צדדים, ויזכרו רובם אגב הדין. תאור כתבי היד וסקירת פרטיהם יבואו במקום אחר, שם אתאר גם כמספר הזה של כ"י קדומים שבהם רק 'גושים' אחדים מן המחזור.

כ"י אוקספורד, בודל 1102, תואר עלידי א' נויבאואר בפירוט ניכר בקטלוג שלו, אך עדיין אין טיבו של כתב־היד כספר שלם מתברר מן התיאור ההוא. לפנינו סידור (מחזור) של תפילות ופיוטים – כולל קובץ הלכות רחב למדי המשולב בין הקטעים לסירוגין – מלווה על גליונותיו ביאור ארוך ומפורט לרוב החלקים הליטורגיים. הספר אחדותי מצד מבנהו, תכניתו וכתב־תו, אף כי מקורותיו מגוונים ומתחלפים. עורך הקובץ הוא ר' אשר ב"ר יעקב מאויזנברוגא, אשר חתימת ידו בלשון 'אני אשר ב"ר יעקב מאויזנברוגא הלוי שמעתי' וכו', רשומה בכמה מקומות במהלך הפירוש הנ"ל אשר על הגליון (17א, 19א, 21א וכו'), ופעם אחת בגוף ההלכות המשולבות במחזור, לקראת סוף הספר (332א).

לחלק ביאורי התפילות (בלבד) מקביל כ"י מינכן 393 – המאוחר מבחינת מועד העתקתו – ואשר בו השתמש פרופ' אורבך במבואו לספר ערוגת הבושם (ירושלים תשל"א). ראה עמ' 39, הע' 84 ועוד). שם עמד על ההקבלה שבין שני כתב־היד¹, העמיד על פעולתו של ר' אשר כעורך הקובץ, וצירף יחדיו את כל הידוע לנו על־אודות חכם זה, זמנו וענייניו וקשריו עם ר' שמואל במבברג רבו. מאוחר יותר

1 כ"י אוקספורד 1102 לא היה לפניו בעת עבודתו. ראה מפתח כה"י, שם, עמ' 294. ואעיר באגב, כי מה שכתב ברלינר, במבואו למחזור ויטרי, עמ' 174, שר 14-18, על אודות כ"י זה – טעות היא, וכבר תיקנה הוא עצמו שם, עמ' 187, שר 24-22.

נדפס כ"י מינכן זה בשם 'סדור חסידי אשכנז'², אך המהדיר – אשר השתמש, אמנם, בעבודתו של פרופ' אורבך ונעזר בה להבהרת כמה עניינים בספר – לא הבחין בהערות בדבר זהות שני כתבי-היד, ועל-כן לא השתמש בכ"י אוקספורד שלנו. שלא ככ"י מינכן, כולל כ"י אוקספורד, כאמור לעיל, גם את החלק הליטורגי וההלכות המלוות אותו, אשר אף הן על גוף הספר ייחשבו, כפי שכבר אמרנו לעיל. בדיקת חלק ההלכות – להוציא את חלקו האחרון, מדף 303 ואילך, ועל כך ראה להלן – מראה כי באמת אין לפנינו חיבור מקורי, אלא מחזור ויטרי רגיל, אות באות ומלה במלה כבנדפס, אך בלי כל התוספת המרובה – ממקורות שונים – המורכבת על מחזור ויטרי המודפס, והמצוינת בכ"י הספרייה הבריטית (ובמהדורת הדפוס העשויה על-פיו), בסימנים שונים: פעמים בחתימות מלאות, כגון אלו של ר' יצחק בר דורבלו, מתלמידי רבנו תם, 'אב"ן' – הלוא הוא הרב אברהם ב"ר נתן, בעל ספר המנהיג ותלמידו של ר"י הזקן מדנפייר³, ופעמים בציון הפשוט והסתמי 'ת', או 'תר', בתחילת התוספת ובסופה. בדיקה מדויקת בכה"י שלנו מראה, כי ברוב המקרים של המקרים נשמרו אותיות התוספת הנ"ל במקומן הנכון, ומעטים יחסית המקרים שבהם סומנו גבולות התוספת שלא במדויק, או שנשמטו כליל.

כתבי-יד זה מצטרף לסדרה של כתבי-יד המוסרים לנו את ספר מחזור ויטרי בצורתו המקורית, וכנתינתו הראשונה. קצת מהם מוסרים את חלק ההלכות בלבד, בלא הגוף הליטורגי, סדרה 'קצרה' ומקורית זו היא, דווקא, הנפוצה והמצוייה בין כתבי-היד, ואילו הטיפוס הארוך והערך הוא במיעוט בולט. הטופס הארוך והמשוכלל ביותר, כזה שנפל בידי המהדירים הראשונים הוא נדיר ביותר, אם לא בודד ממש. מבין כה"י יש לציין במיוחד את כ"י אוקספורד 1101, שכנו הקרוב של כ"י 1102 שאנו מדברים בו. כ"י זה אינו אלא מחזור ויטרי מקורי, בהעתקה קדומה, כנראה מסוף המאה הי"ג, אולי הקדומה שבידנו (להוציא כ"י ששון-קלאגסבאלד שיתואר להלן). בקטלוג נויבאואר מתואר כ"י זה כהמשכו של הקודם לו, דהיינו כ"י בודלי 1100, שכבר נודע למהדירי מחזור ויטרי. אך אין הדבר כך, לא מבחינה קודיקולוגית ולא משום בחינה אחרת. אדרבא, פרקי הויטרי הכלולים בו נמצאים גם בכה"י הקודם, ואין שני כה"י משלימים זה את זה מבחינת החומר החסר בהם. כ"י נוסף הוא – קדום אף הוא – של מחזור ויטרי, וגם בו אין כלולות התוספות הנמצאות בנוסח הנדפס. מבחינה זו דומה הוא לכה"י 1100 קודמו, אלא ששם מצויות תוספות רבות אחרות⁴, ואילו בכ"י

2 מ' הרשור, בתוך: סדור רבינו שלמה מוורמייזא, ירושלים תשל"ב, בהשוואה אל שני כ"י אחרים. ייחוס הסדור לרבינו שלמה מוורמייזא בטעות יסודו. ראה: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הקדמונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 346⁸, והצדק עימו בקביעה כי לפנינו קיצור פירושו של הרב אליעזר ב"ר נתן, הראב"ן, לתפילות, ויפה העיר כי חלק ההלכות בסופו הינו נוסח לסידור, וצורף אליו צרוף חיצוני גרידא, כי אינו אלא קובץ מתוך ספר מעשה הגאונים לבני המכירי, וכמוהו ממש – בנוסח טוב יותר – נמצא בסוף כ"י ירושלים 4199 (דפים 505-518), שבו 'חלקים מספרים שונים וליקוטים שונים'. ויש להוסיף כי בין החלקים מספרים שונים, מכיל כה"י את כל נוסח 'סידור ר' שלמה' שהר"ל הרשור – היינו: את פירושו לתפילות – ומיד לאחריו בא קטע 'מעשה הגאונים' הנ"ל, כלומר כ"י נוסף לפירוש הראב"ן לפנינו, ונדמה כי מעתה ראויים אנו לשקול שמא היה זה הראב"ן עצמו שצירף קטעי ספר 'מעשה הגאונים' (או: 'מעשה המכיר') לפירושו לסידור, וממילא ידועה לנו זיקתו המיוחדת אל הספר הזה; ראה: גרוסמן, שם, עמ' 376.

3 ראה: י' רפאל (מהדיר), ספר המנהיג לרבי אברהם בר נתן הירחי, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשל"ח, מבוא, עמ' 367.

4 תאור מפורט מאד תמצא אצל א' ברלינר, שם, עמ' 179-184.

אוקספורד 1101 אין בו תוספת כלל, והוא נוסח מקורי של מחזור ויטרי. באמת יכולים היינו לנפות נוסח נקי שכזה גם מתוך הנדפס, כמבואר לעיל, אלא שהנוסח הנמצא בכ"י אוקספורד 1101 מלמד בבטחון כי אכן רוב התוספות והעריכות שבמהדורה הנדפסת מצוין בפנים כהלכה.

שני כה"י הללו, אוקספורד 1101 ו-1102, מלבד מה שהם ממציאים לנו נוסח מקורי של הספר – חידוש נאה כשלעצמו – מוסיפים, פה ושם, גם משפטים אחדים וקטעים קטנים, שנשמטו מן הנוסח של כ"י הספרייה הבריטית – ששימש, כאמור, יסוד למהדורת הדפוס – ומתוכם יש ללמוד דברים לזהות מחבר מחזור ויטרי וזמן פעולתו. בכ"י אוקספורד 1101 – וכן הוא גם בכ"י ששון 535 (כיום כ"י קלאגסבאלד) ובכ"י הסמינר ע"ש שכטר בבירורק (mic 8092), שהוא מן הטיפוס המורחב דווקא – נמצא המשפט הבא, המשתלב אל עמוד 5 של נוסח הדפוס, שורה 17 מלמעלה: 'ושמעתי על זקני ר' שמחה הגדול ז"ל שהיה אומר כמו פיתום הקטורת בשחרית...'. למדנו זהות סבו של בעל מחזור ויטרי, אשר שמו בקרבו, אך עדיין אין אנו יודעים לקבוע את זמנו. אפשר שהוא ר' שמחה מויטרי, תלמיד רש"י, וסבו הנזכר כאן הוא אישיות בלתי ידועה לנו, מן המחצית השנייה של המאה ה"א, ואפשר גם כי אינו אלא נכדו של ר' שמחה תלמיד רש"י, ופעל באמצע המאה ה"ב. שאלה זו באה על פתרונה מתוך קטע אחר שבכ"י זה, בעניין דין מילה ביום הכיפורים. קטע זה צריך היה להשתלב אל הנוסח הנדפס בעמוד 627, לאחר סימן תקו, וסימומו הוא בזה הלשון: 'אלו דברי זקני הרב רבי יעקב ב"ר שמשון נ"ע, שאמר לא לברך ברכת מילה כל עיקר בשמיני שחל להיות ביום הכפורים, אך רבינו יעקב ב"ר מאיר חולק עליו'. שני קטעים אלה, אשר הראשון בהם משפט בודד הוא שנשמט עלידי הדומות, והאחר קטע שלם שנחסר, מאפשרים לנו לקבוע את זהות שני סבותיו ולסיים את זמנו. ר' יעקב ב"ר שמשון הוא מן החכמים היותר נודעים בסוף ימיו של רש"י⁵, וידועות מחלוקותיו האחרות עם רבנו תם, הצעיר ממנו לימים, והנזכר כאן בלא ברכת המתים. נמצא כי ר' שמחה המדבר עמנו פה היום הוא נכדו של ר' שמחה מויטרי תלמיד רש"י, וחי ופעל יחד עם רבנו תם. אפשר לבעל-דין לחלוק, לכאורה, שמא אחד משני הקטעים הללו, ואולי שניהם, תוספות מאוחרות הן – שהרי על-כורחנו מצויות גם בכ"י זה תוספות מאוחרות ודאיות, כפי שנראה מיד. ולא היא: הקטע הראשון מופיע בכל כה"י המקוריים – שאין בהם כל תוספת, והוא מוכיח מתוכו כי נשמט עלידי הדומות^{5א}, ומקוריותו של הקטע השני עולה מן הלשון האישית ('אלו דברי זקני'), שאינה באה בחשבון ביחס לאינטרפולטור מאוחר ואנונימי. הקטע השני מצוטט במילואו (בהשמטת מלת 'זקני!') עלידי הראב"ה ('ח"ב ברלין תרע"ג, סי' תתצא, עמ' 681) בכותרת: 'ושבו ראיתי בתשובות(יו)', וכבר שיער אפסוביצר

5 עליו ראה: א' א' אורבך, כנ"ל, עמ' 79-80; הנ"ל, בעלי התוספות, מהדורה מורחבת, תש"ם, עמ' 61, וראה גם: מ' שמלצר, פירוש אלפבטי, בתוך: מקורות ומחקרים, הוצאת בית המדרש לרבנים, ירושלים/ניו יורק תשל"ז, עמ' 172. ידוע גם חיבורו על ענייני העיבור בשם ספר האלקוש, שנותר בכ"י (חלקי) אחד.

5א משפט מעניין אחר שנשמט ע"י הדומות מתייחס לנאמר בנוסח הנדפס (עמ' 225). 'ערב ט' באב... ויש פרושים שמונעין מכל ליפתן... ויש פרושים אוכלים ביצה אחת לבדה... כגון ר' יצחק ב"ר יהודה'. ואילו בכה"י (דף 91): 'יש פרושים שמונעין מכל ליפתן... כגון ר' יצחק ב"ר מנחם, ויש פרושים אוכלים ביצה... כגון הרב ר' יצחק ב"ר יהודה'. ר' יצחק ב"ר מנחם הוא מן החשובים בחכמי צרפת במאה ה"א.

בהערותיו (עיין שם) – עלפי הכותרת הזו – כי לקח את הדברים מתוך מחזור ויטרי שלפניו. וחכם עדיף מנביא.⁶ נמצא אם כן כי ר' שמחה מאזכר בספרו את רבנו תם, אגב מחלוקתו עם רבנו יעקב ב"ר שמשון זקנו, ולאידך מאזכר רבנו תם את ספר מחזור ויטרי בתשובתו, מפני שנתפרסם בזמנו כאוצר למנהגי רש"י והוראותיו: ומנהג נאה שהנהיגו רבינו שלמה בדורו להסתלק ולהתעסק בשום דבר, לעשות הפסק בין ברכת אירוסין לנישואין. ונמצא כתוב במחזור שתיקן הנדיב ר' שמחה, שיש בו פי' רוב דברים מסדר ר' עמרם והלכות גדולות ורבינו שלמה ושאר גאונים, ומצוי הוא ברוב המקומות... (ספר הישר, סי' מה, אות ה, עמ' 82).⁷

דברים אלו לקוחים מחליפת המכתבים עם רבנו משולם, שתחילתה עוד לפני שנת 1149 ועיקרה בשנים 1153-1155 לערך.⁸ ואם-כן היה כבר אז הספר נפוץ בצרפת. ואגב: תשובת רבנו תם זו המאזכרת את מחזור ויטרי, נזכרת בעצמה בתוך מחזור ויטרי שם, ונכנסה עלידי אחד מתלמידי ר'ת, שהרי הקטע חתום 'ת' לפניו ואחריו חתום: 'ת.ת.'. עוד למדנו כי אפשרות קרובה היא כי מתחילה נועדו ההלכות שבמחזור ויטרי ללוות באופן צמוד את החלק הליטורגי. מבחינה זו דומה הדבר למה שגילה ידידי המנוח צ' פיינטוך ז"ל, במחקרו על תניא.⁹ כי ספר-הלכות איטלקי קדמון זה מלווה היה, ברגיל, את סידור התפילה נוסח איטליה, וכתוב היה על שוליו, או בתוכו ממש, אלא שרגילים לראותו כספר לעצמו, משום שכך היה בכתב-היד שממנו נדפס (וקצת כתבייד אחרים). וראה מה שכתבנו בסוף המאמר.

יש בכ"י אוקספורד 1102 קצת קטעים אשר שובצו שמה עלידי ר' אשר, עורך הקובץ, ומקצתם אולי עלידי ר' שמחה בכבודו ובעצמו, או עלידי חכם שלישי (ראה להלן). יש לציין, בעיקר, פסק ארוך ומפורט מאת ר' אלחנן – כנראה בנו של ר"י הזקן, ואשר בודאי לא ר' שמחה הוסיפו – ובו משאומתן בין ר"י הזקן ור'ת בשאלת דין חזרת 'ענגר' (דף 59-61). קטע זה נכלל אף בכ"י מינכן 393 הנ"ל, המקביל, כאמור, לכ"י אוקספורד 1102 בחלק פירושי התפילות, אך אין בו גופי התפילות וההלכות הצמודות להן (עמ' רא"ב במהדורת הרש"ל). עובדה זו מוכיחה, לכאורה, כי תוספת זו מעטו של ר' אשר מאוינוברוגא יצאה, שהוא ערכו של פירוש התפילות, ומשום נקלטה אל פנים הויטרי. אין היא שייכת, אם-כן, אל הלכות הויטרי עצמן, כפי שהיה נראה לכאורה במבט שטחי. קדם לכן, בדיני מגילה – מקביל לנוסחת הדפוס, עמ' 210, שר 2, לאחר המלים 'והלכה כר' יוסי' – מופיע דיבור זה:

ורבינו תם מפרש (השווה ספר הישר, חלק החידושים, סי' ת"ה) דאין הלכה כר' אסי, כדא' בקדושין (דף מ"ה, ע"ב) גבי נתקדשה שלא לדעת, אע"פ שחש לה לרב אסי אק

6 בשאלה זו נשתמרה לנו, בדרך מקרה, דעתו של ר' שמואל מבמברג המתיר להשקות התינוק, כדעת ר"ת. הובאו דבריו בגליון ספר מעשה הגאונים (ברלין תר"ע), תדפסו בגליון הספר הנדפס (שם, עמ' 60): 'מורי רבינו שמואל ברכינו ברוך מתיר למותבי לינוקא, דסבר האי דחיישינן במס' עירובין דיל' אתי למיסרך איירי בכוס דחובת יום הכפורי' ובכל שתא, אבל מילה דאיכלע ביום צום דאקראי הוה, לא חיישינן למיסרך. ואבר' יבורך'. אברהם זה הוא אחיו של מהר"ם מרוטנבורג, ככל הנראה (ראה מבוא לספר מעשה הגאונים עמ' XIV-XV), תלמידו של ר' שמואל מבמברג.

7 הציון למחזור ויטרי נמצא שם בס' ת"ע (ולא תס"ט, כמצויין): 'יכנסו לחופה וישוררו לפניהם, נשמטים משם בעלי אסופה או לסעודת אירוסין או לשום הפלגה, שלא לברך ברכת נישואין עם אותו כוס' (עמ' 589). ר' משולם עצמו מציע לקרות הכתובה בפסקיזמן זה אליבא דרש"י (ספר הישר, שם, עמ' 92).

8 ראה מאמרי: זמנים ומקומות בחייו של רבי זרחיה בעל המאמר, שנתון בר אילן, י"ב, תשל"ד, עמ' 127-8.

9 צ' פיינטוך, תניא רבתי, סיני, פ', תשל"ז, עמ' י"ח - כ'.

הלכה כמותו, דהא רב אסי תלמיד של רב היה. לפי' אין נראה. ור' חננאל מפרש כמו כן, כדאמ' בהקורא את המגילה: הקורא את המגילה הכתובה בין הכתובים לא יצא, הני מילי בציבור אבל ביחיד יצא, ומשמע דביחיד נקראת בכל ענין. ויש אומ' כיון דחש הלכה כמותו. ועוד דאמ' בקדושין נתקדשה שלא לדעת ותשאה שלא לדעת דברי תלמיד. אם כן הלכה כר' אסי.

קטע נוסף הראוי לציון הוא תשובת ר"י הזקן בדין הנחת תפילין בט' באב וקריעה על שמועה רחוקה, והיא מסיימת מ'ר' (דף 66 ב).

קטעים אלו – שאינם חלק מפירושו של ר' אשר מאויזנברוגא – שובצו אל כתב־יד זה של הוטר' עלידי חכם שלישי, הלא הוא ר' שמואל מבמברג, בנו של ר' ברוך בעל ספר החכמה. ר' שמואל היה רבו של ר' אשר מאויזנברוגא, וממנו נטל ר' אשר חומר רב, בפאראפראזה ובמקור, וקבעו בחיבורו, כפי המבואר להדיא במקומות אחדים בפירושו לתפילה ואף בתוך פרקי ההלכה – שהם שייכים לר' שמואל עצמו, כפי שיתבאר מיד. ר' שמואל מבמברג, שהיה רבו של המהר"ם מרוטנבורג, פעל באמצע המאה הי"ג¹⁰, ולמד בצעירותו אצל ר' אליעזר ממין, בעל ספר היראים, וממנו היתה לו תורת ר"י הזקן למנה.

פרט נוסף שיש בו ענין הוא מציאותו בכ"י זה של קטע מתוך 'שיר היחוד דבני משה' שבא מן הסמבטיון. שיר זה נדפס לאחרונה ע"י א' מ' הכרמן, בספרו 'שירי היחוד והכבוד, ירושלים תשי"ח, עמ' ק"ל-ק"ג, ולדבריו לא נודע עד עתה שום כ"י מיצירה זו. ע"י מציאותו בכ"י שלנו לא רק שזכינו לכ"י ראשון בזה, אלא שממילא גם בטלה השערתו של הכרמן כי זמן חיבורו הינו לא יאוחר מן המאה ה"ט¹¹, וכי מחברו היה ספרדי. ברור לחלוטין כי המדובר הוא במסורת אשכנזית קדומה.

עניין נוסף הראוי לציון נוגע לקטע הנמצא לפנינו במחזור ויטרי, עמ' 424, מתוך דברי רבנו חננאל למסכת סוכה, שסיומם: 'וכן קבלנו מרבנו הרב זצ"ל'. כידוע היו מן הראשונים שגרסו בדבריו 'האב' ואחרים גרסו 'היי' (או: האי), ולאחרונה נאספו כל העדויות יחדיו ע"י ר"ש רוזנטל המנוח¹⁰. בכה"י שלנו הגירסא היא: 'מאבינו זקן זצ"ל'. והיא גירסא יחידאית, ולא נרשמה כדוגמתה שם.

כבר הוצאנו למעלה את החלק האחרון של ההלכות המשובצות – דפים 303 ואילך – מכלל סדר מחזור ויטרי, שאין הן איבר מתוכו, אלא חיבור נפרד. ויש עלינו לפרט יותר בעניין. קבוצה זו, שראשה חסר בכה"י ואין אנו יודעים מה היתה כותרתה, היא לקט מגוון מתוך הספרות האשכנזית-צרפתית הקלאסית, ובעיקר מתוך ספר הראב"ה, שהמלקט קורא לו בקביעות 'מורי' (מפי מורי אבי העזרי פיר' לי כן לפי פר"ש, אבל רבי' יעקב פי' ההלכות בע"א, דף 310 א. פי' מורי האבי עזרי...; 312 א ועוד), ורוב דבריו לקוחים מתוכו בקיצורים ובעיבודים. כן שאב המלקט מתוך הספרות דבי רבי יהודה החסיד ור' אליעזר מוורמייזא, שאף אותו הוא מכנה 'מורי' (317 א). לצד מקורות קבועים אלו מצטט המלקט עוד כמה חכמים בשמם, ואת זהות עצמו גילה לקראת סוף הקטע (דף 332), באומר: 'ואני אשר מאויזנברוגא שמעתי מפי המורה...'. מורהו של חכם זה היה, כאמור, ר' שמואל מבמברג, ואותו הזכיר ר'

10 עליו ראה: א' א' אורבך, בעלי התוספות, עמ' 432-429.
11 א' ש' רוזנטל, למלך התלמודי, בתוך: איראנו-יודאיקה; לחקר פרס והיהדות, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 104-106.

אשר בשמו כמה פעמים בתוך פירושו לתפילות הנ"ל. ואולם, לא רק הבאות קצרות נטל ר' אשר ממורו זה, אלא קטעים שלמים מתוך דבריו הביא, ואפשר מאוד כי החלק הזה, האחרון, של החיבור, מצוטט רובו ככולו מפירוש הסידור של ר' שמואל מבמברג. פעמיים רשם מחברו המקורי את שמו בתוכו: 'לחם מן הארץ. לשון המקרא "להוציא לחם מן הארץ". ונ"ל שמואל דמשום הכי לא אמר בורא לחם מן האדמה...' (311 א); 'לאחריו פטור. ומיהו נ"ל שמואל דצריך לברך אחריו בורא נפשות...' (311 ב). בהקשר המלא של הדברים כפי שתוארו עד כאן, אין הדבר רחוק מן הדעת כי 'שמואל' זה מבמברג הוא, ובפרט שבלאו הכי ידעים אנו כי אכן כתב ר' שמואל מבמברג סידור תפילה עם פירוש, וקצת מובאות מתוכו, מתוך קובץ ליקוטים שבכ"י, אף הובאו בעבר אל הדפוס¹¹, אלא שבאותם נרשאים לא נשתמרו לנו קטעים מקבילים בכתב-היד שלנו.

קובץ הלכות זה פותח בדיני סוכות בקצרה, דיני שבת ומוצאי שבת, סדרת ברכות ובתוכה ברכת בתולים ('מטהר ערות עמוסין... בא"י מקדש ישראל בבתולים') וברכת חליצת תפילין¹², ברכות נהנין ובסופן ההודעה הכוללת: 'וצריך להזכיר בכל ברכה וברכה שם ומלכות... ומה שרגילין לכתוב הברכות בלא מלכות אין זה כי אם עבור קיצור לשון', סדר הקזת דם וענייניו, קדיש וק"ש, הלכות נטילת ידים ומים אחרונים ואחריהם 'דין נטילת ידים בין גבינה לבשר או חלב ובשר', רתכף לנטילת ידים ברכה, הלכות ברכות סעודה ולחן הקדמה קצרה שסיומה: 'הנה הוכחנו שכל דבר אכילה ושתייה צריכין אנו לברך לצורנו טרם יאכל או ישתה, וגם לאחריו צריך לברך כאשר נרחיב לבאר כל ענין וענין במקומו. וסדרנו על ארבעה שערים, יבורך משפיל ומרים' (310 ב). 'השער הראשון על עיקר הסעודה והוא הלחם' (שם) ומסיים: 'אחרי אשר בארנו משפטי הבציעה וברכתה נפתח בענייני הלחם מי קודם את חברו לבצוע עליו ומצאנום שש עניינים' (312 א), והולך ופורטם, אך לאחר העניין החמישי העיר הסופר: 'והדין השישי לא מצאתי. וכנראה נחסרו גם יתר השערים. לאחר מכן רשם תפילת הדרך ודברי מוסר נכבדים על חוסר הכוונה בתפילה, דיני מוצאי שבת, סדר ברית מילה, פסוקי דזמרה, קצת מנהגים (ראה להלן), ענייני סדר קדושה, 'אל מלך נאמן', אמן ואותיותיהם, קידוש של שבת וויכח, חזן, בה"ב, 'מה שאנו אומרים על כל ברכה ברוך אתה...', תחנון, פירוש 'אשרי', סדרת שאלות של 'למה': למה אין אנו אומרים הלל בראש השנה, למה אומר ביום הכיפורים בתפילת יוצר 'זה אל זה', למה מדליקין נרות ביום הכיפורים, למה תוקעין במוצאי יום הכיפורים, למה אין מתפללין תפילת י"ח ברכות בשבת, ועוד כמה דברים בדומה לזה, ולבסוף ענייני 'טעמים' ומנהג' מקהילות' ובו דף אחד בלבד המכיל קצת ענייני אשכנז מן המאה ה"א (ראה להלן). ואלה שמות האנשים אשר הזכיר המחבר בכלל דבריו. בסוף 'סדר הקזת' כתוב: 'דבר סעדיה'¹³. לאחריה: 'אמר רב נחשון ריש מתיבתא, כריעות שכורעין בקדיש וכו', והנוסח שונה מזה שבמחזור ויטרי. (עמ' 8) וגם מן הנוסחאות האחרות שהביא הורוויץ בהגהותיו שם. כן הביא דברי ספר המקצועות,

11 ד' גולדשמידט, ליקוטי מנהגים מן המאה ה"ג, קרית ספר, כ"ז, תשי"א: א. מסידור רבי שמואל ב"ר ברוך (נדפס גם בתוך: מחקר תפילה ופיוט, ירושלים תש"ט), עמ' 61.

12 ראה: א' גרוסמן, זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה אל ארץ ישראל, שלם, ג' תשמ"א, עמ' 79-81.

13 ר' סעדיה' זה אין לו כל מאומה עם רב סעדיה גאון. והוא רב סעדיה הצרפתי הקדמון, שעדיין הוא בחינת נעלם עבורנו. ראה: ש' א' פוזנסקי, מי הוא רב סעדיה שנוצר אצל המפרשים הצרפתים למקרא? הגרן, ט' תרפ"ג ויש בידי חומר חדש.

שהובאו עלידי א"א אורכך במבוא ספר ערוגת הברשם, ד, עמ' 67, בעניין הלל ביחיד, מתוך פירוש רבנו אפרים מבין למחזור. ועוד.
הדף האחרון של חיבור מחזיק, כאמור, 'ענייני טעמים ומנהגי מקהילת', ויש בו עניין. וזה לשון הקטע הראשון בו:

וששאלתם יחיד מהו שיאמר ענינו בראשי חדשים ובמועד בשומע תפילה. אם תימצי ל' כיון דלאו יום דחזי לתענית הוא אי אפשר דלימ' ענינו ביום צום תעניתנו ורבים לא קא מתענו ביה, מהו דליצלי בתר אלהי נצור גלוי ידוע שבזמן שבית המקדש קיים אדם חוטא וכו'. הורה ר' שמואל לוי בן רבי' דוד הלוי דמצי יחיד מצליחי גלוי ידוע כולו בין בשבת בין במועד ואין מתפללין ענינו. וכן קיבל מרבנות. בגרמישא אין נופלין על פניהם מראש חדש עד החג, ובמגנצא נופלין בתחינה. אך רבי' יהודה התחיל שלא ליפול בתחינה ג' ימים לפני שבועות, והיה דורש "והיו נכונים לשלש ימים" ועוד "וקדשתם היום ומחר". וחידוש ותימה היה לעולם. אבל כולם מחדים בד' ימים שבין ראש השנ' ליום הכפורי'. ואני אשר מאונברוגא שמעתי מפי המורה משום דהשלימו מלאכת בנין בית המקדש באילו ד' ימים אין נופלין לתחנונים.

העניין הראשון מקורו בגמרא ברכות יז ע"א, והוא ידוע מן המנהג האשכנזי המאוחר יותר. כאן היא הזכרתו הראשונה של עניין זה בין האשכנזים, בפי אחד מגדוליהם, והוא כבר שמעה מרבנותיו. חשוב ממנו העניין השני. בספר מעשה הגאונים, ברלין, תר"ע (סי' לח) נמצא: 'ואינם נופלים בתחנונים מראש חדש ניסן עד הפסח, ולאחר אסרו חג של פסח לאלתר נופלים. וטעמא מאי אין נופלים בימי ניסן, משום הקמת המשכן, שהוקם המשכן'. ואין נזכרת כאן מחלוקת הקהילות כלל. ובעמוד 38 (שם, סי' נ באמצע): 'אילו ואילו מודים, במגנצא ובירמישא, שאין נופלין בתחנונים בד' ימים שבין יוה"כ לסוכות, משום בנין בית המקדש שהשלימוהו באותו הזמן. אבל לאחר ימים טובים ואסרו חג נופלין בתחנונים כל החדש'. לשון זה מלמד, לכאורה, כי בפרט אחר בסוגיא זו אכן חלוקים היו מנהגות שתי הקהילות. דבר זה למדנו מן הקטע שלנו. אמנם נמצא העניין גם בספר מנהגים מכל השנה בכמה כ"י וגם בדפוס¹⁴, אולם בכלם אין תיאור התגובה על חידושו של ר' יהודה הלוי: 'וחידוש ותימה היה לעולם', והוא מעין מה שנמסר במעשה הגאונים (עמ' 17) על חידוש אחר, בדומה לו, שהנהיג ר' יצחק ב"ר יהודה. ומה שיש ללמוד משם לגבי ר"ב יהודה – וכפי שהדגיש גרוסמן בספרו (לעיל, הע' 2) עמ' 311 – יש ללמוד גם לגבי ר' יהודה ב"ר דוד הלוי שאנו עוסקים בו, ושידיעותינו עליו מצומצמות ביותר (גרוסמן, שם, עמ' 260, 274).

נשוב לעיקר דברינו. אמרנו לעיל כי מחברו של מחזור ויטרי, ר' שמחה, נכדו של ר' שמחה תלמיד רש"י היה, וכן המחצית הראשונה של המאה ה"ב היה, וכי מתחילה היה ספרו מחובר עד לאחת עם מחזור התפילות עצמו, ורק לאחר מכן נפרד ונתרחבה יריעתו. באמת ניכרת מתכונת יסודית זו של מחזור ויטרי מתוך כה"י העתיק ביותר שבידנו, הלוא הוא כ"ז ששון קלאגסבאלד הנזכר לעיל, שאף נוסחו מקורי. לפי הערכות פליאוגראפיות, וזו גם דעתו של פרופ' מ' בית-אריה המומחה לרבים בדבר זה, יש לקבוע את זמנו של כ"ז זה לאמצע המאה ה"ב, ודבר זה מתאים גם לעדות הלוח הכלול בתוכו והמתייחס לשנת 1145. זהו אס"כ אחד מכה"י האשכנזיים הקדומים ביותר שהגיעו לידנו דרך כלל, וזמן חיבורו קרוב עד כדי שנים אחדות ממש לזמן חיבור הספר עצמו.

14 י' אלפנביין, ספר מנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, ניריורק, תרצ"ח, עמ' 3.

תחילה באים בו דיני תפילה כלליים וכן דיני ברכות לסוגיהן, עד המקום המקביל לנוסח הדפוס שבידנו בעמ' 43, שבסופו נאמר: 'הכל נשלם' (בכה"י חסר העמוד המקביל לעמ' 43, ואין לדעת אם היתה הערת עריכה זו כתובה גם בו). לאחר מכן בא נוסח תפילת החול משולב בהוראות קצרות דינים הנוגעים למהלך התפילה. באמת בנ"ך גם מחזור ויטרי שבדפוס, אלא שבו אין המבנה הזה שקוף דיו: מעמוד 44 עד 56 מובאים עניינים אלה: פירוש פטום הקטורת, דיני ברכת המזון ונוסחה וקצת ענייני קדיש וברכות, ומעמוד 56 עד 80 מובא בו נוסח תפילות השחר, מנחה וערבית, משובץ בהוראות ודינים כנ"ל, המקבילים בשינויים מועטים לנוסח כ"י ששון. עניין פטום הקטורת וברכת המזון מובא בכ"י זה לאחר ג' התפילות, ואין הבדל מהותי בדבר. לאחר זה באים בכה"י דיני תפילות שבת ברציפות, ולאחריהם גופי התפילות משובצים בדינים, הכול כבתפילות החול ואף זה מקביל ממש לנוסח מחזור ויטרי שבדפוס, מעמוד 80 עד 120, בלי התוספות לסוגיהן המאפיינות את הנוסח הנדפס.

המעין בנוסח מחזור ויטרי הקצר והמקורי, יבחין כי חלק ניכר מתוכנו לקוח במישרין מתוך סדר רב עמרם גאון, ואפשר שיותר ממחצית היקף הספר המקורי לקוחה משם, מלה במלה. בין דברי רע"ג הוסיף ר' שמחה את הערותיו ואת מקורותיו האחרים, ובנקל ניתן לשחזר את שני הרבדים, ולהפרידם זה מזה. יש לזכור כי סדר רב עמרם גאון, על אף שהוא חיבור מקורי של אחד מגאוני בבל, כל נוסחיו הידועים כיום, כולל קטעי הגניזה שנתגלו, משקפים השפעה אשכנזית, הן בחלק התפילות והן בחלק ההלכות. ועמד על כך באריכות ד' גולדשמידט, המהדיר האחרון של הסדר¹⁵, שהעמיד על הקושי בשחזור נוסח מקורי איזשהו של המחזור ובהפרדת ההשפעות החיצוניות מעליו שרוכז, כאמור, ממקורות צרפתיים קדומים ומאוחרים, ורק מיעוטן בעל אופי ספרדי. לדברי גולדשמידט, ספרות 'דבי רש"י' האשכנזית-צרפתית בת המאות הי"ב והי"ג, בעיקר סידור רש"י ומחזור ויטרי, היא עדות הנוסח החשובה ביותר לסדר רב עמרם גאון, ושניים או שלושה כה"י הידועים כיום של הסידור בני המאה הי"ד-ט"ז הם. המבואות בספרים 'דבי רש"י', גדולות כל כך, עד ששוב אין לדבר על 'מסורת עקיפה' במשמעות הרגילה של מושג זה. לאחרונה גילה ש' אברמסון¹⁶ וצירף יחדיו סדרה של קטעים ארוכים למדי, כ-22 דפים, של סדר רב עמרם גאון מגניזת קאהיר, וגם הוא העיר כי: 'מן הגניזה עולים קטעים קטנים ובודדים בלבד של סדר רע"ג, ואילו כתבי היד השלמים של סדר ר"ע מארצות המערב באו ואף הסדורים הקדמונים שנתחברו באותן ארצות - הרבה מסדור רע"ג נבלע בתוכם'. כידוע, היו מן החוקרים¹⁷ אשר הניחו את קיומו של נוסח ארץ-ישראל של סדר רב עמרם גאון, שעובד במצרים או בארץ-ישראל עצמה, וזאת לאור ממצאים שונים המצביעים, לכאורה, בכיוון זה. ולא יצאו הדברים מכלל השערה. סדר רב עמרם גאון בנוי היה בשיטה הנ"ל של מבואות הלכתיים קצרים וקטעי תפילה משולבים בהוראות דינים הנוגעים בהם, ובזה קבע רב עמרם גאון לא רק את מבנהו הממשי של סידורו, אלא את מבנהו של 'סידור' בכלל לדורות רבים. הקשר שבין סדר רב עמרם גאון למחזור ויטרי - דהיינו בין שני הרבדים העיקריים שבמחזור

15 ד' גולדשמידט, סדר רב עמרם גאון, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשל"ב.

16 ש' אברמסון, לתולדות הסדר, סיני, פ"א תשל"ז.

17 ל' גינצבורג, בתוך: סידורו של רב סעדיה גאון, על הלכה ואגדה, תלאביב, תש"ך, עמ' 205-171.

ויטרי המקורי - קשר 'מזגי' הוא, כהגדרה החביבה על הקדמונים, ולא קשר 'שכוני' גרידא, והוא מעיד על דרך השתלשלותה של המסורת הליטורגית באשכנז, אשר מצד אחד קלטה את מסורתו של הגאון הבבלי, ומצד אחר עיצבה אותו מחדש, דורות לפני פעולתו של ר' שמחה, אשר מצא כבר את הסידור ערוך לפניו ומקובל על קהלו, ובנה עליו מגדל לתלפיות. וכשם שסדר רב עמרם שימש למצע ותשתית לר' שמחה, שהשלימו ע"י תוספת מרובה ממסורת רש"י ורבותיו, כך שימש המחזור ויטרי המושלם הזה מצע לר' אברהם ב"ר נתן הירחי, שהשלימו שוב ע"י תוספת מרובה ממסורת ר"י הזקן ובית מדרשו. וכך הלך הספר הלוח והשתכלל גם במהלך המאה הי"ג, בעיקר ע"י תוספות מדבי ר' ברוך בעל ספר התרומה, ועוד במפנה המאות שימש הספר מרובה הבגדים הזה כמצע ותשתית לייסד עליו את בניינה של ספרות המנהגים האשכנזית, מן דבי מהר"ם מרוטנבורג. אלא שזהו נושא גדול בפני עצמו¹⁸. דוגמא נאה לפנינו לדרך מסירתה ושימורה של המסורת אצל האשכנזים. הישן מתעדכן תדיר ע"י החדש בזהזמן, אולם לעולם אין החדש בא להחליף את הישן, למרוד בו או לירש את מקומו, אלא 'להוסיף' עליו בלבד, וההתקדמות נעשית מאליה, כמעט מבלי משים, אלא שגם זה נושא גדול הוא בפני עצמו¹⁸.

תוספת בשעת הגהה: בדיקה מדוקדקת של סדור רש"י, שנדפס, עם מבוא מפורט בידי ש' בובר (והושלם והותקן בידי י' פריימאן), בשנים תרע"א-תרע"ב מעלה שחיבור זה אינו אלא נוסח מדויק של מחזור ויטרי המקורי והקצר שהארכנו עליו את הדבור לעיל! חלקו הראשון של 'סידור' זה, זהה לחלוטין עם מחזור ויטרי הקצר והמקורי שבכתביהיד, וכל הקטעים הקצרים (והארוכים יותר) שבהם המחזור ויטרי הנדפס עודף עליו (ושנרשמו כולם ע"י בובר במבואו עמ' LVI-LIV) אינם אלא תוספות, חתומות בדרך כלל, הממלאות את הנוסח הנדפס. יתר השינויים הם מן הסוג המצוי בין כל כתביהיד הקדומים. בחלקו השני של 'סידור' מצויים שינויים ניכרים בסדר עריכת הדברים, והמדובר הוא שוב במחזור ויטרי מקורי, אלא שסדרו שונה. גם תופעה זו מצוייה ביתר כתביהיד של מחזור ויטרי הקצר. אגב: בסדור רש"י נשמטה גם כן השורה המכילה את שם ר' שמחה, כשם שנשמטה מרוב הנוסחאות האחרות של המחזור, ארוכות קצרות. ש' בובר רשם ג' כ"י של הסדור שעל פיהם עבד, ויש לצרפם איפוא לסידרת כה"י של המחזור ויטרי הידועה לנו כיום.

ואגב: ספר הסדרים של רש"י, שהוציא לאור י' אלפנבין (חורב, יא (תש"א), עמ' 123-156; ח"ב ספר היובל לכבוד ש' פדרבוש, תשכ"א, ועוד), 'על פי כתב יחיד' (מינכן 28/5), ושהיתה אצלו כ'פריעת חוב ישן, בשאיפתי להציל מן הנשייה כל שורה ספרותית שיצאה מבית מדרשו של התייר הגדול הזה' (דבריו בהקדמתו), אינו אלא... סדור רש"י [= מחזור ויטרי קצר] שהוציא לאור בובר כנ"ל, ואף תיארו במבואו (עמ' LX): 'תכונת כתביד ג' ו' איני יודע להסביר כיצד אירע כדבר הזה, שהרי אלפנבין מפנה, מצטט ומשווה אל סדור רש"י שבמהדורת בובר כל הזמן!]

18 ויפה חש בזה הרב י' דיסקין, שההדיר את ספר המנהגים לרב אברהם קלוזנר, ירושלים, תשל"ח, במבואו, עמ' 11-10 אלא שהוא מדבר על 'סידור רש"י' בהקשר זה. ואכ"מ.

יוסף אביב

כתבי האר"י באיטליה עד שנת ש'פ*

כתב הרמ"ע מפאנו בהקדמתו לפלח הרמון (ונציה, ש"ס): 'זכיתי לטעום מעט מזער בקצה המטה שירי שירים מרדית הדבש מפיהם ומפי כתבם של גורי האר"י זצ"ל מקונדרסים רבים ונכבדים ששגרו לי מגודליהם (!) וחשוביהם אשר בארץ הקדושה'. והוסיף עוד שם: 'כי לולי ה' צבאות העיר את מורי ה"ר ישראל נר"ו אשר בא מארץ מרחק וקבע מדרשות בכל הארצות האל בסוד ישרים ועדה לא זכינו לתורה'.

ג' שלום, במאמרו 'ישראל סרוג - תלמיד האר"י'¹, פירש דברים אלו של הרמ"ע, וטען כי ר' ישראל סרוק הוא היחיד שהביא קונטרסים מקבלת האר"י לרמ"ע, ואילו לפני כן לא היו בידי הרמ"ע דברי האר"י וכתביו. כן טען, כי ר"י סרוק הביא עמו שטר ושוכרו בצדו, מכיון שיחד עם הקונטרסים שהביא הוסיף דברים משלו ופירש את דברי תלמיד האר"י בדרך חדשה, ונמצאת טעימת הרמ"ע מרדית האר"י פגומה ונפסדת.

כתב ר' אהרן ברכיה ד'מדינה בספר מגן אהרן (כ"י מונטיפיורי 459) סימן כג:

ולפי דרך האר"י וקבלתו... שכך כתב בקונטרסי ההיכלות שיתבארו קצת לפנינו, שבא אלי מדמ(ש)ק ונקראה לפני הגאון מור"י מפאנו ז"ל, אמר באופן זה זכור ואל תשכח) שאמרנו למעלה שאור(פנ)יא"ל זה הוא כמנין חשמל יש לו שני שמשים תחתיו אשר שמם כשם רבם... עוד אמ' בעל הקונטרס, כי אכתריאל ויהוטז"ק שמשי אורפניאל... כי בעל הקונטרס הנזכר האריך הרבה בגודלתו (!) ורוממתו הרבה יותר מע(ש)רה דפין.

י' תשבי ציטט דברים אלו במאמרו 'העימות בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק'² וזיהה נכונה את הקונטרס הנזכר עם החלק השני של למודי אצילות. הוא גם עמד על הבעיה שמעוררים דברי ר' אהרן ברכיה ד'מדינה: קונטרסי ההיכלות הגיעו לפי דבריו מדמשק לרמ"ע מפאנו, ואילו למודי אצילות נכתבו על-ידי ר' ישראל סרוק או על-ידי אחד מתלמידיו באיטליה וממנו הגיעו לרמ"ע מפאנו. תשבי לא מצא פתרון לבעיה אלא 'בהשערה דחוקה', כי ר"י סרוק כתב את קונטרסי ההיכלות אחר ששב לארץ-ישראל ומשם נשלחו לאיטליה, 'ומקובלי איטליה לא הכירו בו טביעת חותמו של בעל למודי אצילות'. אלו הם דבריו. אלא שהשערה זו דחוקה היא מאוד. היאך הוא שהרמ"ע מפאנו

* מכיון שכרוב כתבי הד' אין קולפתנים, הדרך היחידה לקבוע את מקומם חמם היא זיהוי כותביהם והמעירים בגליתותיהם, לפי הכרת כתביהם. ר' עזרא מפאנו הוא החשוב בין הכותבים, והרמ"ע מפאנו הוא החשוב בין המעירים. הרמ"ע נפטר בשנת ש"פ, ולכן כתביו בגליתות כ"י מסוים מוכיח שכה"י היה באיטליה לפני שנת ש"פ. משום כך הגבלנו את סקירת כתבי האר"י באיטליה לשנת ש"פ. המספרים שבתוך סוגריים מרובעים שלאחר חיבורים וכ"י רומים למספרים שברשימת החיבורים בשולי המאמר.

1 ציון, ה, ת"ש, עמ' 213-243.

2 ציון, לט, תשל"ד, עמ' 53, חזע 179.

ור' אהרן ברכיה דדמדינה לא הרגישו מי כתב את קונטריסי ההיכלות, ודוקא מקובל אחר עלום שם הכחין בכך וחיבר את קונטריסי ההיכלות אל למודי אצילות? על-כורחנו חייבים אנו לחזור אל דברי הרמ"ע ור' אהרן ברכיה דדמדינה, ולשאול שתי שאלות: מה הם הקונטרסים הרבים והנכבדים ששיגרו לרמ"ע מארץ-ישראל? מה לימד ר' ישראל סרוק באיטליה? ולהשיב עליהן לפי פשוטם של דברים.

א. ספר התחלת החכמה

באמשטרדם ת"ב נדפס ספר מעין החכמה המלמד את תורת האר"י על עולם האצילות, בנוסח ר' ישראל סרוק הפותח במלבוש. בראש הספר הקדים המביא לבית הדפוס: והנה אני הגבר ראיתי את עני בני עמי... על כן קנאתי לה' וחלצתי ואזרתי חלצי כגבר להביא לבית הדפוס מעט מזעיר מכתבי הרב ז"ל אשר ממנו אנכי מדבר... בתחילה בפתח קטן נכנס את(!) לומדיה, ואח"כ קו לקו נרחיב את הדיבור, וע"כ קראתי שמו מעין החכמה... וה' יודע ועד כי לא לכבודי עשיתי וגם מעט מזעיר מדעתי הוספתי, אך לזכות את הרבים כוונתי... כה דברי זעירא דמן חברי' אברהם בן א"מ מוהר"ר אריה בן הגאון מורנו ורבנא כמוהר"ר יוסף קלמנקס יפה מלובלין.

הספר מחולק לשבעים ושמונה פרקים, ונזכרים בו הספרים עמק המלך וויקהל משה. מכל אלה נראה שספר מעין החכמה הוא חיבור שנכתב בסמוך לשנת ת"י לפי שיטת ר' ישראל סרוק והבאים בעקבותיו.

ספר מעין החכמה נמצא גם בכתבייד - למשל, בכ"י ניריורק סמינר מיק' 1776 [100], ובו הוא זהה לדפוס. אלא שהחיבור נמצא בכמה כתבייד בפנים אחרות. שמו: 'התחלות החכמה', ובראשו נכתב: 'ספר התחלות החכמה להאר"י זצוק"ל. והוא קבוץ יפה ונעים מרוב ההקדמות המקובלות מן הרב ז"ל ואסור למוסרו לתלמיד שאינו הגון כי בו מפתחות החכמה הפנימית ודברים כהוייתן'. אף חיבור זה הוא בשיטת ר' ישראל סרוק, אלא שכאן נוספו פרקים שלמים על-אודות השעשוע והמלבוש. חלוקת הפרקים שונה היא מהחלוקה בס' מעין החכמה. הספרים עמק המלך וויקהל משה אינם נזכרים בס' התחלות החכמה.

כתב-היד הקדום של ס' התחלות החכמה הוא כ"י מנטואה 125 [96], שנכתב לפני שנת ש"פ, ובו ל"ד פרקים בלבד. בכ"י לונדון, הספריה הבריטית 809 [97] ובכ"י גינצבורג 135 [98] נמצאים מ"ג פרקים, ובסופם נכתב: 'גם כי יש עוד י"ד פרקים לא נכתבו כי הם כוונות לתפילה והן מפוזרות בכמה מקומות'. לא מצאתי המשכו של הספר.

מה היחס בין מעין החכמה לבין התחלות החכמה? לכאורה, התחלות החכמה קדום למעין החכמה, שהרי התחלות החכמה נכתב לפני ש"פ, ואילו מעין החכמה נכתב סמוך לשנת ת"י. אלא שלשונו הקצרה של מעין החכמה נראית המקור ללשון התחלות החכמה, ולפיכך נראה שהתחלות החכמה הוא הרחבה ועיבוד של מעין החכמה. או אולי שניהם נובעים מחיבור אחר, ושניהם מרחיבים ומעבדים חיבור קדום יותר?

3 ג' שלום, *Enc. Judaica*, s.v. 'Luria', Vol. 11, p. 576, עמד על הדמיון בין מעין החכמה והתחלות החכמה. מתוך דמיון זה הסיק, כי מעין החכמה הוא באמת התחלות החכמה וכי הוא נוצר בחוגו של ר' ישראל סרוק. אבל באמת דמיון זה הוא רק חלק מגלגוליו של חיבור זה, ומקורו אינו כלל בחוגו של ר' ישראל סרוק, ראה להלן.

בכתביד ניריורק סמינר, מיק' 1890 [55], מופיע החיבור בצורה אחרת. אין חלוקה לפרקים ואין כלל מושגי ר' ישראל סרוק – שעשוע, מלבוש ואותיות. בגיליון נרשמו בכתיבה מאוחרת התוספות הכוללות את עניין המלבוש, וחלוקה לשבעים ושניים פרקים כאשר נחלק מעין החכמה הנדפס. כתביד זה אינו היחיד שבו מופיע החיבור בצורתו זו. כך הוא נמצא בכ"י אוקספורד 1753 [56], וכן שם 1792 [57]. בכתביד אלה נקרא החיבור התחלת החכמה וכן בהרבה כתבייד אחרים שלא נפרטם עתה. מכל אלה נראה שהתחלת החכמה ביסודו הוא חיבור המלמד את תורת האצילות, שכתבו אחד מתלמידי האר"י, ואחר כך עובד והורחב בידי תלמידי ר' ישראל סרוק לפי שיטתו. עיבוד אחד הוא התחלות החכמה, והשני הוא מעין החכמה. המביא את מעין החכמה לביית הדפוס רמז זאת בהקדמתו: 'וגם מעט מזעיר מדעתי הוספתי'.

הספר מעין החכמה מסתיים כך: 'ויו"ש ה' עז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום, שתפילין נקרא עז ובוה יברך את עמו בשלום'. לעומתו מסתיים התחלת החכמה כך: ונשלם בזה ענין התפילין של זעיר שאנו לובשים דגמתן בכל יום ויום, ונשלם בזה עולם האצילות בעת הזאת. ואחרי אשר הראנו ה' את כל אלה בעולם האצילות, נוחילה לאל, נשאל ממנו יאר פניו אתנו ויראנו נפלאות מתורתו לדבר בעולם הבריאה. ברוך ה' לעולם אמן ואמן.

מכאן נראה שהחיבור היסודי, התחלת החכמה, מלמד את עולם האצילות ועולם הבריאה יחד, ורק חלקו הראשון העוסק בעולם האצילות נמצא בכתביידי שצוינו לעיל, ורק הוא עובד לחיבורים הנקראים התחלות החכמה ומעין החכמה.

איה התחלת החכמה השלם? וכוונתנו לחיבור היסודי, שאין בו מושגי מלבוש ואותיות, ויש בו החלק העוסק בעולם האצילות והחלק העוסק בעולם הבריאה כאחד? החיבור נמצא בכ"י ליוורנו⁴, כיום בבית הספרים הלאומי בירושלים ומספרו 612⁴ [54] בספירת דפים לעצמו. כתבייד נעתק עליידי משה יהוסף סיני הלוי בשנת שס"ב. בראש החיבור נכתב: 'עקרי וכללי חכמת שעור קומה מקובל' מפי הרב הגאון המקובל האלוקי כמהר"ר ישראל סרוק נר"ו תלמידו של הרב הגדול החכם כמהר"ר יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה אשר יולד על ברכיו'. החלק הראשון, העוסק בעולם האצילות, נמצא בדפים א"טו, והחלק השני העוסק בעולם הבריאה נמצא בדפים ירל.

החלק של חכמת שעור קומה העוסק בעולם הבריאה זהה מלה במלה לחלק השני של למודי אצילות⁵, הקרוי גם למודי בריאה. הציטוט שמצטט ר' אהרן ברכיה דימודינה מקונטרסי ההיכלות שבאו אליו מדמשק נמצא בכתבייד הנידון בדף כו ע"א. חלק זה נמצא בפני עצמו גם בכ"י מנטואה 125 [58], בשנים עשר הדפים הראשונים, ובראשו נכתב: 'עולם הבריאה ממהר"ר יצחק לוריא אשכנזי ז"ל, וכן בכמה כתבייד אחרים.

נמצאו הדברים סבוכים יותר. התחלת החכמה הוא חכמת שעור קומה, אין בו מלבוש ואותיות, והוא חיבורו של ר' ישראל סרוק. קונטרסי ההיכלות הם חלק מחכמת שעור קומה שכתב ר' ישראל סרוק, הם חלק של למודי אצילות שבאו מבית מדרשו של ר' ישראל סרוק, והם שהגיעו לר"מ ע מפאנו ולר' אהרן ברכיה דימודינה מדמשק, בלא שידעו שם מחברם ושייכותם לאחד משני חיבוריו של ר' ישראל סרוק.

4 ג' שלום הזכיר חיבור זה שבכתביד זה, במאמרו הנזכר על ר' ישראל סרוק, עמ' 226. אלא שהוא החליט שיש בו 'הרצאת שיטתו של סרוק בקיצור' והעתקות מכתבי רטאל, ולא ידעתי נציין לו זה גם זה.

5 ראה עליו להלן עמ' 115.

כדי להתיר סבך זה צריכים אנו ללכת אל תק"נ הלוקטים שסודרו בבית־מדרשם של ר' ישראל סרוק והרמ"ע מפאנו.⁶ בליקוטים אלה, סימן תלט, נאמר:

בבית הכנסת שחרית משכימים בבקשות עם י"ג מדות לטהר חלל העשיה... נתקן אותו חלל ברמז הודו לה' קראו בשמו... והנה אנו בקרבנות העלינו העשיה ליצירה, והזמירות עולם היצירה לבריאה... ברוך ה' לעולם, כאן מתחיל תקון אצילות שביצירה... ואז במלת כלם עולה היצירה... תוך הבריאה עם שני שלישים שלה, ושירת הים תקון לחלל זה עם חתימת ישתבח... וכוונת היוצר בהיכלות שהן בריאה להעלותם לאצילות... ובסמיכות גאולה לתפילה בפסוק ה' שפתי תפתח הוא היכל קדש הקדשים, לשון אחר, תהלות לאל עליון הוא היכל קדש הקדשים, לפיכך בהגיע כאן צריך לעמוד בסוד אצילות בריאה, ופסוק ה' שפתי תפתח רומז לפרגוד שבין בריאה ואצילות, ותחלת העמידה בברכת אבות היא באצילות.

בסוף התחלת החכמה, ובסוף חלק האצילות בחכמת שעור קומה (דף טו ע"ב בכ"י ליוורנו הנזכר), נאמר:

כי כל הברכות הראשונות ופ' הקרבנות ואיזהו מקומן רומז' לעשיה, וברייתא דרבי שמעאל רומזת לאצילות דעשיה, והודו לה' קראו בשמו רומזת לחלק והבדל שיש בין עשיה ליצירה, והזמירות רומזים ליצירה, ופסוק' ויברך רומז' לאצילות דיצירה, והשירה רומזת לחלק ולהבדל שבין יצירה לבריאה, וקריאת שמע וברכותיה רומזי לבריאה, וכשאנו מגיעים לתהלה לאל עליון צריך לעמוד לפי שרומז לאצילות דבריאה, ופסוק ה' שפתי תפתח רומז לפרסה היינו הפרוכת הנק' פרגוד שבין עולם הבריאה לאצילות, וי"ח ברכות רומזי' לאצילות.

סדר תיקון העולמות בכוונות תפילת שחרית שמופיע בספר תק"נ הלוקטים סי' תלט, זהה לסדר תיקון העולמות שמופיע בהתחלת החכמה ובחכמת שעור קומה. סדר זה של תיקון העולמות שונה מהסדר המצוי בכתיבות הידועות של שאר תלמידי האר"י, הלוא הם שער הכוונות ועולת תמיד לר' חיים ויטל,⁷ רמזי התפילה לר' יוסף אבן טבול,⁸ כנפי יונה לר' משה יונה,⁹ וכנפי יונה לר' משה נג'ארה.¹⁰ מכאן שמחבר אחד להתחלת החכמה הוא חכמת שעור קומה ולסי' תלט שבספר הלוקטים. כפי שנראה בפרוטרוט להלן,¹¹ צוינו מקורותיהם של הקטעים שבתק"נ הלוקטים שסודרו בבית־מדרשו של הרמ"ע מפאנו. בכ"י מנטואה של תק"נ הלוקטים צוין סי' תלט בקו אחד, ובכ"י ירושלים - באות א, כלומר הוא לתלמיד האר"י.

מכאן שאחד מתלמידי האר"י, שלא נודע שמו, כתב את התחלת החכמה הוא חכמת שעור קומה, הכולל את תורת האצילות ואת תורת הבריאה גם יחד. חיבור זה נשלח מדמשק לאיטליה לר' אהרן ברכיה דימודינה ונקרא לפני הרמ"ע מפאנו, וממנו מצטט ר' אהרן ברכיה את קונטרסי ההיכלות. מאוחר יותר, אחר שהגיע ר' ישראל סרוק לאיטליה, נקרא שמו על החיבור הזה, כפי שנכתב בראש חכמת שעור קומה. כך קרה גם לכוונות

6 ראה עליהם להלן עמ' 110.

7 שער הכוונות נדפס בירושלים תרס"ט, עולת תמיד נדפס בירושלים תרס"ז.

8 ראה להלן עמ' 102.

9 ראה להלן עמ' 96.

10 ראה להלן עמ' 96 ואילך.

11 עמ' 110.

העומר של ר' יוסף אבן טבול שהגיעו לאיטליה, והועתקו עליה ר' עזרא מפאנו¹² בכ"י מנטואה 115[37] ובראשם נכתב ביד מאוחרת: 'לחכם סרוק'.

מעשה יכולים אנו לעקוב אחר גלגולי החיבור. בתחילה, כתב תלמיד האר"י את התחלת החכמה, על האצילות ועל הבריאה¹³. מאוחר יותר נקרא חיבור זה, בלא כל שינוי, חכמת שעור קומה ויוחס לר' ישראל סרוק. מעתיקים הפרידו בין שני חלקיו של התחלת החכמה, והעתיקו את החלק העוסק בתורת האצילות לעצמו, והוא התחלת החכמה המצוי בכ"י אוקספורד: 1792[57] ודומיו, ואת החלק העוסק בתורת הבריאה לעצמו, והוא עולם הבריאה המצוי בכ"י מנטואה 125[58] ודומיו. תלמידי ר' ישראל סרוק עיבדו והרחיבו את חלקו הראשון של התחלת החכמה, והוסיפו לו את השעשוע, המלבוש והאותיות בפירוט רב, והוא התחלות החכמה המצוי בכ"י מנטואה 125 ודומיו. ר' אברהם קלמנס יפה עיבד אף הוא את חלקו הראשון של התחלת החכמה והוסיף לו את עניין המלבוש במלים אחדות והוא מעין החכמה הנדפס. החלק השני של התחלת החכמה צורף עלידי תלמידי ר' ישראל סרוק ללמודי אצילות והיה לחלק השני של חיבור זה, או שנקרא לו שם חדש – למודי בריאה¹⁴.

העלינו שהתחלת החכמה הוא חיבור לתלמיד האר"י שנשלח מדמשק לאיטליה אל ר' אהרן ברכיה ד'מדינה והרמ"ע מפאנו, והוא כולל את תורת האצילות ותורת הבריאה. בסקירת כתביהיד לעיל מצאנו את החיבור בשלמותו רק בהעתקה משנת שס"ב, בשם חכמת שעור קומה ובייחוס לר' ישראל סרוק. אך אם נכונה מסקנתנו, מן הדין שיימצא החיבור בשלמותו בהעתקה קדומה יותר, מבית מדרשו של הרמ"ע מפאנו ובייחוסו הנכון. ואכן הוא נמצא בכתובת ידו של ר' עזרא מפאנו, ובכותרתו – 'קונטרס', כפי שקרא הרמ"ע מפאנו לאשר בא מארץ ישראל קונטרסים רבים ונכבדים, וכפי אשר קרא ר' אהרן ברכיה ד'מדינה לחלק השני של החיבור – קונטרסי ההיכלות!

החיבור השלם, בכתובת ר' עזרא מפאנו, נמצא כיום בשני כתבייד. בכ"י מנטואה 115[52] נמצא החלק הראשון של התחלת החכמה, החלק העוסק בעולם האצילות. בראשו כתב: 'קונטרס', ועוד מלה אחת או שתיים שנמחקו אחריו ואי אפשר לקרוא אותן. בכ"י ניריורק סמינר מיק' 1585[53] נמצא החלק השני של התחלת החכמה, החלק העוסק בעולם הבריאה. כתיבתו של ר' עזרא מסתיימת בדף 271 ע"ב, ואת סוף החיבור השלים מעתיק אחר. בראש חלק זה כתב ר' עזרא משפט, שממנו שרדו מלתו הראשונה והאחרונה: קבלת...צ"ו. השם שנכתב בינתיים נמחק ורק רגל של אות ג'

12 בכ"י מנטואה הנזכר, דף נח ע"א, נכתב: 'זהו מה שפי' עליו הגאון כמהר"ר מצחם עזריה מפאנו נר"ו. וזהו מה שפי' אני עזרא מפאנו איש מצטובה'. העתקותיו של ר' עזרא מפאנו רבות הן, ובהמשך הדברים יוזכרו רובן.

13 ג' שלום קבע, שרק ר' חיים ויטל ור' יוסף אבן טבול כתבו חיבורים חשובים. ראה במאמרו על ר' ישראל סרוק (לעיל הע' 1), עמ' 219. אך ברור הוא שהתחלת החכמה חיבור חשוב הוא, וכן כנפי יונה, בשלוש גירסאותיו כפי שיפרט להלן, אף הוא חיבור חשוב. ארבעה חיבורים אלו עוסקים באשר עוסקים גם י"ז הדרושים של ר' יוסף אבן טבול, וכל אחד מן הארבעה ארוך יותר וכולל יותר מחיבורו של ר' יוסף אבן טבול.

14 עלפי למודי הבריאה כתב ר' נפתלי בכרך בעמק המלך את שער עולם הבריאה. על שער זה בעמק המלך כתב ר' משה זכות: 'אעדה לך כי הסדר שסדר בעל עמק המלך לא ידעתי מצין לו, כי תלמי' יש בידי סולת נקיה מדברי האר"י והר"ח ד"ל, ולא פנו לדרכו בשום אופן לא ידעתי מי ילד לו את אלה'. ידעתי בינה, מג ע"א, מובא אצל ג' שלום, כתבי יד בקבלה, ירושלים, תר"ץ, עמ' 152, ואצל תשובי, 'העיונות' (לעיל הע' 2), עמ' 55. היצא מדברינו, כי מקורו של עמק המלך הוא התחלת החכמה וספר זה ילד לו את אלה, אלא שגם דברי תלמיד זה של האר"י אינם 'סולת נקיה' לרמ"ז.

שרדה ממנו, ועלפיה איאפשר לזהות את שהיה כתוב ונמחק. אחר רשם ר' עזרא בראש החלק הזה של החיבור: 'עיינ בקונטרס א'. מאליו מוכן שהכוונה לחלק הראשון של התחלת החכמה, הנמצא כיום בכ"י מנטואה. אלא שאיננו זקוקים להשערות. ציוני הדפים המקוריים של ר' עזרא מפאנו נמצאים בשני כתביהיד, ואינם מותירים מקום לספקות. בכ"י מנטואה נמצא חלקו הראשון של התחלת החכמה בין הדפים 227-238, ובספירה העברית שבראשי הדפים - בין הדפים רלזרמח. מתחת לספירה זו, המתחילה בראש כתביהיד ומגעת לסופו, אנו מבחינים בספירה עצמאית לחיבור זה, הפותחת בדף א ומסתיימת בדף יד, והיא בכתובת ידו של ר' עזרא. אף בכ"י ניריורק הנ"ל ספירה עברית מקורית. ציוני הדפים של חלקו השני של התחלת החכמה הם טרכד, והם הדפים שבכתובת ר' עזרא מפאנו! בדף האחרון שהושלם בכתובה מאוחרת אין ציון דפים בספירה העברית¹⁵.

מציוני הדפים של ר' עזרא מפאנו עולה בבירור כי הוא העתיק בשלמות את התחלת החכמה כחיבור אחד, וכותרתו - 'קונטרס'. ציטוטו של ר' אהרן ברכיה דימודינה מקונטרסי ההיכלות נמצא בהעתקת ר' עזרא בדף כג ע"ב. זוהי ההעתקה הקדומה ביותר של התחלת החכמה שהצלחתי למצוא בין כתביהיד המצויים עמנו, והיא צורתו הראשונה של הקונטרס שנמצא בידי חכמי איטליה שקיבלוהו מדמשק. עתה יכולים אנו להבין את דבריו של הרמ"ע מפאנו בהקדמתו לפלח הרמון כפשוטם. 'גורי האר"י זצ"ל' מגדליהם וחשוביהם אשר בארץ הקדושה אשר שיגרו לו 'קונטרסים רבים ונכבדים', אינם ר' ישראל סרוק, שהרי הוא הביא עמו קונטרסים בבואו לאיטליה ולא שיגרם לו מארץ ישראל, אלא תלמידי האר"י שהיו בארץ ישראל ונשארו לגור בה ולא הגיעו כלל לאיטליה, הם ששיגרו לו קונטרסים, ואחד מהם הוא קונטרס התחלת החכמה שנשלח מדמשק אל הרמ"ע מפאנו ור' אהרן ברכיה דימודינה.

ב. ספר כנפי יונה

הספר כנפי יונה נמצא בכתבייד רבים שנכתבו באיטליה. כתביהיד הקדומים ביותר הם: א. ניריורק סמינר מיק' 1574 [48]. נעתק בקונליאנו בשנת שני"ט. בגליונות החיבור נמצאות הגהות מנוסח אחר של הספר. כתביהיד כולו היה בידי ר' נתן אוטולינגי שכתב בגיליון בכתובה אשכנזית הגהות הפותחות א"נ לע"ד צ"ל. אחרי החיבור עצמו הועתקו כוונות לתקיעות שופר. ב. סינסיניטי 505 [47]. שם הספר הנכתב בעמוד הראשון: 'ספר שיעור קומה מהחכם המקובל מהר"ר יצחק אשכנזי זלה"ה'. החיבור זה לנוסח כנפי יונה שבגוף כתביהיד הקודם. כאן נוספו כמה קטעים על-אודות כוונת השלג, תביעה עם איזה אדם וחותרם שלמה. בסופו - חתימת הצנזור משנת 1600¹⁶.

מה הן שתי הנוסחאות המצויות בכ"י ניריורק הנ"ל ובגליונו? מי הם מחבריהם? ר' יוסף יוזפא האן כתב בספרו יוסף אומץ¹⁷: 'ששלחו מצפת לחדץ לארץ שלוחם האלוף

15 [והרי הוא כ"י שנחלק, וראה 'על כ"י שנחלק', עלי ספר, א; ושם, ב. העורך].
16 ג' שלום, במאמרו על ר' ישראל סרוק (לעיל הע' 1), עמ' 223, הזכיר שני כתבייד אלו, אך סבר שהרמ"ע סידר את כנפי יונה לפי תורת ר' ישראל סרוק. מאוחר יותר, *Enc. Judaica, s.v. 'Jonah', Vol. 10 p. 179* זיהה את ר' משה יונה כמחברו של כנפי יונה, אך לא בירר את כל נוסחי הספר ולא הוציא את המסקנה המתבקשת באשר לקונטרסים הרבים והנכבדים שקיבל הרמ"ע מארץ ישראל.
17 יוסף אומץ, חלק ב, פפא"מ, תרפ"ח, עמ' 271.

מהור"ר יעקב שווינפורט ז"ל ונשאתי ונתתי עמו בדבר, ואמר לי בשם הגאון המקובל מהור"ר יונה ז"ל אב"ד בצפת, אשר כד הוינא טליא ראיתי חתימתו כמה פעמים בכתבי צפת, וכמדומני שהוא מחבר ספר כנפי יונה'. המקובל מהור"ר יונה ז"ל הוא ר' משה יונה הנזכר ברשימות החברים שלמדו אצל האר"י שרשם ר' חיים ויטל¹⁸. כנפי יונה בחתימתו של ר' משה יונה נמצא בכ"י ששון 993[42]¹⁹. החיבור עצמו נכתב בידי סופר, ור' משה יונה הגיהו ותיקן טעויותיו, וחתם שמו פעמיים בסוף החיבור בשנת הדש"ס בהיותו בקושטא. כתביד זה חסר כמה דפים בראשו. החיבור בשלמותו נמצא בכ"י ירושלים, מכון בן צבי 2218[43]. החיבור כולל את כל הנושאים שדיבר בהם האר"י, הקדמות, כוונות, גלגולים וליקוטי פסוקים ומדרשים.

נוסח כנפי יונה שבחתימת ידו של ר' משה יונה מתאים לנוסח האחר של כנפי יונה שנכתב בגליונות כנפי יונה בכ"י ניריורק סמינר 1574[48]. הקטעים אודות כוונת השלג, תביעה וחזרתם שלמה אינם נמצאים כלל בנוסח כנפי יונה של ר' משה יונה. גם הכוונות לתקיעת שופר אינן נמצאות בחיבורו של ר' משה יונה. נוסח זה אינו מצוי כל-כך בין כתביהיד הרבים של כנפי יונה שהועתקו באיטליה, אלה זהים עם נוסח כנפי יונה שנכתב בגוף כ"י ניו יורק ובכ"י סינסינטי הנ"ל. מי כתב את כנפי יונה בנוסח זה? כנפי יונה שבשני כתביד אלה אינו שלם. הוא מכיל את ההקדמות וחלק מכוונות התפלה. הקטעים שבסוף החיבור על כוונת תקיעת שופר, תביעה וחזרתם שלמה מרמזים, כי גם כנפי יונה בנוסח זה הכיל יותר מההקדמות והכוונות הכלולות בכתביד אלה. קטעים אלה ועוד ליקוטים אחרים נמצאים בכ"י שוקן קבלה 97[49]²⁰. כתביד זה נכתב בשנת רצון, שמ"ו, בכתובה מזרחית ארץ-ישראלית. בכמה מקומות המחבר מזכיר את האר"י כרבו: 'גם אמר לנו הרב כי ראוי לומר אחר האכילה מזמור לדוד ה' רועי' (116 ע"א), 'והשיב רבינו נר"ו שה"א אחרונה גם כן להיותה רומזת למטה' (138 ע"ב), 'את זה מצאנו מכתבת ידי מורינו נר"ו (139 ע"ב), 'עוד הגיד לנו הרב נר"ו כי במטה של מרע"ה' (149 ע"א).

ליקוטים אלה נמצאים גם בכ"י ניריורק סמינר מיק' 1769[50], שנעתק על-ידי ר' יהודה מסעוד במצרים בשנים שמ"ט-שנ"ד²¹. בדף 102 ע"א חתם: 'ע"כ מצאתי ממקום

18 ספר החזיונות, ירושלים תש"ד, עמ' רט.

19 כבר זיהה זאת ג' שלום, ראה לעיל הערה 16.

20 ג' שלום, *Enc. Judaica*, s.v. 'Luria', Vol. 11, p. 567, כתב כי ר' משה יונה העתיק את כתביהיד, ובו ליקוטים מכתבי ר' חיים ויטל. בשיחה עמי אמר, שהמצוי בכתב היד הוא ליקוטים לא ערוכים של ר' משה יונה עצמו, ותמה מדוע עשה זאת ר' משה יונה בשנת שמ"ו, והרי כבר בשנת שמ"ד כתב את כנפי יונה שלו המסודרים אבל באמת ר' משה יונה לא כתב כלל את כתביהיד, השווה לכתובתו ולחתימתו שבסוף כ"י ששון 993. כמצוי בכתביד זה אינו מכתבי ר' חיים ויטל ואינו מכתבי ר' משה יונה, ראה בהמשך דברינו.

21 ג' שלום, במאמרו 'שטר ההתקשרות של תלמיד האר"י', ציון, ה' ת"ש, עמ' 140, קרא בכתביהיד שלפנינו 'יהודה משען' יחס את החיבור לתלמיד האר"י שחתם שמו בשטר ההתקשרות. אך, בשטר ההתקשרות חתם שמו 'יהודה', וכאן חתום 'יהודה' כפי שהוא עצמו העיר בהערה 19, והכתיבות שונות הן. בכ"י ניריורק בדף 117 ע"א נראות בבירור שלוש האותיות האחרונות של שם המשפחה 'עדה', ואין זכר לך סופית ארוכה. בכ"י ניריורק כותב המעתיק: 'זכפי תראה שהם מהחכם האלהי כמהר"ר יצחק אשכנזי זלה"ה'. האם ר' יהודה משען תלמיד האר"י אינו ידוע בוודאות כי דברי האר"י הם? ברור אפוא שלא ר"י משען העתיק את כתביהיד, אלא ר' יהודה מסעוד, שלא היה בין תלמידי האר"י וקיבל מהם את הקונטרסים. זיהה זה מתאשר גם מדברי ר' יוסף סמברי שהבאתי למעלה. על ר' יהודה מסעוד ראה: ריונס, קורות היהודים בתורגומה, כרך ג, עמ' 228-229.

שהעתקתי אני שכת' שממקום שעתק (!) היה כתב דק מאד וכתבתי אני זה וגמרתי אותו יום ד' ד' ימים לחדש תמוז שנת השנ"ד ליצירה, פה מצרים, וכפי הנראה שהם דברים מהחכם האלקי כמה"ר יצחק אשכנזי זלה"ה, וכתבתים אני פה יהודה מסעוד'. ובדף 117 ע"א: 'נזכה לעשות סופרים (!) אחרים מיסודים על אדני פז אמן. יהודה מסעוד. והיה זה יום חנוכה שנת אשמח לפ"ק'. בראש כתביהיד נמצא תרגום עברי לספר הזוהר [104]. ובאמת ר' יהודה מסעוד תרגם את הזוהר לעברית, כפי עדותו של ר' יוסף סמברי: 'אודה מסעוד בעל ש"ת, והעתיק ס' הזוהר ללשון הקודש, ואגב גררא פירש כמה מאמרים בספר הזוהר ועלה לארץ ישראל ונפטר שם'²².

ראינו את ההקדמות וחלק מהכוונות בנוסח של כנפי יונה בכתביהיד הקדומים, ניריורק 1574 [48] וסינסינטי 505 [47]. ראינו את הליקוטים והחלק האחר של הכוונות שבנוסח זה של כנפי יונה בכתביהיד הקדומים: שוקן 97 [49] וניריורק 1769 [50]. עתה עלינו למצוא חיבור שלם של כנפי יונה בנוסח זה, חיבור שיכלול את ההקדמות, הכוונות, הגלגולים והליקוטים שבכל כתביהיד האמורים. חיבור כזה נמצא בכמה וכמה כתבייד, כתובים בכתיבה איטלקית הנראית מאוחרת לשנת ש"פ, והם: א. אוקספורד 1785 [44]. ב. אוקספורד 1786 [45]. ג. שוקן קבלה 56 [46]. בכתבייד אלה נקרא החיבור דרוש עולם הנקודות. הוא כולל את כל הנמצא בכתביהיד הקדומים הנ"ל, ובמקומות שכ"י ניריורק 1769 [50] מרחיב את כ"י שוקן 97 [49], כולל דרוש עולם הנקודות את הנוסח המרחיב.

מכיוון שלא מצאנו כתבייד שבו נמצא החיבור השלם בשמו המקורי 'כנפי יונה', או בכתיבה קדומה, איננו יכולים לקבוע בוודאות גמורה את נוסחו השלם המדויק. נוסח חלקו הראשון ודאי הוא, כי אין בכתביהיד חלוקים לגביו, ומצוי הוא בכתבייד קדומים ובשמו המקורי. הספק מתעורר רק בין נוסחי החלק השני, אך אין ההבדלים מהותיים, ורק הפרש בין נוסח קצר לבין נוסח רחב קיים כאן.

מצאנו אפוא שני נוסחים לכנפי יונה, האחד לר' משה יונה, והאחר, שלא זיהינו את מחברו, והקרוי גם שעור קומה או דרוש עולם הנקודות. יש גם נוסח שלישי, הנמצא בכת"י ירושלים, מכון בן צבי 241 [51], שהיה כולו בידי הרמ"ע מפאנו²³. החיבור נחלק לרי"ג סימנים, וכולל הקדמות, כוונות וליקוטים, ונראה שהוא שלם. ההקדמות והכוונות לימי החול והשבת דומות מאוד לאלה שבכנפי יונה לר' משה יונה ובכנפי יונה המכונה גם שעור קומה או דרוש עולם הנקודות. שאר הכוונות והליקוטים אינם דומים לאלה שבשני הנוסחים האחרים של כנפי יונה.

עתה יש בידנו שלושה נוסחים לכנפי יונה, וכולם היו באיטליה לפני שנת ש"פ. האחד, של ר' משה יונה. השני, הקרוי גם שעור קומה. השלישי, הנחלק לרי"ג סימנים. מה בין נוסחים אלה? לשלושתן שלד זהה הכולל את ההקדמות לעולם האצילות ואת כוונות ימי החול והשבת. המשפטים זהים ממש, וקיימים רק הבדלי נוסח מעטים. שלושת הנוסחים

בהמשך דבריו על כתביהיד אומר ג' שלום, כי יש בו 'כללים רבים מקוטריסי הרח"ר, וכן כתב ביודאיקה, שם, ולא היא. כל שעצקת בכתביהיד הוא מכנפי יונה, שכתב ר' משה נג'ארה או ר' יוסף ארזין, כפי שביררתי בדברי.

22 'לקוטים מדברי יוסף, סדר החכמים וקורות הימים, אוקספורד, תרמ"ז, עמ' 160.
23 הגהות רבות של הרמ"ע מפאנו בכתביידו מצויות בגליתות כתבייד זה. הרמ"ע מפאנו הגיה בכתביידו כתבייד רבים מאד, וכמה מאלה יחזרו בהמשך הדברים. פנקס מזהלים של הרמ"ע מפאנו בעצם כתביידו נתפרסם עלידי ר' בנפיל, פרקים בתולדות החברה היהודית, מוקדשים ליעקב כ"ץ, ירושלים, תש"מ, אחרי עמ' קכח.

נבדלים בראש החיבור ובחציו השני. כאן אציין רק את ההבדלים בין ראשי שלושת הנוסחים. השוואת ההבדלים בין חלקו השני של החיבור בכל שלושת הנוסחים ארוכה ומסובכת, וחורגת מגבולות האמור כאן.

כנפי יונה לר' משה יונה פותח כך:

כשעלה ברצונו ית' לברא את העולם להיטיב את ברואיו ושיכירו את גדולתו... כך הוא למעלה באור הפנימי האור העליון והזהיר והבהיר היוצא מהמאציל העליון הוא נשמה לכלי והאור המקיף הוא למעלה מהכלי... וצריך אתה לדעת שכמו שהנקודה הראשונה נכנס בהם האור הגדול הזהיר והבהיר מהמאציל להיות להם נשמה וחיות.

כנפי יונה, המכונה שער קומה, פותח כך:

כשעלה ברצונו יתברך שמו לנצח נצחים לברא את העולם כדי להיטיב את ברואיו וכדי שיכירו את גדולתו... אז האציל ממנו המאציל ית' שמו נקודה אחת כשלהבת קשורה בגחלת אשר היא כלולה מעשר ולא היו העשר נראין וניכרים בה... כך ממש בכאן הנקודה היתה כלולה מעשר בתחלת אצילותה ואור המאציל יתברך שמו נאצלו יחד בתוכה שהוא נשמת הכלי דרך משל, והמבדיל כמה וכמה מיני הבדלות אלא כדי להבין ניתן לנו רשות לעשות משל באברי גופינו כאומרו ומבשרי אחזה אלוה, אבל אתה חכם לטהר רעיוניך ומחשבותיך ולידע שלמעלה לא יש שום אבר גשמי ח"ו ח"ו הזהר בנפשך מאד.

כנפי יונה, הנחלק לר"ג סימנים, פותח כך:

המאציל א"ס לגדולתו ית' ויתעלה לעד היה הוא לבדו אור מתפשט לאין תכלית... המאציל נקודה א' כיצד הוא היה אור מתפשט לאין תכלית וצמצם וקבץ האור מניה וביה ונשאר חלל ממה שקיבץ מהאור ושם האציל נקודה א' כלולה מ' והיה ממלא אותו החלל ועדיין לא היה ניכר מקום חזר וקיבץ האור וכל חזרה הוא דין, זהו שאומר יהי אור ויהי אור... והיה הנקודה כלולה מ' ולא היו נראים, דרך משל האדם הוא מורכב מארבע יסודות ואינו ניכר בבשרו שם יסוד אש ורוח ומים ועפר, כך בכאן הנקודה היא היתה כלולה מ' בתחילת אצילותה ואור המאציל בתוכה נאצלו יחד כי הוא נשמת הכלי.

ר' חיים ויטל העתיק מכנפי יונה את החלק הזה שכל שלושת הנוסחים - את ההקדמות וכוונות ימי החול והשבת. קונטרס זה נמצא בשלמותו בכ"י בן צבי 241 [26], והגהות הרמ"ע מפאנו בגליונותיו. ר' חיים ויטל חילק את הקונטרס לפי תכניו וכלל אותו בשמונת השערים שכתב. ההקדמות שהיו בקונטרס נכללו בשער ההקדמות, הכוונות בשער התפילה וכו'. בשמונת השערים שכתב ר' חיים ויטל נכללו קטעים אלו בין הקטעים שהעתיק מזולתו בסוף כל שער ושער, ואילו בשמונת השערים שערך ר' שמואל ויטל מכתבי אביו נכללו אלו בתוך השערים, בלא לציין שהם אינם לרח"ו אלא לחבריו. בספרי הדרושים והכוונות שערכו ר' בנימין הלוי ור' אלישע גושטלה²⁴ נמצא חלקו הראשון של הקונטרס שהעתיק ר' חיים ויטל מכנפי יונה תחת הכותרת:

24 ספר הדרושים נמצא בכ"י גיריזק סמינר, מיק' 1985 [27], וספר הכונות בכ"י ירושלים בן צבי 214 [28]. ראה עוד עליהם במאמרי 'על כתבי ר' חיים ויטל', מוריה, סיון תשמ"א, עמ' פא.

'דרוש כולל להר"מ יונה ולהר"מ נג'ארה ולר"י ארזין'. בארבעה מקומות בכתבי ר' חיים ויטל, בעניין חטא עץ הדעת ובכוונות ה' שפתי תפתח, קבלת שבת ומזמור לדוד, נזכר רק שמו של ר' משה נג'ארה. אלא שארבעה מקומות אלו משותפים לכל שלושת הנוסחים של כנפי יונה, ואין בידנו לקבע איזה מהן כתב ר' משה נג'ארה. על-כורחנו עלינו להסתפק בידיעה ששני הנוסחים של כנפי יונה, זה הקרוי גם שעור קומה ודרוש עולם הנקודות, וזה הנחלק לר"ג סימנים, יצאו האחד מתחת ידיו של ר' משה נג'ארה, והאחר – של ר' יוסף ארזין. אך לא נוכל לציין לעת עתה מי מחברו של הנוסח האחד ומי מחברו של הנוסח האחר. על כל פנים נמצאנו למדים ששלושה חיבורים, שהם שלושה נוסחים של כנפי יונה, הגיעו לאיטליה, והיו בבית-מדרשו של הרמ"ע מפאנו ובבית-מדרשו של ר' נתן אוטולינגי. אין בידנו לקבוע אימתי הגיעו, אם לפני שבא ר"י סרוק לאיטליה או אחר שבא לשם²⁵. ברור שאין הוא מחברם של קונטרסים אלה, אלא שלושה מתלמידי האר"י הידועים והרשומים ברשימות תלמידיו. הגענו שוב לפשוטם של דברי הרמ"ע, כי זכה לטעום מפי כתבם של גורי האר"י זצ"ל 'מקונדרסים רבים ונכבדים ששיגרו לי מגודליהם וחשוביהם אשר בארץ הקדושה'.

ג. ספר הכוונות לר' יהודה רומנו

בכנפי יונה הנחלק לר"ג סימנים, כ"י בן-צבי [241]51, דף 222 ע"א, נאמר: נחזור לימי השבוע, לפי שנהגו עתה לומר הברכות בב"ה והרב ע"ה לא דבר בהם, רצוני לומר בפרושם בפרטות, והחכם הנעלה כמה"ר יהודה רומנו נר"ו חיבר לחברי' פי' עליהם באר היטב, ראיתי לכתוב אותו בכאן כדי שיהיה הכל בסדר ב"ה, וזה תחלת דבריו. דע כי כשיקום האדם ממטתו בבקר צריך לטהר עצמו במחשבה ובמעשה.

הציטוט מסתיים בדף 224 ע"א: 'ע"כ להר"ר יהודה רומנו נר"ו... וזה לרב זלה"ה כאשר תכנס לב"ה'. הפירוש שחיבר ר' יהודה רומנו לחברים הוא חלק מסדר כוונות שלם שחיבר ר' יהודה רומנו, הנמצא בכמה וכמה כתבי-יד. אציין שניים מאלה: א. כ"י ירושלים, בן-צבי [241]59. בגליונות החיבור ובין שורותיו מצויות הערות הרמ"ע מפאנו בכתב-ידו – בדפים 52 ע"ב, 53 ע"ב, 54 ע"ב, 58 ע"א, 65 ע"ב, ועוד. ב. כ"י ניר יורק סמינר מיק' [2204]60 בכתב-ידו של ר' עזרא מפאנו. נוסח החיבור כאן ארוך מן הנוסח שבכתב-היד הקודם, בשני דפים בערך. בראש החיבור כתב המעתיק: 'פירוש התפילות מהמקובל האלקי כמה"ר יצחק אשכנזי ע"ה'.

ר' יהודה רומנו היה תלמיד האר"י. שמו נכלל ברשימת תלמידי האר"י שרשם ר' חיים ויטל, בין אנשי הכת הרביעית²⁶. בכוונות הוא מזכיר את רבו ומעיד על מעשיו: 'אח"כ

25 ר' ישראל סרוק עצמו, באגרת שהעתיק ר' עזרא מפאנו, כ"י מנטואה [115]64, 'מצטט מכנפי יונה וקורא להם 'קונטרסים'. בסוף האגרת חתם שמו: 'העבד ישראל סרוק'. האגרת נמצאת גם בכ"י ירושלים בית-הספרים 3⁴ [65]. באגרת מזכיר ר' ישראל סרוק את דרשו אודמען שכתב, ומזוירים הם דברי ג' שלום, כתבי יד בקבלה, עמ' 162, שיצאה שזהו ספר שכתאי'.

ר' ישראל סרוק פירש את כנפי יונה הקרוי שעור קומה, כפי שעולה מהערה בגיליון כ"י סינסינטי 505 [47]. דף ע"א: 'כאן פ"החכם', והוא שמו הקבוע של ר' ישראל סרוק אצל תלמידיו שבאיטליה.

26 ספר החזיתות, ירושלים, תשי"ד, עמ' ר"ט.

אומר השמים מספרים וגר', אבל לסברת רשב"י ע"ה אינו רוצה שיאמרו אותו כלל, והרב ע"ה היה אומר במקום זה המזמור מזמור אלקים יחננו ויברכנו וגר', ואני הייתי שומע אותו מפיו הסוד למה, אבל כמדומה לי לפי שיש בו ה' אלקים' (בכ"י ברצבי [59], דף 57 ע"א).

ר' משה טרינקי הדפיס בוונציה ש"פ ספר כוונות שהביא מצפת ומדמשק. עיקרו של הספר, מכוונות יוצר עד כוונת עלינו לשבח של ימות החול, וכוונות השבת – משל ר' יהודה רומנו ה'27. כוונות אלה נדפסו גם בפרי עץ חיים, קארעץ תקמ"ה, תחת הכותרת "מחברים"28. סימן תמ בתק"נ הלוקוטים שסודרו בבית מדרשו של הרמ"ע מפאנו, הוא מהתחלת ספר הכוונות של ר' יהודה רומנו, ואכן בכ"י מנטואה צוין ליד סימן זה קו אחד, ובכ"י ירושלים צוינה לידו אות א', שמשמעותם כי הסימן הוא לתלמיד האר"י. לעומת זאת, כוונות ר"י רומנו נעתקו בכ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי 2658, אך כאן יוחסו לר' ישראל סרוק, כפי שכבר ראינו שקרה גם להתחלת החכמה ולכוונות ר' יוסף נ' טבול שיוחסו אף הם בטעות לר' ישראל סרוק. הרי לפנינו קונטרס נוסף לאחד מתלמידי האר"י, ספר הכוונות לר' יהודה רומנו, שהגיע לאיטליה, ומצאנוהו בכתיבת ידו של ר' עזרא מפאנו ובבית מדרשו של הרמ"ע מפאנו.

ד. חיבורי ר' יוסף אבן טבול

חיבוריו של ר' יוסף אבן טבול הגיעו אף הם לאיטליה ונמצאו בבית המדרש של ר' עזרא והרמ"ע מפאנו ור' נתן אוטולינגי. ואלו הם:

א. דרושים. בכ"י בודפשט, קויפמן [30]201, הועתקו י"ז דרושים29. הרמ"ע מפאנו הגיה את כל הדרושים ורשם הערותיו בגליונותיו, ואף כתב את הכותרת בראשו: 'דרושים אלה לה"ר יוסף מערבי נ' טבול (!) נ"ר'. מישהו הוסיף צ"ל ונמחק. בסוף החיבור חתם הצנזור בשנת 1618. הדרושים הועתקו גם בכ"י מנטואה [31]125. בגליונות – הערותיהם של ר' עזרא מפאנו ור' יצחק הלוי איש מנטובה בכתיבת ידיהם30. בסוף הדרושים נרשם: 'ע"כ בספר של כמהר"ר יצחק ברכיה מפאנו יצ"ו', והוא חתנו של הרמ"ע31. דרושים אלו נקראו אחר כך, בבית מדרשו של ר' משה זכות – חפצי בה, ונדפסו ברבות השנים, מיוחסים לר' חיים ויטל, בהתחלת ספר שמחת כהן, ירושלים תרפ"א32.

27 ג' שלום, *Enc. Judaica*, s.v. 'Vital', Vol. 16 p. 175, כתב כי הספר הוא מכתבי ר' חיים ויטל. אבל באמת רק המנהגים הלוקוטים ומעט מן הכוונות שבספר הם מכתבי ר' חיים ויטל. כוונות אחדות הן מכנפי יונה ואחרות הן מכתבי ר' ישראל סרוק, ואילו עיקר סדר הכוונות הוא של ר' יהודה רומנו.

28 כוונות ר' יהודה רומנו, וכן כל הכוונות המצוינות 'מחברים' שבאו בפרי עץ חיים ונדפס, לא היו בפרי עץ חיים שערך ר' מאיר פפרש. ר"מ פפרש כלל בספרו רק את דברי הרח"ו, כפי שכתב בהקדמתו לספריו עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים, שנדפסה בהתחלת עץ חיים, קארעץ, תקמ"ב. הנוסח המקורי של פרי עץ חיים נמצא בכ"י אוקספורד 1700 [29].

29 ג' שלום תיאר כתיבתו של י"ז הדרושים, במאמרו 'שטר ההתקשרות' (לעיל הע' 21), עמ' 153, אך לא זיהה את כתיבתו של הרמ"ע בגליונותיו.

30 על כתיבתו ראה להלן עמ' 110.

31 ראה ספרו של חיד"ס לבסוף, תולדות רבינו מנחם עזריה מפאנו, פיעטרקוב, תרס"ד, עמ' 23.

32 ג' שלום כתב על דרושים אלה באריכות, ראה מאמרו על שטר ההתקשרות (לעיל הע' 21), עמ' 154-153.

ב. כוונות ימי החול והשבת בכ"י גסטר 282 [32][33], נמצאים חיבוריו של ר' יוסף אבן טבול, בכתובת תלמידיו והערותיהם בגליונותיו. בדף קעב ע"א נכתב: 'ועתה הנני כותב דרך ישרה בקצור נמרץ, וכל דבר ודבר יש בו תלי תלים והמשכיל יבין, ומי שלא למד ולא שמע מפי ידעי מדע הנה מה טוב השתיקה ולא יקרא בספרי הקדוש כי בנפשו הדבר, ודבר ה' יקר מאד ולא כל הרוצה ליטול את השם יבא ויטול'. ובדף קעג ע"א נכתב: 'אלה הם דברי החכם השלם מורינו כמה"ר יוסף המקובל נר"ו אשר כתבתי אותם, פה אל פה אדבר בו, הוא דבר ואני כותב אות באות חזה תחלת דבריו'. בגליונות מופיעות הערותיו של שמואל, והוא ר' שמואל ׳ן סיד, ושל ישראל, הוא ר' ישראל בנימין, שניהם מתלמידי ר' יוסף ׳ן טבול. בהערת ר' ישראל בנימין נאמר מפורשות: 'ושאלתי את פי הרב מהר"ן ׳ן טבול... ותירץ לי' (דף רח ע"ב). בהמשך ההערה כותב ר' ישראל בנימין: 'דע שראיתי לרב הנז' בקונטרס אחר', והדברים המצוטטים נמצאים בדרוש הראשון שבי"ז הדרושים, שדיברנו אודותם לעיל. בשלושים ותשעת הדפים הבאים נכתבו סדר האצילות, סדר העולמות שהם אבי"ע, וסוד גבהי שמים – על הצמצום והקודם לאצילות. חיבור זה הוא חשוב ביותר להבנת שיטתו של ר' יוסף אבן טבול בקבלת האר"י. י"ז הדרושים שתוארו לעיל בנויים פרקים פרקים, אינם מסודרים לפי סדר האצילות, וכוללים הרבה דברי דרוש, ועל־כן אין ההקדמות לעולם האצילות ברורות ובהירות כל צורכן. החיבור שלפנינו מסכם את כל ההקדמות לאצילות ולבי"ע, ערוך לפי סדר האצילות ומרצה בבהירות גדולה את ענייניה ואינו כולל דרשות וביאורים בדרך אגב. אם באנו להשוות את כתבי ר' יוסף אבן טבול לכתבי ר' חיים ויטל, הרי שי"ז הדרושים בנויים במתכונת שער ההקדמות, ואילו סדר האצילות שבכתב־יד שלפנינו בנוי במתכונת מבוא שערים. החיבור נמצא רק בכ"י הנידון, ולעת עתה לא מצאתי ממנו שום העתק.

בעשרים ושניים הדפים הבאים בכ"י הנידון נכתבו ליקוטים מר"ן ׳ן טבול. אחר אלה, בדף רכט ע"ב, נכתב: 'ואתחיל לכתב רמזים עילאים בעניני התפלה, ולא נתבארו הדברים אלא ברמז, לפי שאיני יכול לגלות הדברים, ולזה מי שאינו יודע עמקי הדברים טוב לו שלא ילמד אותם'. החיבור כולל כוונות לימי החול והשבת, והוא נקטע בדף רלט ע"ב באמצע כותות ערב שבת. אפשר שהוא הכיל גם כוונות למועדים. כוונות אלו הגיעו לאיטליה, ומצאנום בשני כתבי־יד: 1. כ"י לונדון, מונטיפיורי 348[34]. בהתחלת סדר הכוונות הרחיב המעתיק את הפתיחה שמצא לפניו בכ"י גסטר הנ"ל, וכך כתב:

אתחיל לכתב רמזים על דרך הסוד בעניני התפלה ממורי נר"ו, לפי שראיתי שהשכחה מצויה וכפרט כי אני הכותב, ונמצא כל מה שטרחתי לריק ח"ו, ולא די בעונש זה אלא אפילו בעודי חי כל ימי שאני בא לחזור דרוש א' או כונה א' איני זוכר אותן, ובוה אני מצטער יומם ולילה כדי לזכור אותו ואיני זוכר... ולזה לא בארתי הדברים אלא כולם ברמז לפי שאיני יכול לגלות הדברים, ולזה מי שיבא לזאת הכתיבה אל יחשוב שהוא מבין שום דבר.

רק הכוונות לימי החול הועתקו כאן. 2. כ"י ואטיקאן 569[35] נעתק בשנת שס"ב. סדר הכוונות כאן זהה בכל לסדר שהועתק בכ"י מונטיפיורי הנ"ל.³³

33 ג' שלום, במאמרו על ר' ישראל סרוק (לעיל הע' 1), עמ' 229, הערה 19, טעה ויחס את הכוונות לר' ישראל סרוק. ממילא נופלת גם השערתו של י' תשובי, 'העיוות' (לעיל הע' 2), עמ' 56, הערה 179, כי הכותב הוא ר' מרדכי דאטו.

ג. כוונות פסח וספירת העומר. בכ"י בניהו [36] נמצאות כוונות ר' יוסף אבן טבול לפסח וספירת העומר. בכתב-יד 8 דפים, וכתובתו זהה לכתובה שבכ"י גסטר 282 שתואר לעיל. בראשו כתוב: 'כוונת ליל פסח שכתבתי אותה מפיו של החכם השלם כמוהר"ר יוסף אבן טבול ידיע מקובל נר"ו, פה אל פה אדבר בר'. תוכן הכוונות מתאים לדברי ר' יוסף אבן טבול בסדר האצילות שבכ"י גסטר הנ"ל. כוונות אלו הגיעו לאיטליה ונמצאו בה בשתי צורות. האחת, המקורית. ר' עזרא מפאנו העתיק כוונות אלו והן בכ"י מנטואה 37115. השנייה, מעובדת ומורחבת. ר' מנחם עזריה מפאנו כתב סדר של כוונות לפסח וספירת העומר, ובו שיקע את כל כוונות ר' יוסף אבן טבול מלה במלה. כוונות אלו נמצאות בכתב-ידו של הרמ"ע, וכן בהרבה כתבי-יד אחרים. הרמ"ע שילב את הכוונות האלו בתוך ספרו מעין גנים, הנמצא בכתב-ידו של הרמ"ע בכ"י פאריס הספרייה הלאומית 878[93], ונדפס במונקשט תר"ס.

ד. פירושי זהר ולקוטים. קובץ ובו פירושים לספר הזהר וסיכום י"ז הדרושים מסדר האצילות וסדר הכוונות של ר' יוסף אבן טבול הגיע לאיטליה, ונמצא בשני כתבי-יד: 1. כ"י מנטואה 38115, בכתב-ידו של ר' עזרא מפאנו. 2. כ"י ניריורק, סמינר מיק' 1574[39], בהעתקה משנת שס"א שנעשתה בעיר קונליאנו, והגהות בגיליון מר' נתן אוטולינגי בכתב-ידו, הפותחות א"נ לע"ד צ"ל. בקובץ זה מזכיר ר' יוסף אבן טבול את ר' חיים ויטל: 'בקצת מקומות אנו אומרים רגליה יורדות מות שיש אחיזה בשני רגליים ובמקום אחר אנחנו אומרים שהוד לכד הוא שיש אחיזה וא"כ היאך יתקיימו ב' ענינים הללו, ותירץ לי הר"י ויטאל י"ץ'. ובגיליון: 'לפע"ד צ"ל הר"ח ויטאל י"ץ', בכתב-ידו של ר' נתן אוטולינגי. בסוף הקטע הבא נכתב 'מהר"י הג"ל'³⁴.

ה. לקוטי דרושים. קובץ גדול של דרושים לר' יוסף אבן טבול, שאין להחליפם ב"ז הדרושים שתוארו לעיל, נמצא בכ"י ניריורק קולומביה 11K40. ובגליונותיו הערות מר' מנחם דילונזנו בכתב-ידו. לא כאן המקום להוכיח בפרוטרוט את שייכותם של הדרושים הללו לר' יוסף אבן טבול, רק זאת אומר, כי בכמה וכמה מקומות בחיבוריו הידועים מצטט ר' יוסף אבן טבול מדרושים שלו, והציטוטים נמצאים רק בקובץ זה של דרושים. חלק מדרושים אלו הגיע לאיטליה, ונמצא בכ"י מנטואה 115[41], בכתב-ידו של ר' עזרא מפאנו.

רשמנו אפוא עוד חמישה קונטרסים של אחד מגדולי תלמידי האר"י שהגיעו לאיטליה, ונמצאו בבת-המדרש של ר' עזרא ור' מנחם עזריה מפאנו ור' נתן אוטולינגי.

ה. חיבורי ר' חיים ויטל

מלאכתנו תהא קלה יותר בסקירת כתבי ר' חיים ויטל שהגיעו לאיטליה עד שנת ש"פ.

34 ג' שלום, במאמרו על שטר ההתקשרות (לעיל הע' 21), הסיק בצורה חד-משמעית כי אין שלום בין שני התלמידים המוכשרים ביותר של האר"י. אינם מזכירים זה את זה בדברי תורה (עמ' 160), 'בדברי הרח"ו אין הר"י' טבול משתמש אף פעם' (עמ' 155). מכתב-יד שלפנינו ברור דא כי שלום בין ר' חיים ויטל ובין ר' יוסף אבן טבול, וכי ר' יוסף אבן טבול מזכיר את ר' חיים ויטל בדברי תורה. באיגרת ששלח ר' חיים ויטל למצרים, נדפסה בתולדות חכמי ירושלים של פרומקין, כרך א, עמ' 15, נאמר על ר' יוסף אבן טבול: 'ומה גם כי לא אחזר אותו בסברא רעועה כזאת, כי ידיעתי מעוררו היותו חסיד וענותן ורא שמים'. בכתבי ר"י אבן טבול, נמצאים בכתב-יד שלא נרשמו עלידי שלום, מביא ר' יוסף אבן טבול הרבה מדברי ר' חיים ויטל. ומכאן שהיחסים בין ר' חיים ויטל ובין ר' יוסף בן טבול מחייבים הערכה חדשה, אלא שאין כאן מקומה.

כתביו ידועים ואין צורך בזה, ועלינו רק לאתרם בין כתב־היד שנכתבו באיטליה בזמן הנידון. ואלה הם:

א. קבוצת דרושים הפותחת בדרוש אדם קדמא ומסיימת בדרוש מטי ולא מטי. קבוצה זו הועתקה בכתב־יד רבים, תמצאת היא בהתחלת ספר הדרושים שערכו ר' בנימין הלוי ור' אלישע גואשטלה מכתבי ר' חיים ויטל. קבוצת דרושים זו הגיעה לאיטליה ונמצאת בשני כתב־יד מבית־מדרש של ר' עזרא והרמ"ע מפאנו: 1. כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 10804, בכתב־ידיהם של ר' עזרא מפאנו ושני סופרים אחרים. 2. כ"י שוקן, קבלה 5711. כתב־יד זה נערך על־ידי הרמ"ע מפאנו, ראה להלן בדברינו על ספר למודים. ב. דרוש האצילות בקצור מופלג. העתיקו ר' שמשון ב"ק, ושלחו לאיטליה ביום ד' כסלו שמ"ה³⁵. הוא נמצא בכתב־יד רבים מאוד, אציין רק את הקדומים ביותר: 1. כ"י ירושלים, מוסד הרב קוק 1561, בכתב־יד ר' עזרא מפאנו. 2. כ"י לונדון, מונטיפיורי 34816. כאן נרשם בראש הדרוש: 'סדר האצילות בקצור מופלג שלח האלוף מהר"ר שמשון ב"ק י"ץ מירושלים הוא מקבלת המקובל האלקי החסיד אשכנזי ע"ה'. כתב־יד זה נכתב עוד בחייו של ר' שמשון ב"ק.

ג. באור אדרא זוטא. נכלל בספר הדרושים שערכו ר' בנימין ור' אלישע. כתב־היד הקדומים הם אלה: 1. כ"י ניריורק סמינר, מיק' 220412, בכתב־יד ר' עזרא מפאנו. 2. כ"י ירושלים, בית הספרים 3938⁰, [13], בגליונות נמצאות הגהות שכתב ר' משה ישראל פואה³⁶. כתב־היד היה בבית־מדרשו של הרמ"ע, כי במקומות אחדים בכתב־היד נמצאות הערותיו בכתב־ידו.

ד. לקוטים הפותחים ב'זאת החיה אשר תאכל'. הם כלולים בספר הלקוטים שערכו ר' בנימין ור' אלישע, וכן בשמות השערים שערכו ר' חיים ויטל ור' שמואל ויטל. גרסת הלקוטים כאן היא כגרסתם בספר הלקוטים. ליקוטים אלה הגיעו לר' עזרא מפאנו, לרמ"ע מפאנו ולר"נ אוטולינגי, כפי שמתברר מכתב־יד אלה: 1. כ"י ירושלים בית הספרים 3938⁰, [18], בכתב־יד אשכנזית, ובגליונותיו הערות הרמ"ע מפאנו בכתב־ידו. 2. כ"י מנטואה 11519, בכתב־יד ר' עזרא מפאנו. 3. כ"י ניריורק סמינר, מיק' 157420, נכתב בקונליאנו בשנת שס"א. בגליונות הגהות ר' נתן אוטולינגי בכתב־ידו, הפותחות א"נ לע"ד צ"ל. בראש הלקוטים נכתב: 'דרושים שבאו מירושלים תוב"ב מקבלת המקובל האר"י ד"ל'.

ה. לקוטים הפותחים ב'טעם שנקרא המלכות רות'. אלה כקדמיהם נמצאים בספרי ר' חיים ויטל, וגרסתם כאן כגרסתם בספר הלקוטים לר' בנימין ור' אלישע. אלה נמצאים

35 על דרוש זה כתבו באריכות ג' שלום, במאמרו על שטר ההתקשרות (לעיל הע' 21), עמ' 155-158, וי' תשבי, 'העצמות' (לעיל הע' 2), עמ' 78, הערה 282. אע"פ רק כי שלום ציטט את סיום האיגרת מכ"י מאוחר: 'ה' יזכינו ויתן בלבבנו לב טוב ושלח לנו משיחנר, ואילו בכתב־היד הקדומים ביותר של איגרת זו המצינים למעלה, סיום האיגרת הוא: 'ה' יזכינו ויתן בלבבנו לבא ולזרז כאן עיר הקדושה כמו שאנו מקוים ומחלים יאיר עינינו בתורתו אמן'. סיום זה נמצא גם בכ"י ואטיקאן 56917, דף 20 ע"ב, שנכתב בשנת שס"ב, ושצ"ץ במאמרו של שלום. איני יודע למה העדיף שלום את הנוסח שבכתב־היד המאוחרים מן הנוסח שבכתב־היד הקדומים. והלוא ברור הוא שהנוסח שבכתב־היד הקדומים הוא הנכון, ומשמעותו - ר' שמשון ב"ק שעבר מצפת לירושלים מחכה שגם רבו"עשה כמוהו וישוב וילמדו כימים ראשונים, אלא שהוא לא הובן מאוחר יותר, והמעתיקים שמו במקום את הנוסח השגור והכללי שמשמעותו ציפה למשיח.

36 דהיתי את כתיבתו לפי טופס של פרוש מגילת רות לר' עובדיה המת מברטנורה, תצ"ח ש"ה, שבאוסף בניהו, ותודתי לו על כך. בגליון השער נרשם: 'הגיע לחלקי משה ישראל פואה. ראה מה שכתב עליו י' תשבי, 'העצמות' (לעיל הע' 2), עמ' 32 הערה 81.

בכ"י ירושלים, בית הספרים 393⁸ [21], בכתובה אשכנזית, ובגליותותיו הגהות לרמ"ע מפאנו בכתב-ידו.

ו. ארבעה קובצי לקוטים המסומנים מא' ועד ד', בכ"י ירושלים, בית הספרים 393⁸ [22]. גם אלה מקורם בכתבי ר' חיים ויטל המצוינים לעיל.

ז. קובץ הפותח 'אלו הם הדרושים שמצאתי ביד החברים יצ"ר, בכ"י ירושלים הנ"ל [23]. גם קובץ זה מקורו בהנ"ל.

ח. קונטרס שהעתיק ר' חיים ויטל מר' משה יונה, ר' משה נג'ארה ור' יוסף ארזין, והוא השלד המשותף לכנפי יונה שחיבר כל אחד מהם, כפי שראינו לעיל ליד הערה 23. הקונטרס הגיע לאיטליה, הוא נעתק בכ"י בן-צבי 241[26], ובגליותותיו הערות הרמ"ע מפאנו בכתב-ידו.

ט. שערי תפלה. י"ד קונטרסים ובהם קכ"ב סעיפים, כוללים את כל כוונות התפלה שכתב ר' חיים ויטל, כפי הנוסח הנמצא בספר הכוונות שערכו ר' בנימין ור' אלישע. הועתק בכ"י ירושלים 393⁸ [24], והוגה עלידי ר' משה ישראל פואה. בהתחלת הקונטרס השלישי, בדף 199, רשם ר' משה ישראל פואה: 'סוד אמן בכל מקום שהוא והעתקתיו בצפת תוב"ב וצריך לחברו עם הדרוש של אמן שבידי'. את 'סוד אמן בכל מקום שהוא' העתיק בדף 207. בראש כוונת ויעבור, דף 205, נכתב: 'זה הועתק מקונטרס הראשון כצורתו שהובא מירושלים תוב"ב'. בדף 307 נכתב: 'הסדר של פסח, לשון זה העתקתי מזהר שבא מצפת תוב"ב שהיו בו הגהות רבות, ולפי המסופר יצא מבית מדרשו של מורנו האר"י זצ"ל'.

י. סדר של פסח. נעתק בכ"י ניריורק, סמינר, מיק' 2030[25], והגיהו הרמ"ע מפאנו בכתב-ידו.

מצאנו את רוב כתבי ר' חיים ויטל, שכתב עם פטירת רבו האר"י, כלומר מהדורה קמא, באיטליה, בבתי-המדרש של ר' עזרא ור' מנחם עזריה מפאנו ור' נתן אוטולינגי. חיבורים אלה כוללים הקדמות, כחנות וליקוטים והם מייצגים את כל מה שכתב הרח"ו מתורת רבו. על שלושה מן החיבורים הועד במפורש כי נשלחו מירושלים – על 'סדר האצילות בקצור מפלג', על ליקוטים הפותחים ב'זאת החיה אשר תאכל', ועל 'כוונות ויעבור'. 'סדר האצילות' נשלח לאיטליה עלידי ר' שמשון ב"ק, לפני בואו של ר' ישראל סרוק לאיטליה. האם גם החיבורים האחרים שנשלחו מירושלים – לפני בואו של ר' ישראל סרוק נשלחו? האם גם חיבורים נוספים משל ר' חיים ויטל נשלחו מירושלים לאיטליה? על כך אין לנו עדויות. על כל פנים ברור, שקונטרסים מתורתו של ר' חיים ויטל נשלחו מירושלים לאיטליה בלא תיווכו של ר' ישראל סרוק, וחזרנו שוב לפשוטם של דברי הרמ"ע.

ו. חיבורי האר"י עצמו

סקרנו את כתבי תלמידי האר"י שהגיעו לאיטליה. עתה עלינו לחפש אחר כתביו של האר"י עצמו³⁷ בין כתב-היד שהועתקו באיטליה עד שנת ש"פ. ואלו הם:

א. פירוש לספרא דצניעותא. חיבור זה, שהאר"י כתבו עוד בדותו במצרים, נמצא בכמה וכמה כתבי-יד: 1. כ"י באוסף בניהו [1]. לפי בעל האוסף מעתיק כתב-היד הוא ר' יעקב

37 ראה: ג' שלום, 'כתביו האמתיים של האר"י', קרית ספר, יט, תש"ב-תש"ג, עמ' 184-199.

בירב השני. בגליונות כתב־יד נמצאות הגהות הרמ"ע בכתב־ידו. 2. כ"י בן־צבי 241[2]. בגליונות נמצאות הגהות הרמ"ע בכתב־ידו. 3. כ"י מוסד הרב קוק 657[3], בכתב־ידו של ר' עזרא מפאנו. 4. כ"י נירירוק סמינר, מיק' 1574[4]. בגליונות כתב־יד הגהות מר' נתן אוטלינגי בכתב־ידו הפותחות א"נ לע"ד צ"ל. 5. כ"י לונדון, מונטיפיורי 348[5]. ב. פירוש מאמרי הזהר. נמצא בכתב־יד אלו: 1. ירושלים בית הספרים, 393⁸ 8[6]. הועתקו כאן הפירושים להתחלת הזוהר הנמצאים גם בכתבי ר' חיים ויטל, בשער 'מה שמצאתי מכתבת מורי' שבשמונת השערים שבעריכת ר' חיים ויטל, ובשער 'מאמרי רשב"י' שבעריכת ר' שמואל ויטל. הועתק כאן גם הפירוש למאמר 'כריש הורמנותא דמלכא', שלא נכלל בכתבי ר' חיים ויטל, ונמצא בזוהר של ר' ישראל בנימין, תלמידו של ר' יוסף אבן טבול³⁷. 2. כ"י נירירוק סמינר, מיק' 1574[7]. נכתב בשנת שס"א בעיר קונליאנו. בגליונות כתב־יד הגהות בכתב־ידו של ר' נתן אוטלינגי, הפותחות א"נ לע"ד צ"ל. 3. כ"י מנטואה 115[8], בכתב־ידו של ר' עזרא מפאנו. ג. תשובה ששלח האר"י לתלמידו ר' שמואל די־פודילה, נעתקה בכ"י לונדון, מונטיפיורי 348[9].

ז. סיכום: מועד הגעתם של כתבי האר"י לאיטליה

בסקירת כתבי קבלת האר"י באיטליה עד שנת ש"פ מצאנו את כתביהם של האר"י עצמו ושל תלמידיו, הלוא הם ר' חיים ויטל, ר' יוסף אבן טבול, ר' משה יונה, ר' משה נג'ארה, ר' יוסף ארזין, ר' יהודה רומנו ובעל התחלת החכמה. כתבים אלו מצאנום בהעתקות רבות, והערות רבות בגליונותיהם, ומהם זיהינו את כתיבותיהם של ר' עזרא מפאנו, הרמ"ע מפאנו, ר' נתן אוטלינגי ור' יצחק הלוי איש מנטובה. כתבים אלו כוללים את כל העניינים שבהם עוסקת קבלת האר"י, הקדמות לעולם האצילות ולעולמות בי"ע, כוונות התפילה, גלגולים ופירושי פסוקים ומדרשים. על כמה מן החיבורים הועד בפנינו, שהגיעו לאיטליה עוד לפני שהגיע ר' ישראל סרוק לאיטליה. על אחדים נאמר כי נשלחו מירושלים, מצפת ומדמשק לאיטליה. בכל החיבורים האלה אין דרוש אחד או אף משפט אחד שאמרו או שכתבו ר' ישראל סרוק.

המסקנה העולה מסקירת כתב־יד ברורה ופשוטה: הרמ"ע מפאנו וכל אשר עמו ובבית־מדרשו קיבלו מארץ־ישראל את כתביהם של האר"י ותלמידיו הידועים והרשומים, מכלי ראשון בלא שהורקו מכלי אל כלי³⁸. נמצאו דברי הרמ"ע מכותים כפשוטם, כי אכן טעם 'מקונדרסים רבים ונכבדים ששגרו לי מגדליהם וחשביהם אשר בארץ הקדושה', ועד שאנו שואלים אילו כתבים מתלמידי האר"י הגיעו לרמ"ע מפאנו ואשר עמו באיטליה, צריכים אנו לשאול אילו כתבים לא הגיעו שמה³⁹. אם באנו להוציא את דברי הרמ"ע מפשוטם, לא את הסיפא של דבריו באנו לדרוש אלא את הרישא: 'זכיתי לטעום

38 הדרכים שבהם הגיעו כתבי האר"י לאיטליה והאנשים ששלחו אותם לשם אינם ברורים כל צורכם. ישנם כמה רמזים הפותחים פתח להשערות, אבל אינני רוצה להיכנס לבית הספק ולהתפלפל בו.

39 דברי האר"י הגיעו גם בכל שליש, בכתביהם של תלמיד תלמידים, לאיטליה. לא אפשר הכול, ואציין רק מקצתם: א. מרפא נפש לר' אברהם צהלות, תציה, ש"ה. ב. וכל ה' לר' יחיאל לוריא אשכנזי, תציה, שס"ה. ג. דרושים לר' מסעוד אזולאי סגי נהור, כ"י פארמה 176[101], והגהות הרמ"ע מפאנו בכתב־יד בגליונותיו.

מעט מזער בקצה המטה שירי שירים מרדיית הדבש מפיהם ומפי כתבם של גורי האר"י זצ"ל, כי באמת לא זכה לטעום רק מעט מזער, אלא זכה לרדות מלוא כפיו מרדיית האר"י.

ח. ספר למודים

ראינו עד עתה את חיבוריהם של האר"י ותלמידיו שהגיעו לאיטליה עד שנת ש"פ. עתה נראה חיבורים שבהם נמצאים דברי האר"י, דברי תלמידיו דברי ר' ישראל סרוק יחד זה בצד זה.

בפירוש ר' ישראל סרוק לספרא דצניעותא⁴⁰ נזכר כמה פעמים חיבור בשם למודים: 'ואיכותו ומהותו של המלבוש הזה מפורש בלמודים', 'והיוד אחרונה של שם ס"ג כאשר מפורש בלמודים'. 'נקודת מלכות לפי שלא נשברה מן הטעם שפירשנו בלמודים'⁴¹. למודים הוא לכאורה החיבור הידוע בשם למודי אצילות, הנעתק בהרבה מאוד כתבייד, וכן נדפס⁴². אלא, שציטוטים אחרים מלמודים המובאים בפירוש לספרא דצניעותא אינם נמצאים בלמודי אצילות: 'ומפורש בלמודים שרישא דכסופא דכל כסופין ר"ל כת"ר', 'נקבה ע"ש נקב ה' ודבר זה מפורש בלמודים', ועל-כרחונו עלינו לחפש את החיבור במקום אחר.

החיבור למודים נזכר גם באיגרת ר' ישראל סרוק, שהעתיקה ר' עזרא מפאנו בכ"י מנטואה 115[64], דף 80 ע"ב: 'וכבר אמרתי לך בלמודים שהשביעית של אלו הו' התקונים מתפשטת עד צוארו של אריך היינו עד גג'ת דידיה והיינו עד צואר יגיע'. ובמקום אחר בכ"י הנ"ל, דף 77 ע"ב, נאמר: 'אלף של אהיה היא כוללת תלת רישין כנזכר בלמודים'. ובכ"י ירושלים 612⁴³ דף ח ע"ב נאמר: 'בראשית ברא אלקים, כלומר נקודה זו בהיכלה רצתה לברא העולמות בדין שהוא אלקים, ומפני זה היתה שביירת הכלים כאשר נתבאר בלמודים'. גם הציטוטים האלה אינם בלמודי אצילות.

כל הציטוטים, ראשונים גם אחרונים, נמצאים בקובץ דרושים בכ"י שוקן, קבלה 57[82]. חיבור זה נמצא בשתי עריכות בכתבייד. הראשונה, שבה הוא נקרא גם דרוש השתלשלות העולמות, נמצאת בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית 9161[83] OR, בכ"י אוקספורד בודלינה, נובמבר 1765[84] וכ"י אוקספורד רות 414[85]. השנייה נמצאת בכ"י שוקן הנ"ל. מה בין שתי העריכות? בראשונה שישים דרושים. הראשון הוא סדר האצילות בקצור מופלג ששלח ר' שמשון ב"ק לאיטליה, והוא מכתבי הרה"ו⁴³. דרושים ביט הם מדרושי ר' יוסף אבן טבול מאלה שכינינו אותם לקוטי דרושים (ראה לעיל בסעיף ד). דרושים טדיח הם מכתבת האר"י עצמו, שנמצאת בשער 'מה שמצאתי מכתבת מורי' של ר' חיים ויטל⁴⁴. דרושים כדג הם מדרושי ר' חיים ויטל, כפי גרסתם בספר הדרושים ובספר הלכותיים. דרושים נאס הם מדרושי ר' ישראל סרוק, כפי שנכתב במפורש בראש כל דרוש בעריכה השנייה של חיבור זה, בכ"י שוקן הנ"ל 'מהר"י סרוק'. הדרושים יטו, יטכג איני יודע מן כתבם. גם בעריכה השנייה שישים

40 ראה עליו להלן עמ' 115.

41 הציטוטים נמצאות בכ"י מנטואה 124[74], בעמודים 2, 4, 5 (פעמיים), 11.

42 ראה עליו אצל ג' שלום במאמרו על ר' ישראל סרוק (לעיל הע' 1), עמ' 227-228, ולהלן עמ' 115.

43 ראה לעיל עמ' 104.

44 ראה לעיל עמ' 106.

דרושים. החיבור פותח בדרוש 'ברוך המקום ברוך הוא', שהוא מדברי ר' ישראל סרוק ובו כל תורת המלבוש. דרוש האצילות בקצור מופלג לא הועתק כאן. דרושים בלה זהים לאלה שבעריכה הראשונה. דרוש כט, דרוש אטב"ח, לא נעתק כאן. אף-על-פי-כן הוא שייך גם בעריכה זו, מכיוון שמספריהם של דרוש יט ודרוש מב צוינו, ובמקומו של דרוש אטב"ח לא נעתק דרוש אחר, ועל-כן חייב גם הוא להיכלל כדי שציוני הדרושים יתאימו. משום כך קשה לכוון מה הוא הדרוש הראשון שבעריכה זו. מכיוון שדרוש יט צוין, ולפניו שבעה-עשר דרושים, אפשר שהדרוש 'ברוך המקום ברוך הוא' הוא הראשון המשלים את המניין לתשעה-עשר, ואפשר שדרוש האצילות בקצור מופלג משלים את המניין אף שלא נעתק, ואילו 'ברוך המקום ברוך הוא' נוסף לפני שישם הדרושים. דרושים לרמב בעריכה השנייה שונים מהדרושים שבעריכה הראשונה. אלה הם דרושים לר' יוסף אבן טבול, כפי שעולה מהשוואת תוכנם לציטוטים מר"י אבן טבול ומר' ישראל בנימין תלמידו, הנמצאים בהגהות לאוצרות חיים שמבית-מדרשם של ר' נתן שפירא ור' משה זכות המופיעות בהרבה כתיב, ונדפסו עם אוצרות חיים בקארעץ תקמ"ב. בדף קז ע"ב בכתב-יד נוספה הערה 'עין סי' מ' מן הז' הנוספים'. הכוונה לשבעת הדרושים האלה שנוספו בעריכה השנייה. דרושים מג"ס זהים לאלה שבעריכה הראשונה. הדרוש 'ברוך המקום ברוך הוא', וכן שבעת הדרושים של ר' יוסף אבן טבול שנוספו כאן, נמצאים גם בכ"י סינסינטי 86]550, ללא כל ציון או כותרת.

כמה וכמה הגהות חשובות נמצאות בגליונות כ"י שוקן הנ"ל. לדרוש יט הוער: 'כאן הגיה הה"ר חיים וטאל נר"ו, נראה שזה טעות, אלא יונק בוא"ו...'. לדרוש כג הוער: 'צ"ע לאחרינו בסי' יט פי'... מהחכם יוסף'. משתי הערות אלה נראה שמחבר דרושים יט-כג היה תלמיד האר"י, ור' חיים וטל ור' יוסף אבן טבול גם יחד למדו דבריו והגיהו אותם. כן נראה שמקבץ הדרושים היה קרוב לתלמידי האר"י ורשם את דבריהם. לדרוש מה הוער: 'כך פי' ר' אר"ץ...'. ואיני יודע מיהו. כן הוער: 'עין דרושי הה"ר יוסף סי' ב' (לדרוש 'ברוך המקום') עין בדרושי הה"ר יוסף ריש סי' טר (לדרוש ג), והכוונה לשבעה-עשר הדרושים של ר' יוסף אבן טבול⁴⁵.

אלו הן שתי העריכות לחיבור הנקרא למודים אצל ר' ישראל סרוק, ר' יששכר בער איילנבורג ואחרים. הרמ"ע מפאנו מצטט ממנו וקורא לו 'דרושים מקובצים שלנר': א. בהגהות לדרושי ר' יוסף אבן טבול, כ"י בדאפשט קויפמן 201[30], עמ' 208: 'עין בדרושי' המקובצי' סימן ג'. הגהה זו אינה בכתב-ידו של הרמ"ע אלא אחר הערה אחרת שבכתב-ידו. ב. בהגהות לתק"נ לקוטים שיידונו להלן, כ"י מנטואה, הגהה לסי' תמג, בכתב-ידו של הרמ"ע: 'עין בדרושים המקובצים שלנו סי' כו ומינה לא תזוע'. ג. בהגהות הרמ"ע בכתב-ידו לדרושים ממהר"ר מסעוד סגי נהור, הוא ר' מסעוד אזולאי, כ"י פארמה 176[101], דף יג ע"א: 'ועין סי' לה מן הדרושים המקובצים שלנו חלק א'.'. התואר 'שלנר' מלמד כי הוא ערך אותם. המלים 'חלק א' נמצאות רק בהערה זו, ואיני יודע מהו חלק א' ומהו חלק ב' של חיבור זה.

שמות נוספים היו לחיבור זה. ר' אברהם היררה כותב בספרו שער השמים, אמשטרדם תט"ו, מאמר ששי פרק יב:

אמנם בעבור שבבאור כפי יונה וביאור סדר האצילות ראינו איזה שינוי ממה שבשם רבינו הוכחתי, והיה מהראוי שנראה כי לא נפל מכל דבריו הטוב ארצה, ורק מה

שהאריך במקום אחד, קצר בזולתו, ואומר שאויר קדמון הכולל הד' שמות הקדושים והכ"ב אותיות דא אדם קדמון אשר אנו בביאורו, ועצמותו כלי צורה אך מצטייר קראו אויר... טהירו עלאה עם רפ"ח⁴⁶ אורותיו המתאצלים מד' שמות.

ובמאמר ששי פרק יד כתב:

ולמען לא יפלא בעיניך הבאור הזה אביא כללות דברי הרי"ל ע"ה, אמר בבאור השני של ספר סדר האצילות הנקרא בפי זולתנו כנפי יונה, כי כאשר ספירת המלכות נתפשט מעולם האצילות אל הג' התחתונים נעשה בסוד דו פרצופים בראו... ועוד אמר כי זוהג הבריאה אשר בו ראש הג' עולמות הוא על ידי הפה והלשון...!

ר' אברהם היררה מצטט את הציטוט השני גם בספרו בית אלהים, אמשטרדם תט"ו, דף יא ע"ב: 'מה שאמר הרי"ל רבינו ע"ה בבאורו השני אשר אחרי סדר האצילות'. מהו באור כנפי יונה ובאור סדר האצילות? ג' שלום כתב בספרו על ר' אברהם היררה, כי סדר האצילות הוא מהדורה קדומה של כתבי ר' חיים ויטל, וכנפי יונה 'נתחבר בצפת בידי ר' משה יונה'⁴⁷. אבל אין ממה שציטט ר' אברהם היררה ולו מלה אחת בכתבי ר' חיים ויטל או בכנפי יונה של ר' משה יונה! כן אינם נמצאים בשאר הנוסחים של כנפי יונה שצינו לעיל. ועוד, אין בנמצא מהדורה של כתבי ר' חיים ויטל הנקראת 'סדר האצילות'. 'סדר אצילות' יכול להיות רק סדר אצילות בקצור מופלג ששלח ר' שמשון ב"ק לאיטליה, ואדרבא - הוא מאוחר לעץ חיים שכתב ר' חיים ויטל מיד אחר פטירת האר"י. ועוד, במקום אחד בדברי ר' אברהם היררה נראה כי כנפי יונה וסדר האצילות הם חיבור אחד ושני שמות לו, וממקום אחר נראה כי הם שני חיבורים. מה משמעם של דברים?

ציטוטיו של ר' אברהם היררה נמצאים רק בלמודים, הם הדרושים המקובצים של הרמ"ע מפאנו. הציטוט הראשון נמצא בדרוש נט, והציטוט השני נמצא בדרוש ב. מעתה יובנו דבריו של ר' אברהם היררה באשר לשמותיו של החיבור. הדרוש הראשון בו, לפי העריכה הראשונה - דא, לפי העריכה השנייה - ספק, הוא סדר אצילות בקצור מופלג, ואחריו - הדרוש השני, שממנו הוא מצטט, ועליכן הוא קרוי אצל: 'בבאור השני אשר אחרי סדר האצילות! משום כך נקרא הספר כולו אצל ר' אברהם היררה סדר האצילות, על שם הדרוש הראשון שבו, ואילו אצל אחרים הוא נתכנה כנפי יונה, ועליכן 'בביאור השני של ספר סדר האצילות הנקרא בפי זולתנו כנפי יונה'. הספרים שהיו בספרייתו של ר' אברהם היררה רשומים בהקדמת המעתיק, ר' יצחק אבוהב, לספר שער השמים: 'ואבוא היום אל העין עין הקורא, להוכיח במישור שמץ דבר ממעלת החכם המחובר... כאשר יעידון בכרכים הכרוכים אשר היום בידי כתובים באצבע אלהים, ספר אדם קדמון, וביאור אדרת האזינו, סדר האצילות או כנפי יונה, וספר מטי ולא מטי, ואלה המלכים אשר מלכו בארץ אדום, וביאורים נחמדים יכלום עיני הרואים'. גם הוא מאחד את השניים וקורא להם 'סדר האצילות או כנפי יונה'!

נמצאו שישים הדרושים של האר"י, ר' חיים ויטל, ר' יוסף אבן טבול, תלמיד לא נודע ור' ישראל סרוק, ערוכים בשתי עריכות, ונקראים בחמישה שמות: למודים, דרושים מקובצים, סדר האצילות, כנפי יונה ודרוש השתלשלות העולמות.

46 בתרגום העברי הנדפס הגירסא היא רמ"ח, ואין לה מוכן. אך במקור הספרדי, כ"ז אמשטרדם עץ חיים 24 C [95], הגירסא היא 288, ואמכן צריך לגרוס רפ"ח, ולזאת יש מוכן.
47 ג' שלום, ר' אברהם כהן היררה, ירושלים, תשל"ח, עמ' לב, הערה 32.

בלמודים, כ"י שוקן 57[82], דף צט ע"א, נכתבה הערה: 'עין בלקוטים סי' קיז, כי מה שהעתקתי כאן לא נאמר אלא בחשמל החיצון של קליפה'. בכ"י מונטיפיורי 348, דף עו ע"ב, נכתב בגיליון: 'לקוטי' סי' תמ"ה. בכנפי יונה, ח"א, סימן סז, בכ"י לונדון הספרייה הבריטית 840[91], נכתב בגיליון: 'עין בלקוטים סימן תנ"ב'. ובסימן סח נכתב בגיליון: 'זו בלקוטים תנ"ג'. ובסימן סט: 'לקוטי' תנ"ד'. ובסימן ע: 'עין בלקוטים תנ"ה'. וכן עוד הרבה.

כל הציטוטים הללו הם מספר תק"נ לקוטים הנמצא בכמה כתבייד. ראש וראשון להם הוא כ"י מנטואה 126[87]. בגליונות הערות הרמ"ע מפאנו בכתבידו, וכן הערות ר' יצחק הלוי איש מנטובה בכתבידו, כפי שנראה להלן. הליקוטים מצוינים פעמיים. בצד ימין של כל הליקוטים אות לפי מספרם הסידורי של הליקוטים, מא' ועד תק"נ. בצד שמאל של הליקוטים מופיעים קוים אלכסוניים קצרים, עתים קו אחד, עתים שני קוים ועתים שלושה. אין כל הסבר לעניינם של קוים אלו. שני לכתביידד הוא כ"י ירושלים בית הספרים 941⁸[88]. אף כאן מצוינים הליקוטים פעמיים: בצד ימין, כנ"ל – מא' ועד תק"נ. אלא שכאן, בצד שמאל של הליקוטים מופיעות אותיות, עתים א', עתים ב' ועתים ג'. בראש כתביידד כתב הסופר את משמעות האותיות המופיעות ליד כל קטע: 'הסימני' האלו הם סי' אל מרא דשמעתא. א' האלקי הגדול רבן הגולה האשכנזי ד"ל. ב' תלמידו החכם סרוג ד"ל. ג' תלמידו מורי ורבי זלה"ה הרמ"ע. והוא הדין לקוים שצוינו בכ"י מנטואה הנ"ל בצדם של הליקוטים. ליקוטים אלה נותנים בידנו מפתח מצוין לזיהוי הקטעים והדרושים ומחבריהם, וכבר השתמשנו בו כזיהוי התחלת החכמה, ועוד נשוב להשתמש בו להלן. שלישי לכתביידד הוא כ"י ירושלים בית הספרים 407⁸[89], בראשו כתב המעתיק: 'לקוטים נתקנו ע"י הרמ"ע זלה"ה עם תוספת ברכה כעיקר ממנו ועוד איזה חידוש מהצער המעתיק... ובתוספת גם ממרנא הלוי זלה"ה'. בדף 23 ע"א כתב המעתיק: 'וכתוב בגליון מיד מרנא הלוי זלה"ה'. ובדף 31 ע"ב: 'עין סי' רמב... כ"מ בגליון מיד מרנא הלוי זל"ל'. שתי ההגהות נמצאות בכתובה זוהה במקומן בגליון הלקוטים בכ"י מנטואה 126[87], ואס"כ מרנא הלוי הוא ר' יצחק הלוי איש מנטובה, תלמידו וחברו של הרמ"ע⁴⁸. מעתיק כ"י ירושלים 407⁸[89] הוא ר' ישראל ישעיהו נורצי, השווה לנפוצות ישראל שבכתבתו בכ"י הירירוק סמינר, מיק' 1585[106]. בהתחלה פתח: 'אמר הצעיר יי"ן הטרוד', ובסוף חתם: 'נאום הצעיר יין מעתיק'. ליקוטים אלה ערכם הרמ"ע מכתבי האר"י שהגיעו אליו, ומכתבי ר' ישראל סרוק שהיו בידו ומכתביו שלו עצמו. את כתבי האר"י שהגיעו אליו ראינו בראש דברינו. בכמה כתביידד של ליקוטים שהיו בידי הרמ"ע אנו מוצאים הערה בכתבידו בצדם של קטעים –

48 סופר כתביידד העתיק גם את כ"י לונדון 9161[83] OR. שבו החיבור למזדים, הקרי בכתביידד 'דרוש השתלשלות העולמות'. כתביידד שלפנינו היה בידי החיד"א. בעמוד ראשון של כתביידד חתמו הבעלים: דוד רקח, ואחר כך כתב החיד"א: 'קניתי מבני הצעיר יעקב אליאזר יצ"נ אני הצעיר יוסף חיים דוד אולא' ס"ט פה ליהורנו חשון ש נפתחו השמים לפ"ק. ראה: מעגל טוב, מפתח, ערך 'רקח דוד'.
49 ג' שלום, כתבי יד בקבלה, עמ' 142, כתב שמרנא הלוי הוא 'אולי ר' בנימין הלוי'. אבל אין עניינו של ר' בנימין הלוי, עורך כתבי הדין והשליח לאיטליה בתקופה מאוחרת יותר, לליקוטים אלו שנתקנו בבית מדרשו של הרמ"ע. על ר' יצחק הלוי איש מנטובה, ראה: סימנס, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, כרך ב, עמ' 523; תשבי, 'העימות' (לעיל הע' 2), עמ' 34 הערה 86.

'נעתק'. כלומר, הדרוש או הקטע נעתקו ממקום זה שהוא הקונטרס שהגיע אליו אל המקום המיועד לו בעריכותיו של הרמ"ע, בדרושים או בליקוטים המסודרים והערוכים על ידיו. הערות אלו נמצאות גם בכ"י ירושלים 393⁸, ובלקוטים כ"י קויפמן 201[105]. היכן כתבי ר' ישראל סרוק, שאותם שילב הרמ"ע בתוך תק"נ הלקוטים? בכ"י ניריורק סמינר, מיק' 2162[72], הועתקו דרושים וליקוטים בקבלת האר"י. מתוך ההשוואה להגהות כ"י מנטואה 126[87], שמעתיק כ"י ירושלים 407⁸ [89] העיד שהם למרנא הלוי, הוא ר' יצחק הלוי איש מנטובה, ברור כי הוא מעתיק כ"י ניריורק שלפנינו. בפתח כתב-היד רשם המעתיק 'מהר"ר ישראל', והוא ר' ישראל סרוק, אחר כך כתב דרושים והקדמות אודות עולם האצילות, ובהם תורת המלבוש. דרושים אלה לא מצאתים בכ"י נוסף, וכנראה הם הדרושים ששמע ר' יצחק הלוי איש מנטובה בעצמו מר' ישראל סרוק. מדף לב ע"א ואילך העתיק ר' יצחק הלוי ליקוטים רבים, ואלה נמצאים גם בתק"נ הלקוטים ומסומנים תמיד בכ"י מנטואה 126[87] בשני קווים ובכ"י ירושלים 941⁸ [88] באות ב', כלומר הם של ר' ישראל סרוק. קשה לומר כי ר' יצחק הלוי עבר על תק"נ הלקוטים והעתיק את כל הליקוטים של ר' ישראל סרוק, ופשוט יותר לומר כי ר' יצחק הלוי העתיק ליקוטים של ר' ישראל סרוק, ואלה חוברו אחר כך על ידי הרמ"ע מפאנו עם ליקוטים מכתבי האר"י וליקוטים מדברי עצמו והיו לתק"נ הלקוטים.

י. ספר כנפי יונה בעריכת הרמ"ע מפאנו

הספר כנפי יונה שערך הרמ"ע הוא החיבור הנפוץ ביותר מבין חיבוריו. כתב-היד שלו מרובים מאוד, והוא אף נדפס כמה פעמים. החיד"א, בשם וגדולים, מערכת ספרים בערכו, היה נבוך בדבר מחברו של כנפי יונה: 'כנפי יונה נדפס בפולין מחדש ויש בו ד' חלקים, וכתוב שם שהרמ"ע חיברו וכן כתבו משם הרב של"ה, ואני בעניי בקונטרס חיים שאל... כתבתי שלדעתי הקצרה אינו מתורת הרמ"ע... ועוד שבס' ליקוטים כ"י ראיתי כמה ענינים משם מהר"י סרוק ושם בכנפי יונה כתבם בסתם', ואחד שהוא מעתיק ממאמר המילואים להרמ"ע שבו נדון להלן, הוא מסיק: 'איכא השתא דהבר... אמנם הרמ"ע ז"ל הוא המחבר כמ"ש הרב של"ה והוא לימדנו דלצורך שעה נכתב כך כאשר עיניך הראות'. ג' שלום הסתמך תחילה על הרישא של דברי החיד"א והחליט שספר כנפי יונה סודר על ידי הרמ"ע בחלק גדול לא בלשונו הוא אלא בלשון רבו וכוודאי לפי תורתו.⁵⁰ אחר שזיהה את כנפי יונה שכתב ר' משה יונה, כתב שקטעים ממנו שולבו ע"י הרמ"ע בכנפי יונה שבעריכתו.⁵¹

כל הנסיונות הללו לתאר את מקורותיו של כנפי יונה, שערך הרמ"ע, אינם מדויקים ואינם נותנים בידנו את התמונה השלמה של הספר. אחר שזיהינו את כתבי האר"י שהגיעו לאיטליה ודיו בידיו של הרמ"ע, ואחר שזיהינו את הליקוטים של ר' ישראל סרוק שהיו בידיו של הרמ"ע, יכולים אנו לעקוב אחר גלגולו של כל קטע בכנפי יונה. וכך מעשהו של הספר. הרמ"ע מפאנו לקח שני מקורות, האחד – כנפי יונה שכתב ר' משה נג'ארה או ר' יוסף ארזין, הוא הנקרא גם דרוש עולם הנקודות⁵², והשני – תק"נ ליקוטים, שדנו בהם בסעיף הקודם. עיכדם וסידרם מחדש יחדיו וקרא להם כנפי יונה.

50 במאמרו על ר' ישראל סרוק (לעיל הע' 1), עמ' 223.

51 יודאיקה, כרך 10, עמ' 179, וכרך 11, עמ' 575.

52 ראה לעיל עמ' 98.

כיצד? הוא נטל מכנפי יונה, הנקרא גם דרוש עולם הנקודות, את חלקו הראשון הכולל את ההקדמות וחלק מן הכותות, כפי שהוא מופיע לעצמו בהרבה כתביד, שאחד מהם הוא כתב־יד הקדום סינסינטי 505[47] שבו הוא נקרא ספר שיעור קומה, וקבעו כחלק ראשון מכנפי יונה שבעריכתו. לחלק זה שני נוסחים. האחד, בכ"י ירושלים 612⁴[90] ובכ"י לונדון 840[91], ובה העתק החלק הראשון כמות שהוא, ונוספו הערות מהרמ"ע מפאנו בגליונותיו. בכתביד אחרים, למשל לונדון, ביתהדין 118[92], וכן בדפוס, נוספו בהתחלת החיבור ארבעה פרקים המפרטים את עניין הצמצום והמלכרש מתורת ר' ישראל סרוק. כן נוספה, בפרק ע, שיטת ר' ישראל סרוק בעניין ברכת המזון, כפי שהוא הסיקה באיגרתו שהועתקה על־ידי ר' עזרא מפאנו, כ"י מנטואה 115[64], דף 81 ע"ב⁵³. הוא נטל מכנפי יונה הנ"ל את היחידים ושילבם בחלק השני מכנפי יונה שלו, פרקים לדנ. כל שאר הקטעים שבכנפי יונה של הרמ"ע לקוחים מתק"נ הלכותיים שערך הרמ"ע קודם לכן מכתבי תלמידי האר"י, מכתבי ר' ישראל סרוק ומכתביו שלו. החיד"א שציין ל"ס לקוטים כ"י התכוון לתק"נ הלכותיים המועתקים בכ"י ירושלים 941⁸[88] שהיה בידי וחתם שמו בתוכו. לכן, אמת היא שכמה עניינים של מהר"י סרוק כתובים בכנפי יונה של הרמ"ע בסתם, אלא שגם כמה עניינים משל תלמידי האר"י כתובים שם בסתם, וכן כמה עניינים משל הרמ"ע מפאנו עצמו כתובים שם בסתם. השוואת כנפי יונה, חלק שני ואילך, לתק"נ הלכותיים המצוינים בקווים או באותיות כנ"ל, מעמידה אותנו בוודאות על מקורו של כל קטע בכנפי יונה ועל זהות מחברו.

נמצא ספר כנפי יונה שערך הרמ"ע מפאנו מקובץ מכתבי ר' משה גא'רה או ר' יוסף ארזין, שאר תלמידי האר"י שלא נדע שמם, ר' ישראל סרוק והרמ"ע מפאנו. הרמ"ע לא היה מרוצה מעריכת כנפי יונה, כי כל חלקיו נעדרו השלמות המה, כי באו שם הדברים בלתי מסודרים ולא מתוקנים. הוא האריך דברים על כנפי יונה שערך, והעתיקו את דבריו החיד"א בדבריו על כנפי יונה בשם הגדולים, ומרגליות בקטלוג כתב־ידי הנמצאים בספרייה הבריטית, כ"י 841. אלא שהם העתיקו רק את דבריו על אי שלמותו של כנפי יונה, ולא העתיקו את דבריו על כל ספרי קבלת האר"י שערך, ומשום חשיבותם הרבה ראינו להעתיקם בשלמותם. וכך כתב בהערה אחר מאמר המלואים, כ"י פאריס 878[94], דף 78 ע"ב, שהגיהו בכתב־ידו:

אמר הכותב וארהב את הבריות ומקרבן לתורה, אני הנה הגדלתי והוספתי עכשו בדור הזה בקצור מופלג ובשפה ברורה על מה שכבר נכתב על ידי בקונטרסי הנפוצות ממה שקבצתי ושמעתי זה וזה כמלקק מן הים מידו אל פיו, ולא באתי עכשיו לידי מדה זו רק לשם שמים להודיע ולהודיע כי כבר נתפרסם המעט המושג מאז בין החברים המכובדים שהם הרהיבונני זיינוני לחלוק להם מן החכמה מינה ומקצתה אם מעט ואם הרבה בכל עת ובכל שעה לא נתנוני השב רוחי, ופן יחשבוני מונע בר הוכרתי כפי גודל תשוקתם לסדר לפנייהם אפילו שבירי לוחות אשר לי בארבעה חלקים, קראתי מאז בשמותם כנפי יונה לחבב המלאכה בעיניהם כי קריאת השם מורה החביבות, והיתה הכוונה בזה כי כל דבר המתפרש בתורה יום יום המעט אם רב יוסיף עז ותעצומות ליונה החביבה לעוף השמים להשתבח בתחלתה, ואני החרזתי שם מרגליות טובות עקומות ועקושות הנה ושבריהן ושברי

53 דברים אלה של ר' ישראל סרוק נמצאים גם בתק"נ הלכותיים [מד], סי' תנח מאוחר יותר חלק הרמ"ע על דברים אלו של ר' ישראל סרוק, וכך כתב במעין גנים, מונקטש, תר"ס, דף ח ע"א: ייש מי שאומר...וזה החילוק לא שמע לי כלל.

שברים כי כולן מרגליות הנה, ויש ברירה לאחר זמן למי שיזכה יבחין לסדרם על נכון איש על דגלו כי כל פרורי הזהב ביד צורף או אומן הנה בהקבצן סופן להעשות כלי חמדה לכבוד ולתפארת כהתוך כסף בתוך כור, אולי יחנן ה' לחזק ידים רפות כי הוא לבדו משלים כל חסר, ומתשוקת החברים ליגע בקצה המטה ולטעום מיערת הדבש העתיקו לעצמם אותן המחרוזות כמות שהן ומשם יפרדו להמצא אצל רבים חושקים בחכמה, וכמעט שהביאו עלי אשם אם אולי באהבתה שגיתי, וכבר מצאתי לגורי האר"י הגבורים שזכו לשמש לפניו אשר כן נעשו בלקוטיהם שלא בזו לכל דבר אדרבה חסה עינים על פכים קטנים משירי החכמה המה ושיריהם וגם שיריים לשיריים, כן ארחות עבדי ה' העוסקים בתורה לשמה מחילים לחסדו יתברך כי ה' יתן חכמה, ואני עם חולשת השגתי קיימתיה מסברא ומה גם עתה מצאתי בעקבותם בתוספת זרז ואעשה כן גם אני. אך הדרושים המושלמים המצוינים כהלכתן מגברי רברבי דסיימניהו קמן בחמלת ה' עלינו הצבתי אותם עדר עדר לבדו ובמספר הנפוצות אל יבואו, הגדתי היום לכל און שומעת ולא על מגן כמפורסם אצלנו בבתי מדרשות מן הביאני עד הלום להתחייב בהכרזה הזאת, כי כל חלקי הכנפי יונה שזכרתי על ארבעת רבעיהם נעדרי השלימות המה, כי באו שם הדברים בלתי מסודרים ולא מתוקנים רק לקוטי בתר לקוטי כנוקף זית בכל יום מעין ברכותיו מהם פפראות מהם נמושות ולקוטות, גם מגוילים מקורעים ומטוש-טשים אשר העתקתי מן הבא בידי כי היכי דלא לירכס אפילו מידי דזוטר ולא הושלם, והנה השתא דקשישנא גם מהם נקח כברכת ה' אלוקיננו לספק חבל בחבל משיחה במשיחה כדולה מים מבורות עמוקים להבין ולהורות מיד ולדורות דרושים מתוקנים ומאמרים ערבים להועיל לכל איש ירא ה' וחרד על דברו. ה' יגמור בעדי ה' חסדך לעולם.

בהערה זאת סיכם הרמ"ע את עבודתו בעריכת הדרושים והליקוטים שהגיעו אליו, והם הדרושים המקובצים הקרויים גם למודים וכנפי יונה.

י. א. חיבורי ר' ישראל סרוק

אחר שראינו את הקונטרסים של תלמידי האר"י שהגיעו לאיטליה ואת החיבורים המקובצים מכתבי תלמידי האר"י ומכתבי ר' ישראל סרוק, רשאים אנו לסקור את החיבורים המיוחדים לר' ישראל סרוק מראשם ועד סופם.⁵⁴

54 אני רושם כאן את כתבי ר' ישראל סרוק שהיו באיטליה, ולא את החיבורים שהיו רק באשכנז ובפולין. אלה האחרונים אינם מקוריים אלא הם עיבודים והרחבות לחיבורים שהיו באיטליה. לא כללתי ברשימה את שפע טל לר' שבתי שפטל הורוץ, שנדפס בתנא, שע"כ ג' שלום, במאמרו על ר' ישראל סרוק (לעיל הע' 1), עמ' 234, כתב שתורת הצמצום בשפע טל 'מיוסדת לגמרי על כתבי סרוק'. אבל באמת, תורת הצמצום בשפע טל אינה מזכירה כלל את המלבוש ואינה מיוסדת כלל על כתבי ר' ישראל סרוק. היא מיוסדת על התחלת החכמה, וחיבור זה – תלמיד האר"י כתבו ולא ר' ישראל סרוק.

ג' שלום רשם בין כתבי ר' סרוק את הליקוטים 'מפי מורינו הרב ישראל סרוק נר"ו' שנדפסו יחד עם פירושו של הרמ"ק על התפילות, שם, עמ' 230. והערה 20. אבל כל הליקוטים ההם מועתקים מלה במלה מכנפי יונה שהיו בידי הרמ"ע, והם לר"מ נג'ארה או לר"י ארזק, כפי שבירנו לעיל. שלום ציטט רק חלק מהכותרת שבראש כל ליקוט וליקוט, והציטוט השלם הוא: 'בכ"י ס'... מפי מורינו הרב כמהר"ר ישראל סרוק נר"ו, ומשמעות ראשיהתיבות בתחילת הכותרת היא 'בכנפי יונה', וכל הבהק

א. דרוש האצילות או דרוש שעור קומה. ר' עזרא מפאנו העתיק, בכ"י מנטואה [61]115, חיבור על עולם האצילות ועולמות בי"ע, ושמו: דרוש שעור קומה. בראש החיבור, לפני שמו, רשם: 'קבלת החכם ברוך ׳ ברוך', הוא מחבר הספר קהלת יעקב שנדפס בוונציה שנ"ט⁵⁵. החיבור מתחיל: 'כאשר גזר האל ית' להמציא העולמות אבי"ע'. בגוף החיבור, בדף 212 ע"ב, נכתב: 'כי מהתחברות חכמה ובינה יעשו דעת שהיא ספירה היולית כמו שכתוב הטעם בקונדרים אחת מקבוץ הקדמות שכתבתי. היכן הוא קבוץ הקדמות? באותו כתב"ד, בדפים 204 ע"א - 206 ע"ב, העתיק ר' עזרא מפאנו כמה וכמה קטעים, ובאחד מהם אנו מוצאים: 'כי דעת אמרו שהיא ספירה בשלוח ודרך השאלה ולא ידעו הטעם, אבל דע לך כי הדעת הוא נמשך מהכאת נצוצי חכמה עם נצוצי בינה ובהתחברם יחד יתהווה הדעת... נמצא כי אינו בכלל הספירות למה שאין לה התחלה מעצמה כמו שאר הספירות אלא בחבור חכמה ובינה יעשה הדעת ואם לא יצויירו חכמה ובינה לא יצויר הדעת'. קבוץ הקדמות הוא אפוא קבוץ הקטעים שנכתבו לפני דרוש שעור קומה. בקבוץ זה מצטט המחבר מדרוש האצילות: וא"כ של אלקים היא גבורה חזקה כנו' בדרוש של האצילות שכתבתי, וכוונתו לדרוש שעור קומה. מכאן, שמחבר אחד לקבוץ הקדמות ולדרוש האצילות הוא דרוש שעור קומה. לקבוץ הקדמות נוספו הגהות מר' ברוך ׳ ברוך, ומכאן ברור שהכותרת 'קבלת ברוך ׳ ברוך' משמעה שהוא קיבל את החיבורים הללו מן המחבר, אך לא הוא חיברם. מי המחבר? הקטע מקבוץ הקדמות המסביר את ספירת הדעת ומקומה בעשר הספירות, שממנו ציטטנו לעיל, נמצא בתק"נ הלוקטים סי' רכ, ושם צוין בשני קווים, בכ"י מנטואה, ובאות ב' בכ"י ירושלים. ציונים אלה משמעים שהקטע הוא מר' ישראל סרוק⁵⁶. ומכאן שר' ישראל סרוק כתב את דרוש האצילות, הוא דרוש שעור קומה, ואת קבוץ הקדמות שלפניו. זהו החיבור היחיד שיכולים אנו לומר עליו בוודאות כי ר' ישראל סרוק כתבו. שאר החיבורים שנרשום בהמשך דברינו ודאי תורתו הם, אך אין לנו כל ראיה אם הוא עצמו כתבם או רק אמרם והתלמידים כתבו אותם מפיו. החיבור כולו הועתק גם בכ"י ואטיקאן [62]569, ורק הדרוש עצמו ללא קבוץ הקדמות הועתק גם בכ"י בן צבי [63]241.

ב. חיבור נוסף במתכונת דרוש האצילות שהיה אצל ר' ברוך ׳ ברוך, הועתק על ידי ר' עזרא מפאנו, בכ"י מנטואה [70]115. החיבור פותח: 'להי ידיע לך שהקב"ה מלא כל העולם ואין העולם מקומו, בראש כתב: 'זהו מה שהיה ביד הכהן'. החיבור נמצא גם בכ"י ירושלים, בן צבי [71]241. בדף שלפני החיבור נכתב: 'הר"ר שמעון כהן', והוא הכוהן שבידו היה החיבור לפי ר' עזרא מפאנו. ר' שמעון כהן היה אחד מתלמידי ר' ישראל סרוק וכתב את ששמו מרבו. כך גם מתברר מדברים שכתב סמוך לסוף החיבור: 'להי ידיע לך

בכנפי יונה בכתב יד ידו באיטליה או בכנפי יונה שבכריכת הרמ"ע בכתב יד ידו ובדפוסים, ימצא על נקלה כל ציטוט במקומו המצוי.

לא רשמתי את סדר של שבת שרשם ג' שלום, שם, עמ' 229, מכיון שיסוד נמצא בתק"נ הלוקטים [87], סי' קצא, והוא מצוין בקו אחד בכ"י מנטואה ובאות א' בכ"י ירושלים. משמעות צינתים אלה, כפי שביירנו לעיל, שהקטע הוא לתלמיד האר"י. אפשר בהחלט שר"י סרוק נהג כך, אלא שאין לראות בו מחברו ומיסדו של הקטע והצננה.

55 ראה עליו אצל בניהו, ודחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, תלאביב, תש"מ, עמ' 187-193.
56 לעיל עמ' 110.

ששאלתי להחכם ילמדנו רבינו... השיב לי החכם נר"ר⁵⁷, הוא כינויו הקבוע של ר' ישראל סרוק בקרב תלמידיו.

ג. ספר המלואים. בכ"י בדאפשוט קויפמן [201]66], כתב ר' עזרא מפאנו מאמר קצר, והרמ"ע הגיהו והעירו בגיליון בכתב"דו. המאמר פותח כך: 'תוספת ביאור שהרחיב לבאר מורנו ורבנו בדרוש האדם קדמאה וקראתי אותו ספר המלואים. באמרו, ואמנם בהבל היוצא מן הראש דרך השערות וכיוצא, כבר אמרנו שאין אנו רשאים לדבר בו וכו'. אמר החכם צריך אתה לדעת ששם ע"ב הוא בקרקפתא... דע ששם ע"ב זה היה בראש חצי המלבוש העליון אשר כבר רמזתיו לך בלימודים'. דרוש אדם קדמאה הוא דרוש אדם קדמון שכתב ר' חיים ויטל, העתיקו ר' עזרא מפאנו, בכ"י לתדון, הספרייה הבריטית 804[10] 58, והציטוט 'באמר' אכן נמצא בו. ר' עזרא קרא למאמר בשם ספר המלואים, כי הוא מסביר את המילויים של שם בן ד'. המאמר משמש דוגמא מצוינת לדרכו של הר"י סרוק בפירוש דברי הרח"ו. לעומת הדוגמאות המעטות והקצרות הנמצאות בשער השמים של ר' אברהם היררה⁵⁹, מונח לפנינו מאמר ארוך בפירוש שורה אחת מדברי הרח"ו. ספר המלואים היה גם כן בכ"י שוקן 57[67], אך שרד ממנו רק דף אחד, והוא הדף האחרון בכתב"היד.

ד. הקדמות ולקוטים. כתבם ר' יצחק הלוי איש מנטובה, בכ"י ניריורק סמינר, מיק' 2162[72] (ראה לעיל סעיף ט).

ה. דרושים הקרויים גם למודי אצילות. בספר המלואים, בכ"י קויפמן הנ"ל [66], עמ' 14, נאמר: 'ואח"כ כשנעשה המלכוש ונפסק לשנים כמו שאמרתי בדרושים בסוד רוח פסקונית', ובעמ' 15: 'זה נרמז בדרוש שאמרנו בענין האלפא ביתות. בתק"נ הלוקטים, סי' רמו, נאמר: 'נתבאר בדרושים שני הבלים שתי נשיקות דבור אחד', ובסי' תקמו נאמר: 'אמרנו בדרושים כי זעיר נבנה מג' חסדים ומג' גבורות. ציטוטים אלה נמצאים רק בארבעת הקונטרסים הקרויים בכתב"היד וכדפוסים בשם למודי אצילות, ואילו שם המקורי היה דרושים. ארבעת הקונטרסים פותחים: 'בראשית כל היה הקב"ה משתעשע בעצמו', 'סוד הצמצום ומלכוש ואדם קדמון', 'המלכוש הוא יותר מעולה מאויר קדמון', 'עם היות שעד עכשו אמרתי מקצת פרטי עולם הא"ס ועולם האצילות'. דרושים אלה העתיקם ר' עזרא מפאנו בכ"י מנטובה 115[73], והוסיף הגהות הפותחות 'ולי עזרא הצעיר'. החיבור מצוי בכתב"יד רבים, וכן נדפס בלבוש תר"י ובמונקטש תרנ"ו, אמנם בשיבושים רבים⁶⁰.

ו. פירוש ספרא דצניעותא. כתב ר' יששכר בער איילינבורג בהקדמתו לספר באר שבע: 'יש לי עוד דברים בגו אשר קבלתי על פה בלחישת כלל שאר דברים כבשוננו של עולם בפרוש ספרא דצניעותא אשר שמעתי מפי המקובל הגדול מורי כמוהר"ר ישראל סרוק ז"ל אשר יצק מים על ידי מלך מלכי קבלה הקדוש האלוף הרב החסיד כמוהר"ר יצחק לוריא אשכנזי ז"ל, הלא המה בכתובים במגילת סתרים שלי, וכבר זכו בו רבים

57 שורה זו נמצאת רק בכתב"היד הקדומים של החיבור שצוינו למעלה בכתב"היד הרבים המאוחרים של החיבור היא שובשה.

58 ראה לעיל עמ' 104.

59 ציטוט ג' שלום במאמרו על ר' ישראל סרוק (לעיל הע' 1), עמ' 224.

60 ראה מה שכתב ג' שלום על למודי אצילות, שם, עמ' 227-228. אע"פ ר' כי הקונטרסים הנזכרים בלמודי אצילות אינם הקונטרס הראשון, כי הציטוטים המובאים מהם אינם נזכרים בו. על"כורחק, השערותו של ג' שלום אינה נכונה. לא מצאתי ציטוטים אלה במקום אחר ואיני יודע מה הם הקונטרסים.

ת"ל על ידי החכם השלם מהר"ר עזרא מפאנו זל⁶¹ מק"ק מנטובה, כי הוא היה הראשון שהעתיק אצלי מכתבת ידי אות באות תיבה בתיבה לעצמו ולאחרים מה שקבלתי וכתבתי לי למזכרת לעת התגברות השכחה.

הפירוש כולו נמצא בכתיבתידו של ר' עזרא מפאנו, בכ"י מנטובה [74]124, ונדפס בשיבושים במונקטש תרנ"ז. הרמ"ע העתיק את התחלת הפירוש והוסיף לו והרחיבו, והוא החיבור הקרוי ע"ב ידיעות שנדפס בוורשה תר"נ. החל מן הידיעה הי"ב שבע"ב הידיעות נמצאים משפטים מפרוש ספרא דצניעותא שכתב ר' יששכר בער מלה במלה בתוך כל קטע וקטע שכתב הרמ"ע. אין כל קשר בין פרוש ספרא דצניעותא, שכתב ר' יששכר בער מפי ר' ישראל סרוק, לפרוש ספרא דצניעותא שכתב האר"י⁶². פירושו של ר' ישראל סרוק מיוסד על דרוש אדם קדמון של ר' חיים ויטאל ועל תורת המלבוש שכתב ר' ישראל סרוק בלמודים ובדרושים. המרחק בין אלה ובין הפירוש שכתב האר"י בהיותו במצרים הוא עצום, ואין אפילו משפט אחד שאפשר לומר עליו שהוא נמצא בשני החיבורים גם יחד.

ז. פירושים על כנפי יונה. בכ"י ליוורנו 76, כיום ירושלים ביהספרים 612⁰ [75]4, שנכתב באסטי שס"ב, נכתבו שני פירושים על כנפי יונה. ר' עזרא מפאנו העתיק את הפירוש השני, בכ"י מנטואה [76]115, ובראשו נכתב בכתיבה מאוחרת: 'מהחכם סרוק', אלא שכבר ראינו שאין להביא ראיה מכותרות מאוחרות כגון אלו. אף-על-פי-כן ברור שפירושים אלה הם מר' ישראל סרוק על-פי תכניהם ולשוניותיהם המקבילים לנמצא בחיבוריו האחרים הדשומים כאן. כן נעתק הפירוש השני בכ"י ניריורק סמינר, מיק' 1596 [77], שבו נזכרו ר' נתן אוטולינגי וגיסו.

ח. פרוש השירים של שבת. פירוש ר' ישראל סרוק לשירי האר"י לסעודות השבת, נעתק על-ידי ר' עזרא מפאנו, בכ"י מנטואה [68]124, והוגה על-ידי הרמ"ע מפאנו, וכן בכ"י בן-צבי 241 [69].

ט. פרוש לעשרה מיני נגונים של תהלים. ר' עזרא מפאנו העתיקו בכ"י מנטואה [78]124. י. גלגולים. גלגולים לר' ישראל סרוק נעתקו בשלמות בכ"י ירושלים ביהספרים 1097⁸ [79], ונדפסו בחלקם בפפא"מ תמ"ח. כן נמצאים גלגולים מר' ישראל סרוק בכ"י ליוורנו 76, כיום בבית-הספרים בירושלים 612⁴ [80]. יא. ציטוטים מדברי ר' ישראל סרוק נמצאים בספרו של ר' אברהם היררה, שער השמים⁶³.

61 ג' שלום העתיק שורות אלו, שם, עמ' 224. את שגיאתו בהעתקה תיקן ר' תשבי, 'העימות' (לעיל הע' 2), עמ' 17 הערה 19.

62 תמונה מאוד קביעתו של ג' שלום, שם, עמ' 227, כי הפירוש של ר' ישראל סרוק אינו אלא הרחבה ועיבוד של הפירוש שכתב האר"י עצמו.

63 על ר' אברהם היררה וספריו ראה בספרו של ג' שלום, המצוץ לעיל בהערה 47; לעניין לימודו אצל ר' ישראל סרוק ראה עמ' יג ואילך. בהערה 9 הוא מביא שני מקומות שר' אברהם היררה מציין שלמד אצל ר' ישראל סרוק בעיר רגוזת. עדות נוספת לשהייתו של ר' ישראל סרוק בעיר זו נמצאת בספר שמן הטוב וזקן אהרן, שכתבו ר' שלמה אוהב תכדו ר' אהרן הכהן, נדפס בוונציה בשנת השמן הטוב-תיז. בדף קמח ע"ד, תחת הכותרת 'לקוטים רמזים וסודות ודרושים מפורשים להרש"א ז"ל בעל שמן הטוב', נאמר: 'אחר כל זה זכני ה' כי הקר' ה' לפני ה' השל' כמהר"ר יש' סרוק, ואמר כי קבלה בידי כי אהרן הכהן נתגלגל בעלי הכהן... וחדשתי אני... ושמחתי'. ר' שלמה אוהב ור' אהרן הכהן היו שניהם רבנים ברגוזת, ראה: Enc. Judaica, s.v. 'Aaron Ben David Cohen of Ragusa', Vol. 2, p. 9-10.

י.ב. מה חידש ר' ישראל סרוק?

אחר שרשמנו את כל חיבורי תלמידי האר"י שהיו באיטליה ואת כל חיבורי ר' ישראל סרוק, יכולים אנו לגשת אל השאלות העיקריות ולנסות לענות עליהן: מה חידש ר' ישראל סרוק? מה לקח מתלמידי האר"י ומה הוסיף על שאמרו הם? ומה היחס בין חידושיו של ר' ישראל סרוק לאשר כתבו תלמידי האר"י?

השוואת חיבורי ר' ישראל סרוק לחיבורי תלמידי האר"י מלמדת, כי אין הם נבדלים זה מזה בצורה מהותית באשר לסדר עולם האצילות. סדר האצילות שבכתבי ר' ישראל סרוק זהה בעיקרו לסדר האצילות שבחכמת שיעור קומה שכתב אחד מתלמידי האר"י. בין כתבי ר' ישראל סרוק עצמם ישנם הבדלים, אך הם מעטים, וסדר האצילות המאחד אותם הוא סדר האצילות שבתחלת החכמה. רק חיבור אחד נוקט לז שיטה לעצמו, הוא שער השמים לר' אברהם היררה. בחיבור זה רובו ועיקרו של סדר האצילות זהה לסדר האצילות של ר' חיים ויטל בדרוש אדם קדמון שלו, ורק פרטים בודדים הם משל התחלת החכמה. לא כאלו הם פני הדברים באשר לקודם לעולם האצילות חיבורי ר' ישראל סרוק נבדלים זה מזה בהרצאת הצמצום והבא בעקבותיו, ורק אחר שנסקור את חיבורי ר' ישראל סרוק עצמם נוכל להשוותם לכתבי תלמידי האר"י ולהרצאת הצמצום וכל הקודם לעולם האצילות בהם.

בקבוצה האחת של כתבי ר' ישראל סרוק מופיעים בתחילה המונחים: צמצום, מקום פנוי, לבוש, ד' מלויים וצמצום הלבוש. דרוש האצילות או שיעור קומה [לא] פותח:

כאשר גזר האל ת' להמציא העולמות... עלה ברצונו הפשוט להיות מצמצם בעצמו... האל ית' נתצמצם כמו שמצמצם עצמו בין בדי הארון, ומאותו המקום שהרויח בזה היה מקום למקום העולמות בזה האופן, כי תחלה המציא באותו המקום פנוי שהרויח אור לברשו והיא התורה שהיא נעשית מר"א שערים של אלפא ביתא... והתורה שהיא בנויה מאלו היא הלבוש שהמציא ית' שמו ונכנס באותו מקום פנוי... עוד צריך שתדע שמד' אותיות משם בן ד' שהוא שם ההוי"ה מהם נמשך הלבוש הנז' שהם האותיות והיא התורה ומכל אות מהם נמשך הוי"ה א' במלואה... וכאשר נתצמצם הלבוש ועלו התחתונים למעלה הם שם מ"ה וב"ן... כמה שנתצמצם הלבוש ועלה למעלה נשאר מקום פנוי שהוא המקום אשר ממנו נעשו העולמות.

דרוש שכתב ר' שמעון כהן [לה] פותח:

כשעלה ברצונו הפשוט לברא העולם צמצם מהותו ית' למעלה כדי להניח מקום פנוי לברא אבי"ע... וא"ת באיזה מקום יהיה המלבוש הזה והלא מהותו מלא הכל, אלא כשנתצמצם נתקמץ כדי להניח מקום לברא הלבוש, והמלבוש הזה הוא אותיות התורה הנארגת מר"א שערים... נתצמצם ג"כ חצי הלבוש הנז' היינו החצי התחתון ונכנס אחורי החצי העליון... עוד אעמידך על סוד ארבעה שמות ההוי"ה במלואם שהם ע"ב ס"ג מ"ה ב"ן, היאך הם יוצאים מן שם ההוי"ה הקבוע במלבוש הנזכר.

סדר זה של צמצום, מקום פנוי, לבוש וכו' ד' מלויי שם ההוי"ה וצמצומו זהה במדויק לסדר שבכמה מכתבי תלמידי האר"י, שאותם נסקור להלן, והוא: צמצום, מקום פנוי, אדם קדמון וכו' ד' מלויי שם ההוי"ה וצמצומו. הווי אומר, ר' ישראל סרוק קרא מלבוש לאדם קדמון שבכתבי תלמידי האר"י.

זיהוי מלבוש ואדם קדמון עולה במפורש משני חיבורים של תלמידי ר' ישראל סרוק. ספר המלואים שבכתיבת ר' עזרא מפאנו [לג] פותח: 'צריך אתה לדעת ששם ע"ב הוא

בקרפתא היינו כל סביב הראש עד האזנים... דע ששם ע"ב זה היה בראש חצי מלבוש העליון... ואדם קדמון נקרא ארגמן... והבנת ארגמן היינו ארג מ"ן, כלומר כמו שנארג אדם קדמון שסודו מ"ם ונר"ן, דהיינו המ"ם היא סוד העגולים שבו והנר"ן היינו סוד הקו הישר שבו היוצא מא"ס שמבריה מן הקצה אל הקצה. בשער השמים לר' אברהם היררה, מאמר חמישי, פרק ח, נאמר: 'א"ס ב"ה האציל אדם קדמון... והאציל בו שם בן ארבע אחד... ונכללו בשם הראשון והכללי ובכל אחד מהד' שמות העשר ספירות... וראוי שתבין כי לכל אחת מהעשר ספירות... שתי סגולות או מציאות, האחד בעיגול והשני ביושר, ושני מיני אורות המקיף והפנימי. ומלבד האמור יחשוב באדם קדמון אלפא ביתא אחד של כ"ב אותיות עם רל"א צירופים אשר ביארם אברהם אבינו בספר 'צירה'. בשני המקומות האלו נותנים ר' עזרא מפאנו ור' אברהם היררה את פרטי אדם קדמון במלבוש ואת פרטי המלבוש באדם קדמון, ומכאן ששניהם אחד.

בקבוצה השנייה של חיבורי ר' ישראל סרוק מופיעים בתחילה המונחים: שעשוע, חקיקה וגבורות, מלבוש, נתוק וצמצום. בפרוש ספרא דצניעותא, שכתב ר' יששכר בער איילנבורג מפי ר' ישראל סרוק[לח], נאמר⁶⁴: 'והנה אלה הג' שאמרנו באמצעות השעשוע של אור א"ס המוקף מששתעשע בעצמו... ענין מלבוש שנתהווה מכח אלה הג' גבורות באמצעות השעשוע הנז'... הוצרך כביכול לנתק עצמותו מהמלבוש כל חלק וחלק בפני עצמו. הדרושים הנקראים גם למודי אצילות [לז] פותחים: 'בראשית כל היה הקב"ה משתעשע בעצמו... ומתוך הנענוע נבראת התורה שנבנית מן רל"א שערים... וסילק עצמו ותצמצם ונתקמץ הוא ית' שמו בתוך לבושו למעלה כביכול, ואחר עשיית הלבוש הזה צמצם אותו הקב"ה ופינה מקום לעולמות. ובסופם של הדרושים האלו נאמר: 'דע כי א"ס ית' היה משתעשע בעצמו... ואילו לא היה משתעשע לא היה מקום לדין, ואפילו לחקיקה שחקק בעצמותו לא היה מקום מפני שהוא דין לגבי הא"ס, מפני זה נשתעשע... ומאותו שעשוע מחלקי עצמו אל עצמו נולד ממנו שעור החקיקה, ואותו הכח החקיקה היא התורה בכח... והחקיקה הזאת היא רמוזה בזוהר פ' בראשית בריש הורמנותא דמלכא גליף גליפו בטהירו עילאה'.

מהו השעשוע שאחריו המלבוש? ר' אברהם היררה בשער השמים, מאמר חמישי, פרק י, פירש מהו השעשוע ואמר: 'היציאה ממנו שהוא בלי תכלית לזולתו שהוא תכלי הוא הנקרא שעשוע אשר ייחס אותו הרב לא"ס ב"ה... הוא הצמצום המצמצם אותו ומגבילו אל פעולות מתחלפות... הוא שרש ועיקר אל בוצינא דקרדינותא, אשר להיותו דין הוא המתאר והמצייר הגבולים המצרים והמדות לכל הדברים, וסוף דבר הוא המקום הכללי לכל הנמצאים, ועל דרך הסוד הוא חלל הא"ס'. בספר התחלות החכמה [מט] פרק שמיני, נתבאר: 'זהו שאמרו שכל שעשוע מוליד תנועה, ר"ל תנועה בכח, מה שנקרא אח"כ נתוק בפעל כביכול, והיא הצמצום. כי השעשוע שהוליד תנועה היה תחילת המלבוש בכח, והנתוק הראשון תחילת המלבוש בפעל ודוגמא של המלבוש בכח ובפועל, כן היה ג"כ הנתוק בכח ובפעל, ולכן נקרא זה שבכח, שעשוע והפועל נקרא צמצום'.

סדר זה של שעשוע, שהוא הצמצום, חקיקה וגבורות, מלבוש וצמצום, זהו במדויק לסדר שבכמה מכתבי האר"י ותלמידיו, שאותם נסקור להלן, והוא: צמצום, מקום פניו וגבורות, כלי ראשון וצמצום. ר' ישראל סרוק קרא מלבוש לכלי הראשון הנזכר בכתבי האר"י ותלמידיו.

64 כ"י מנטואה [74], עמ' 2.

זיהוי מלבוש וכלי ראשון עולה במפורש מהתחלת הלמודים, בדרוש הפותח ברוך המקום ברוך הוא [82], נאמר:

והנה ראתה מדת טובו לצמצם מהות אורו... והאור הגדול היה מתדבק למעלה ונשאר חלל עד שנעשה קרוב קצת לחשך שהוא הדין, אך עם החזרה נסתלק האור מכל סביביו ונשאר ממנו רשימו בלבד מעורב עם החושך שהוא שורש הדין שנאמרה בו אח"כ הבדלה, וכאן גם המקום שהוא בסוד מלבוש מסתלק עם האור להיותו בלתי נפרד ממנו... והנה המלבוש עצמו הוא מאותיות התורה הנארגת מר"א שיערים... וכללות הכלי הזה בג' חלקיו נקרא אויר קדמון קודם התקון שמקיף עיקר בו, אבל אחרי כן יוחס לאדם קדמאה דכל קדמאין בסוד פנימיותו⁶⁵.

נמצאנו למדים שבשתי דרכים נשנה עניין המלבוש ומקומו בסדר ההאצלה. הדרך האחת, מלבוש הוא אדם קדמון; השנייה, מלבוש הוא כלי ראשון. שתי הדרכים מתאימות לשתי שמועות בכתבי האר"י ותלמידיו. שמועה אחת מלמדת כי נצטמצם אור אין סוף ב"ה מהסתלקות כוח הדין, נשאר מקום חלל ובו רשימו וכוח הדין, נאצל כלי ראשון והוא אויר קדמון. שמועה זו נתבארה בביאור זוהר, ח"א, טו ע"א, שכתב האר"י עצמו, בדרוש א' וב' מדרושי ר' יוסף אבן טבול, בדרוש שמסר ר' חיים ויטל לר' שלמה סגיש⁶⁶ ובהתחלת החכמה. שמועה שנייה מלמדת כי נצטמצם אור אין סוף ב"ה, נשאר מקום חלל, נאצל אדם קדמון. שמועה זו נתבארה בדרוש אדם קדמון לר' חיים ויטל ובבאור אדרא רבא⁶⁷ לר' יוסף אבן טבול⁶⁸.

65 הקשר בין אויר קדמון לבין אדם קדמון, כפי ניסוחו כאן, נמצא כבר בדרוש א' מדרושי ר' יוסף אבן טבול.

66 דרוש זה של ר' חיים ויטל לא נכלל בשמונת השערים שלו ולא בשאר ספריו הערוכים הידועים. הוא הועתק לעצמו תשומר בכמה וכמה כתבייד. אחד מהם הוא כ"י ליחורנו 74[14], בכתובת ידו של ר' נתן שפירא. בראש הדרוש נכתב: 'זהו מ"ש כמהר"ר חיים נר"ו לכמה"ר שלמה סאגיש נ"ע בלכתו ירושלמה (!)'.⁶⁷

67 על חיבור זה ראה מה שכתב ג' שלום, 'שטר ההתקשרות', עמ' 154.

68 י' תשבי, תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י, תל-אביב, תש"ב, עמ' כאכת, נבצט, הסיק 'שמתוך חשישות תיאולוגיים העלים וטשטש הרח"י עיקר חשוב בתורת הצמצום', ודא ענין הרשימו וכוח הדין, ומכאן שהתיאור העכץ של תורת הצמצום הוא בכתבי ר' יוסף אבן טבול ובפירוש האר"י לזוהר, ח"א, טו ע"א. ג' שלום, 'כתבי האמיתים של האר"י', קרית ספר, יט, עמ' 195, הפליג מקבע כי הרח"י בדברני על הצמצום 'אינו מסתמך במפורש על מה ששמע מרבו האר"י כמנהגו מאות פעמים לגבי שאר פרקי תורתו אלא מסביר את התורה בסגנונו, הוא ולפי דרכו הוא'. מסקנה זו חוזרת גם בדברי ג' שלום ביהודאיקה, s.v. 'Kabbalah', Vol. 10, p. 590 and s.v. 'Luria', Vol. 11, p. 575. המסקנה, כי תורת הצמצום נמסרה בדיקה בכתבי ר' יוסף אבן טבול וטושטשה בכתבי הרח"י, עלתה מהשוואת שני חיבורים בלבד, והם דרוש אדם קדמון לרח"י ור"י הדרושים לר' יוסף אבן טבול. אבל השוואת כל החיבורים של שני התלמידים מרחת מסקנה שונה לגמרי. ר' חיים ויטל כתב דרוש שמסר אותו לר' שלמה סגיש, נמצא בהרבה כתבייד, ראה עליו לעיל הערה 66. בדרוש זה מלמד הרח"י את הצמצום ומזכיר בו עכירות, עביות הדין ו' אחת, כאשר מלמד האר"י בפרוש הזוהר הנ"ל ור' יוסף אבן טבול בדרושו. ר' יוסף אבן טבול, בפרוש אדרא רבא (ראה הערה 67), מלמד את הצמצום ומזכיר בו את אדם קדמון וקו ואורות ארון, חוטם ופה ועיניים, כאשר מלמד הרח"י בדרוש אדם קדמון ואינו מזכיר כלל את כוח הדין ורשימו. האומנם גם ר' יוסף אבן טבול טשטש את תורת הצמצום בפרוש אדרא רבא שלו? האם גם הוא מסר כאן את תורת הצמצום בסגנונו ולא ולפי דרכו הוא? ואם כן, הרי שר"י אבן טבול מסר את תורת הצמצום לפי סגנון ר' חיים ויטל ולפי דרכו, ואולי להיפך? ברור אפוא שלא כך הם פני הדברים, אין כאן תורה נכונה ותורה מטושטשת, אלא יש כאן שתי שמועות שהאר"י עצמו אמרן, האחת מלמדת על צמצום, כוח הדין, רשימו ור"י, והשנייה מלמדת על צמצום, קו ואדם קדמון. שני התלמידים כתבו את שתי השמועות כפי ששמעו מפי רבם ומסרו את דבריו באמנות, אלא שר' חיים ויטל כלל שמועה אחת בספריו הערוכים

מהו איסור צמצום המלבוש הנזכר בכתבי ר' ישראל סרוק, שממנו אפשר להבין לכאורה כי המלבוש קדם לצמצום? אין צמצום המלבוש אלא צמצום כלי ראשון והאצלת הכלי השני, או צמצום אדם קדמון והאצלת אח"פ ועקודים, כמפורט בכתבי האר"י ותלמידיו, כל שמועה לפי דרכה, כלליה ופרטותיה. כך כתב האר"י בפרוש הזוהר, ח"א, טו ע"א: 'והיה הכלי גדול, וכשחזר האור לברוא העולמות ולהחיותם לא ירד השעור שהיה מקודם... והיא יחד אחת... ונשאר הכלי קטן... ונשאר המקום הפנוי למטה שעור להאציל אצילות'. כך כתב ר' יוסף אבן טבול בדרוש הראשון מדרושו⁶⁹: 'חזר לירד נקודה אחת ירד להאציל ולברוא לעולמות... ואותה היו"ד... ביררה כל הרשימו... והלבישה כל האור בתוך הכלי, ומה שהיה התפשט בכל החלל קיבץ אותו כולו אל מקום אחד ונשאר חלל פנוי'. כך כתב ר' חיים ויטל בדרוש אדם קדמון⁷⁰: 'ולכן קדם שהאציל האורות האלו היה עוד צמצום ב' אחר בא"ק על דרך הצמצום הנז'ל בא"ס, והוא שכל האור, שהיה מתפשט בתוך פנימיותו של א"ק הזה ממקום טבורו ולמטה, העלה למעלה ממקום הטבור כחצי גופו העליון ונשאר המקום הנז' מן הטבור ולמטה בלי אורות'. וכך כתב ר' ישראל סרוק בדרוש האצילות או שעור קומה⁷¹: 'ועל זה האופן בעצמו הלבוש הזה צמצם עצמו בעצם והניח מקום פנוי והוא מקום העולמות כולם... ודע לך שאלו הד' מלואין הנז' הם כוללין כל הלבוש הנז', וכשנצמצם הלבוש בעצמו כנ"ל, הב' מלואים של אלפין ושל ההין נתעלמו להיותם יותר תחתונים, הם של מ"ה ושל ב"ן, כי בצמצומו עצמו עלה התחתון למעלה לצד העליון'. ובדרוש שכתב ר' שמעון כהן⁷²: 'והמלבוש... לעולם הנקודה א"ס היא בתוכו בסוד נשמה לו... ואחר שנסתלקה הנקודה הזאת למעלה נתצמצם ג"כ חצי הלבוש הנז' היינו החצי התחתון ונכנס אחורי החצי העליון'. ובלמודי אצילות נאמר⁷³: 'ואחר עשיית הלבוש הזה צמצם אותו הב"ה ופנה מקום לעולמות, היינו שחצי האלפא בית של רל"א שערים עלו למעלה אחורי חצי הראשון... וכשנסתלק למעלה להשאר מקום פנוי הנקרא אור קדמון, עלה עמו שמות מ"ה וב"ן, ומלוי ע"ב ס"ג נשאר מגולים, והב"ה רמז לאות י של מלוי ה' אחרונה של ס"ג שתדר ותאיר במקום הפנוי'.

לכל, ואילו את השמועה האחרת הצניע ומסר ליחידים, ולעומתו ר' יוסף אבן טבול כלל את שתי השמועות בספרייו המיועדים לכל.

שאלות נכבדות עלולות נבא. מכיון ששתי הגירסאות אודות הצמצום אמיתיות ומקוריות בדרגה שווה ושתי הן יצאו מפי האר"י – מה בין שתי השמועות, ומה לימד האר"י בכל אחת מן השמועות האלו? האם יש המושך בסדר האצילות לשתי השמועות העוסקות בצמצום, כלומר סדר האצילות אף הוא נשנה בשתי דרכים, ומקורה של כל דרך בשמועה אחת של הצמצום? לא כאן המקום לענות על שאלות אלו, אבל אלו הן שאלות המפתח להבנת תורת האר"י כולה.

בשולי דברים אלו. קביעתו של ג' שלום, כי ר' חיים ויטל בדברו על הצמצום 'אינו מסתמך במפורש על מה ששמע מרבו האר"י כמנהגו מאות פעמים לגבי שאר פרקי תורתו, תמוהה ביותר. ר' חיים ויטל מכיר בדרוש אדם קדמון את רבו כמנהגו תמיד: 'ודע כי אני מסופק בענין זה איך שמעתי ממורי זלה"ה (שער ההקדמות, ירושלים, תרס"ט, דף י ע"ד), 'ועלענ"ד ששמעתי מפי מורי ז"ל' (שם, דף טו ע"ג). לא זו אף זו, רח"ו מצטט בשמונת השערים שמונה פעמים את קונטרס הקצור, הוא הקונטרס שכתב בעת ששמע את רבו. ודנה הציטוט הארוך ביותר נמצא בדרוש אדם קדמון שם, דף ט ע"ב ע"ג, לפי עדותו של הרח"ו במבוא שערים, שער ב, חלק א, פרק ג. כיצד אפשר לומר כי הרח"ו לא הסתמך על מה ששמע מרבו האר"י כשכתב על הצמצום?

69 דרושים, נדפסו בהתחלת שמחת כהן, ירושלים, תרפ"א, א ע"ד.

70 שער ההקדמות, ירושלים, תרס"ט, כא ע"ג.

71 כ"י ברצבי 241 [63], 100 ע"א.

72 כ"י ברצבי 241 [71], 133 ע"א.

73 למודי אצילות, מנקטש, תרנ"ו, ג ע"ב.

גם ההמשך של סדר ההאצלה בכתבי ר' ישראל סרוק מתאים לכתבי האר"י ותלמידיו. לפי השמועה האחת, אחר הכלי הראשון נאצל כלי שני אחר הסתלקות והתפשטות; ולפי חיבורי ר' ישראל סרוק המתאימים לשמועה זו, נאצלו אוויר קדמון, אדם קדמון וטהירו אחר הסתלקות והתפשטות לפי השמועה השנייה, אחר אדם קדמון נאצלו אורות וכלי עקודים בהסתלקות ובהתפשטות; ולפי חיבורי ר' ישראל סרוק המתאימים לשמועה זו, טהירו נאצל אחר הסתלקות והתפשטות. פרטי ההאצלה של הנאצל השני ויחסו לאצילות, זהים בכתבי ר' ישראל סרוק ובכתבי האר"י ותלמידיו, ומשום אריכותם לא נצטטם כאן.

מכל כתבי ר' ישראל סרוק למדנו כי המלבוש הוא אחר צמצום אין סוף, וכי הוא זהה לנאצל הראשון הנזכר בכתבי האר"י ותלמידיו – כלי ראשון או אדם קדמון. אלא שלא כך הובנו דברי ר' ישראל סרוק עלידי המקובלים תלמידי ר' חיים ויטל. הללו הבינו שהמלבוש הוא לפני אדם קדמון, ועליכן הוא תוספת לסדר ההאצלה שאינה קיימת בכתבי ר' חיים ויטל⁷⁴. הבנה זו יצאה להם מהחיבור למודי אצילות ומהדומים לו. בחיבורים אלו סדר האצילות הוא מלבוש, אוויר קדמון, אדם קדמון וטהירו וכתר, ומכאן היה משמע להם שהמלבוש קדם לאדם קדמון. אלא שעיון בכל חיבורי ר' ישראל סרוק והשוואתם לכתבי האר"י ותלמידיו מביא למסקנה, שאדם קדמון בכתבי ר' ישראל סרוק אינו אדם קדמון בכתבי הרח"ו. כפי שכבר ציינו, בקבוצה אחת של חיבורי ר' ישראל סרוק, זו ההולכת אחר השמועה הכוללת אדם קדמון ועקודים, נזכרו מלבוש וטהירו, והם המקבילים לאדם קדמון ועקודים. בקבוצה זו אין ר' ישראל סרוק מזכיר כלל את אדם קדמון. בקבוצה האחרת של חיבורי ר' ישראל סרוק, זו ההולכת אחר השמועה הכוללת כלי ראשון וכלי שני, נזכרו מלבוש, אוויר קדמון, אדם קדמון וטהירו, והם המקבילים לכלי הראשון והשני. במקור, בפירוש האר"י למאמר הזוהר, ח"א, טו ע"א, נקרא הכלי הראשון אוויר קדמון וטהירו. בדרוש א' מדרושי ר' יוסף אבן טבול נקרא הכלי הראשון אוויר קדמון וגם אדם קדמון, והשם טהירו לא נזכר כלל. ר' ישראל סרוק קרא לכלי הראשון מלבוש, ולכלי השני אוויר קדמון, אדם קדמון וטהירו. תוכן סדר ההאצלה, כלומר פירוט ההסתלקות וההתפשטות, ודא המוכיח, ולא השמות, ועליכן בהשוותו חיבורים זה לזה חייבים אנו להשוות את הנאצלים ופרטי האצלתם זה לזה וכך לקבוע את הזהות בין הנאצלים, ולא ללכת אחר השמות בלבד. לכן, השוואת תוכן סדר האצלה ופרטיו שבלמודי אצילות, שהוא בקבוצת החיבורים השנייה, מורה כי המלבוש הוא הכלי הראשון, ואוויר קדמון ואדם קדמון וטהירו הוא הכלי השני; והשוואת תוכן ההאצלה ואף שמות הנאצלים, שבקבוצת החיבורים הראשונה, מורה כי המלבוש הוא אדם קדמון, ונתאשרה מסקנתנו כי המלבוש שבחיבורי ר' ישראל סרוק הוא אדם קדמון שבכתבי ר' חיים ויטל ולא לפניו. מכיוון שהמלבוש הוא הנאצל הראשון, אוויר קדמון או אדם קדמון, כל שמועה לפי מונחיה, מתבקשת ההשערה כי אין המלבוש אלא פירוש לקדמוניותו של הנאצל הראשון. ואכן נאמר כי המלבוש הוא התורה הקדומה לעולם. ר' ישראל סרוק כתב בדרוש האצילות הוא דרוש שעור קומה⁷⁵: 'הוא הלבוש שהמציא ית שמו ונכנס באותו מקום פנוי, והוא הנקרא אייר קדמון הזוהר ונקרא בספר צירה אוויר קדמון ואלפים שנה שזכרו חז"ל שקדמה התורה לעולם... שהיא התורה שקדמה לעולמות אבי"ע'⁷⁶.

74 ראה אצל ג' שלום במאמרו על ר' ישראל סרוק (לעיל הע' 1), עמ' 233 ואילך.

75 כ"י ברצבי 241, ע"א 110.

76 נחום לאם, תורה לשמה, 'ירושלים תשל"ב, עמ' 81-78, ניתח את תפיסת התורה בספרו של ר' חיים מוולוז'ין. מסקנתו היא שרבי חיים מוולוז'ין הוא שעשה את הצעד הנדון, שהעתיק את התורה מעולם

ובהקדמות ר' יצחק הלוי איש מנטובה נאמר: 'עם רל"א שערים הנק' בספר יצירה אשר מהם נארגו אותיות התורה שהם רל"א שערים המתחילים בא' ורל"א שערים המתחילים בת' שהם שני אלפי ביתות שונות, וזהו שאמרו רז"ל שני אלפים שנה קדמה תורה לעולם'.⁷⁷

פירושו של ר' ישראל סרוק, כי אדם קדמון הוא התורה הקדומה, כולל בתוכו גם פירוש למושג קדמון הנאמר על תנאצל הראשון - כי אין הוא רק קדם בסדר ההאצלה אלא הוא סיבה וגורם לסדר ההאצלה כולו, וכשם שקדמות התורה לעולם משמעה שהיא סיבת העולם וכפי עניינה הוא נברא, כך אדם קדמון הוא סיבת ההאצלה כולה וכפי עניינו היא נאצלה. וכך אמר ר' אברהם הררה בשמו של ר' ישראל סרוק, בשער השמים, מאמר ששי, פרק ד: 'ועליו אוסיף נופך ממה ששמעתי מפי מורי ורבי כמהר"ר ישראל סרוג ע"ה, כי אדם הוא מורכב מאם ד', להורות שאדם קדמון הוא סבת כל הד' עולמות, וכאילו יאמר שמו אם הד' עולמות.

עתה יכולים אנו להשיב על ששאלנו בתחילת סעיף זה ולומר, כי סדר האצילות שבכתבי ר' ישראל סרוק זהה לסדר האצילות שבכתבי האר"י ותלמידיו. ר' ישראל סרוק לא הוסיף מאומה בסדר ההאצלה ולא שינה מתוכן ההאצלה ומעניינה, וכל שעשה בהסבר, בפירוש ובקריאת שמות עשה. לצמצום קרא שעשוע, לעגולים ויותר - נקודה וקו, לאוויר קדמון ולאדם קדמון - מלבוש, לעקדים - מחשבה⁷⁸ או נפש העולם⁷⁹, לטהירו - החומר ראשון ההיולי⁸⁰, לשבירת הכלים - פיזור אותיות⁸¹ ועוד. לפיכך, כל הבא ללמוד את כתבי ר' ישראל סרוק חייב תחילה לחקור אחר מקורו של כל נאצל בסדר האצילות ופרטי האצלתו - איה הם בכתבי האר"י ותלמידיו, ורק אחר-כך ללמוד בכתבי ר' ישראל סרוק, להתבונן אם הוא מופיע בצורתו המקורית או שנקרא עליו שם חדש, ולדרוש אחר מגמתו של ר' ישראל סרוק בלמודו את קבלת האר"י.

י ג . ס י כ ו ם

פתחנו בסקירת הכתבים שהגיעו מארץ ישראל לאיטליה וסיימנו בסקירת כתבי ר' ישראל סרוק ופרשנותו לכתבי האר"י ותלמידיו, והעלינו כי כמעט כל חיבורי האר"י ותלמידיו הגיעו לאיטליה, כי חלקם הגיע לאיטליה עוד לפני שבא ר' ישראל סרוק שמה,

ההשתלשלות האלוקית וקבע ראשיתה בעולמות המסותרין של האין סוף, וכראיה לדבריו הוא מצטט מנפש החיים: 'שרשה העלין של התורה הקדושה הוא בעלין שבעולמות וצקראות עולמות האין סוף'. אבל הוא קטע את המשפט באמצעו, והמשכו בנפש החיים כך הוא: 'צקראים עולמות הא"ס, סוד המלבוש העולם הנזכר בסתרי פלאות חכמה מתורת רבינו הארז"ל, שהוא ראשית סוד אותיות התורה הקדושה'. ר' חיים מולדחין עצמו מצביע על המקור בכתבי ר' ישראל סרוק לכך שהתורה היא בעולמות האין סוף - התורה היא המלבוש, ואס"כ לא ר' חיים עשה את 'הצעד הנודע', אלא ר' ישראל סרוק, ואין עניין התורה הקדומה לעולמות קשור כלל בלמדנות הליטאית ובמחלוקת החסידים והמתנגדים, אלא בפירושו של ר' ישראל סרוק לאדם קדמון.

77 כ"י נירורק סמינר, מיק 2162 [72], יד ע"ב.

78 ספר המלואים, כ"י קהפ"ק 201 [66], עמ' 9.

79 דרוש שכתב ר' שמעון כהן, כ"י ירושלים ב"קצבי 241 [71], דף 136 ע"א.

80 שם [71], דף 136 ע"ב.

81 דרוש האצילות [63], דף 115 ע"א, ודרוש שכתב ר' שמעון כהן, [71] דף 146 ע"ב, וכן בשאר כתבי ר' ישראל סרוק.

וכי ר' ישראל סרוק פירש את כתבי האר"י ותלמידיו ולא הוסיף מאומה בסדר ההאצלה. ומכאן, שר' ישראל סרוק לא חידש למקובלי איטליה את ענינה של קבלת האר"י, שהרי ידעוה עוד טרם שבא אליהם, ולא חידש עולמות בסדר האצילות, שהרי רק פירש וקרא שמות חדשים לאשר כבר נמצא בסדר האצילות.

שאלה אחת נשארה ללא מענה: האם היה ר' ישראל סרוק תלמיד האר"י אם לאו?⁸² אין כל קשר בין פתרון שאלה זאת לפתרון שאלת תורתו של ר' ישראל סרוק. כי אפשר שהיה ר' ישראל סרוק תלמידו של האר"י ובכל זאת חידש דברים משלו, וכל שמסר לא מתורת רבו מסר, ואפשר שלא היה תלמיד האר"י ובכל זאת מסר רק את תורת האר"י ולא חידש מאומה. שהרי דאי הוא שהיה ר' חיים ויטל תלמיד האר"י, וחיבורים שלמים שלו אינם דברי רבו אלא חידושי שלו בתורת רבו⁸³, וכן דאי הוא שר' יוסף אבן טבול ור' יהודה רומנו היו תלמידי האר"י, והרבה מדבריהם לא מרבם הביאו אלא משל עצמם כתבו⁸⁴. לעומתם, ר' מסעוד אזולאי סגי נהור, דאי הוא שלא היה מתלמידי האר"י, ואין בדרושו אלא דברי האר"י בלבד⁸⁵.

מכאן, שאין לחלק בין המסורת הצפתית למסורת האיטלקית, ולומר בפשטות שיש עמה שטחיות, שהראשונה אמיתית היא והשנייה מזויפת⁸⁶, אלא לחלק בין כתבים שכתב האר"י עצמו וכתבי תלמידיו שבהם נרשמו דבריו בלא כל תוספת, ובין כתבי תלמידיו ותלמידי תלמידיו שבהם נרשמו דבריו יחד עם פירושיהם ותוספותיהם, ולומר אז שהראשונים דברי האר"י הם והאחרונים דברי תלמידיו הם. חלוקה זו מבטלת את החלוקה הביוגראפית בין תלמיד לתלמיד, ואת החלוקה הגיאוגראפית בין צפת לאיטליה. חלוקה זו חייבת להיבנות מחקירה מדויקת של כל כתבי האר"י, על-פי סגנונם, דרך הרצאתם, מבנה הדרושים והיחסים שביניהם, ותוצאותיה – הגדרה ברורה של דברי האר"י ושל דברי תלמידיו ותלמידי תלמידיו והבחנה מדויקת בין משמעות תורת האר"י אצל הרב ובין פרשנותו אצל תלמידיו.

82 אחת מן ההוכחות שכתב ג' שלום כי ר"י סרוק לא היה תלמיד האר"י היא, כי הוא קורא לו 'הרב ז"ל' ולא מר"י ז"ל, ראה מאמרו של ר"י סרוק (לעיל הע' 1), עמ' 229. אבל גם ר' יהודה רומנו קורא לאר"י 'הרב ע"ה ולא מר', ודאי שהיה תלמיד האר"י, ראה לעיל עמ' 101-100.

83 ראה מה שכתבתי במורית, סוף תשמ"א, עמ' פג, וחשן תשמ"ב, עמ' פט.

84 ראה את לשונו של ר' יוסף אבן טבול בפרוש אדרא רבא, ציטטה ג' שלום במאמרו על שטר ההתקשרות (לעיל הע' 21), עמ' 155. על ר' יהודה רומנו, ראה לעיל עמ' 100.

85 דרושו נשתמר בכמה כתבייד. הקדום שבהם, שהערות הרמ"ע מפאנו בגליתותיו, הוא כ"י פארמה 176[101]. מאוחר יותר נוספה פתיחה לדרושים אלה ואז הם נקראו קצנר ספר הדרושים ויחוסו לר' יעקב צמח, כנח כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 823[102], נמצאה 95[103]. ג' שלום הלך אחרי כתבייד אלה, 'לתולדות המקובל ר' יעקב צמח', קרית ספר, כו, תשי"ט, עמ' 188, ורשם את הספר בין חיבוריו של ר"י צמח שנפקדו מהקדמתו לקול ברמה. אבל באמת לא ר"י צמח כתבו, ועל-כן אין הוא צריך להיכלל ברשימת חיבוריו.

86 ג' שלום, במאמרו על ר' ישראל סרוק (לעיל הע' 1), עמ' 230 ואילך.

רשימת החיבורים

הרשימה כוללת את כל החיבורים שנזכרו במאמר זה. הרשימה ערוכה לפי סדר המחברים ולפי סדר הכתיבה והתפוצה של החיבורים, והרי היא רשימה ביבליוגרפית היסטורית, ואיננה ערוכה לפי סדר אלף בית של החיבורים. ברשימה שני מניינים: אחד, באותיות, מונה את החיבורים; שני, בספרות, מונה את כתביהיד. מכיוון שהרשימה רובה ככולה מציגת כתבייד ולא דפוסים כמקום הימצאם של החיבורים, לא נרשם בכל מקום 'כ"ר, ואדרבא במקום שצוין דפוס כמקום הימצאו של החיבור נרשם זאת בפירושו.

האותיות והמספרים הבאים בסוגריים מרובעים בגוף המאמר מתייחסים לציונים שברשימה זו.

- א. ר' יצחק לוריא, פירוש ספרא דצניעותא.
  1. ירושלים, בניהו. טופס של הרמ"ע מפאנו. לעיל עמ' 105.
  2. ירושלים, בן צבי 241, דפים 51-17. טופס של הרמ"ע מפאנו. לעיל עמ' 106.
  3. ירושלים, מוסד הרב קוק 657, דפים 43-33. בכתב ידו של ר' עזרא מפאנו. לעיל עמ' 106.
  4. ניריורק, סמינר, מיק' 1574, דפים 76-53. טופס של ר' נתן אוטולינגי. לעיל עמ' 106.
  5. לונדון, מונטיפיורי 348, דפים פט-קט, לעיל עמ' 106.
- ב. ר' יצחק לוריא, פירוש מאמרי הזוהר.
  6. ירושלים, בית הספרים 393⁸, דפים 62-37. לעיל עמ' 106.
  7. ניריורק, סמינר, מיק' 1574, דפים 141-130. לעיל עמ' 106.
  8. מנטואה 115, דפים 29 ע"א - 41 ע"א. בכתב ידו של ר' עזרא מפאנו. לעיל עמ' 106.
- ג. ר' יצחק לוריא, תשובה לר' שמואל די'פודילה.
  9. לונדון, מונטיפיורי 348, דפים פדפח. לעיל עמ' 106.
- ד. ר' חיים ויטל, דרוש אדם קדמאה, דרוש מטי ולא מטי ואחרים.
  10. לונדון, הספרייה הבריטית 804, דפים א-נא. טופס של ר' עזרא מפאנו. לעיל עמ' 104, 115.
  11. ירושלים, שוקן, קבלה 57, דפים ה-מא. ערכו הרמ"ע מפאנו. לעיל עמ' 104.
- ה. ר' חיים ויטל, באור אדרא זוטא.
  12. ניריורק, סמינר 2204, כרך ג, דפים 31 ע"ב - 44 ע"ב. בכתב ידו של ר' עזרא מפאנו. לעיל עמ' 104.
  13. ירושלים, בית הספרים 393⁸, דפים 27-2. לעיל עמ' 104.
- ו. ר' חיים ויטל, דרוש שמסר לר' שלמה סאגיש.
  14. ליוורנו 74, דפים 12 ע"ב - 13 ע"א. לעיל עמ' 119 הערה 66.

- ז. ר' חיים ויטל, דרוש האצילות בקצור מופלג.
 15. ירושלים, מוסד הרב קוק 61, דף 19. בכתב-ידו של ר' עזרא מפאנו. לעיל עמ' 104.
 16. לונדון, מונטיפיורי 348, דפים נזנח. לעיל עמ' 104.
 17. ואטיקאן 569, דף 20. לעיל עמ' 104 הערה 35.
- ח. ר' חיים ויטל, לקוטים הפותחים ב'זאת החיה אשר תאכלר'.
 18. ירושלים, בית-הספרים 393⁸, דפים 122-148. טופס של הרמ"ע מפאנו. לעיל עמ' 104.
 19. מנטואה 115, דפים 86 ע"א - 117 ע"א. בכתב ר' עזרא מפאנו. לעיל עמ' 104.
 20. ניריורק, סמינר, מיק' 1574, דפים 78-125. טופס של ר' נתן אוטולינגי. לעיל עמ' 104.
- ט. ר' חיים ויטל, לקוטים הפותחים ב'טעם שנקרא המלכות רות'.
 21. ירושלים, בית-הספרים 393⁸, דפים 69-80. טופס של הרמ"ע מפאנו. לעיל עמ' 105.
- י. ר' חיים ויטל, ארבעה קבצי לקוטים.
 22. ירושלים, בית-הספרים 393⁸, דפים 81-111. לעיל עמ' 105.
- יא. ר' חיים ויטל, קובץ הפותח 'אלו הם הדרושים שמצאתי ביד החברים יצ"ר'.
 23. ירושלים, בית-הספרים 393⁸, דפים 114-118, לעיל עמ' 105.
- יב. ר' חיים ויטל, שערי תפילה.
 24. ירושלים, בית-הספרים 393⁸, דפים 177-333. לעיל עמ' 105.
- יג. ר' חיים ויטל, סדר של פסח.
 25. ניריורק, סמינר, מיק' 2030, דפים 1-8. טופס של הרמ"ע מפאנו. לעיל עמ' 105.
- יד. ר' חיים ויטל, כנפי יונה, העתקה מכנפי יונה, להלן חיבורים כ"כח.
 26. ירושלים, בן-צבי 241, דפים 84-108. טופס של הרמ"ע מפאנו. לעיל עמ' 99, 105.
- טו. ר' חיים ויטל, דרושים, בתוך למודים.
 להלן חיבור מג.
- טז. ר' חיים ויטל, ספר הדרושים.
 27. ניריורק, סמינר, מיק' 1985. לעיל עמ' 99 הערה 24.
- יז. ר' חיים ויטל, ספר הכוונות.
 28. ירושלים, בן-צבי 214. לעיל עמ' 99 הערה 24.

- יח. ר' חיים ויטל, פרי עץ חיים.
29. אוקספורד בדלינה, נובמבר 1700. לעיל עמ' 101 הערה 28.
- יט. ר' יוסף אבן טבול, דרושים.
30. בדאפשט, קיפמן 201, עמודים 128-224. טופס של הרמ"ע מפאנו. לעיל עמ' 101, 108.
31. מנטואה 125, ללא ציוני דפים. טופס של ר' עזרא מפאנו ור' יצחק הלוי איש מנטובה. לעיל עמ' 101.
- כ. ר' יוסף אבן טבול, סדר אצילות.
32. גסטר 282, כיום לונדון, הספרייה הבריטית OR. 10627, דפים קעג"רכח. לעיל עמ' 102.
- כא. ר' יוסף אבן טבול, כונות התפילה.
33. גסטר 282, כיום לונדון, הספרייה הבריטית OR. 10627, דפים רכט"רלט. לעיל עמ' 102.
34. לונדון, מונטיפיורי 348, דפים נט ע"א - סז ע"ב. לעיל עמ' 102.
35. ואטיקאן 569, דפים 53 ע"א - 57 ע"ב. לעיל עמ' 102.
- כב. ר' יוסף אבן טבול, כונות פסח וספירת העומר.
36. ירושלים, בניהו. לעיל עמ' 103.
37. מנטואה 115, דפים 70 ע"א - 76 ע"ב. בכתבידו של ר' עזרא מפאנו. לעיל עמ' 95, 103.
- כג. ר' יוסף אבן טבול, פירוש זוהר וקצור הדרושים והכונות.
38. מנטואה 115, דפים 41 ע"א - 59 ע"ב. בכתבידו של ר' עזרא מפאנו. לעיל עמ' 103.
39. ניריורק, סמינר 1574, דפים 142-163. טופס של ר' נתן אוטולינגי. לעיל עמ' 103.
- כד. ר' יוסף אבן טבול, לקוטי דרושים.
40. ניו יורק, קולומביה X893 K 11, דפים סא ע"א - פב ע"ב. לעיל עמ' 103.
41. מנטואה 115, דפים 19 ע"א - 23 ע"ב. בכתבידו של ר' עזרא מפאנו. לעיל עמ' 103.
- כה. ר' יוסף אבן טבול, דרושים, בתוך למודים.
להלן חיבור מג.
- כו. ר' משה יונה, כנפי יונה.
42. ששן 993. טופס בחתימת המחבר, נכתב בשנת ה'שס"ה. לעיל עמ' 97 הערה 20.
43. ירושלים, בן-צבי 2218. לעיל עמ' 97.

- כז. ר' משה נג' ארה או ר' יוסף ארזין, כנפי יונה.
44. אוקספורד בדלינה, נובמבר 1785, דפים סט ע"א - רעד ע"ב. נקרא בו דרוש עולם הנקודות לעיל עמ' 98.
45. אוקספורד בדלינה, נובמבר 1786, דפים צג ע"ב - של ע"א. נקרא בו דרוש עולם הנקודות לעיל עמ' 98.
46. ירושלים, שוקן, קבלה 56, דפים סט ע"א - רעד ע"ב. נקרא בו דרוש עולם הנקודות לעיל עמ' 98.
47. סינסינטי 505. נקרא שעור קומה. חלק ראשון של החיבור כפי שהגיע לאיטליה. לעיל עמ' 96, 98, 112, 100 הערה 25.
48. ניריורק, סמינר, מיק' 1574, דפים 165-197. טופס של ר' נתן אוטולינגי. לעיל עמ' 96, 97, 98.
49. ירושלים, שוקן, קבלה 97. חלק שני של החיבור. נכתב בשנת שמ"ו. לעיל עמ' 97, 98.
50. ניריורק, סמינר, מיק' 1769, דפים 84-117, 236-318. ליקוטים מן החיבור. בכתב-ידו של ר' יהודה מסעוד בשנות שמ"ט-שנ"ד. לעיל עמ' 97, 98.
- כח. תלמיד האר"י, כנפי יונה נחלק לרי"ג סימנים.
51. ירושלים, בן-צבי 241, דפים 190-273. טופס של הרמ"ע מפאנו. לעיל עמ' 98, 100.
- כט. תלמיד האר"י, התחלת החכמה.
52. מנטואה 115, דפים 227 ע"א - 238 ע"א, מספור מקורי אי"ד. חלק ראשון. בכתב-ידו של ר' עזרא מפאנו. לעיל עמ' 95.
53. ניריורק. סמינר, מיק' 1585, דפים 262 ע"א - 273 ע"א, מספור מקורי טרכד. חלק שני. בכתב-ידו של ר' עזרא מפאנו. לעיל עמ' 95.
54. ליוורנו 76, כיום הוא ירושלים, בית הספרים 612⁴, דפים א"ל. נקרא בו חכמת שעור קומה. לעיל עמ' 93.
55. ניריורק, סמינר, מיק' 1890, דפים 1-16. לעיל עמ' 93.
56. אוקספורד בדלינה, נובמבר 1753, דפים 186-207. לעיל עמ' 93.
57. אוקספורד בדלינה, נובמבר 1792, דפים 1-27. לעיל עמ' 93, 95.
58. מנטואה 125. חלק שני בלבד, נקרא בו עולם הבריאה. לעיל עמ' 93, 95.
- ל. ר' יהודה רומנו, כונות התפילה.
59. ירושלים, בן-צבי 241, דפים 52-83. טופס של הרמ"ע מפאנו. לעיל עמ' 100, 101.
60. ניריורק, סמינר, מיק' 2204, כרך ג, דפים 1-18. בכתב-ידו של ר' עזרא מפאנו. לעיל עמ' 100.
- לא. ר' ישראל סרוק, דרוש האצילות או דרוש שעור קומה. עם הגהות ר' ברוך ו' ברוך.
61. מנטואה 115, דפים 207-222. בכתב-ידו של ר' עזרא מפאנו. לעיל עמ' 114.
62. ואטיקאן 569, דפים 27-36. לעיל עמ' 114.
63. ירושלים, בן-צבי 241, דפים 110-131. לעיל עמ' 114, 120 הערה 71, 81.

- לב. ר' ישראל סרוק, אגרת.
64. מנטואה 115, דפים 79 ע"ב - 81 ע"ב. לעיל עמ' 100, 112, 107 הערה 25.
65. ירושלים, בית-הספרים 3, 4⁰, דפים 46-48. לעיל עמ' 100 הערה 25.
- לג. ר' ישראל סרוק, ספר המלואים.
66. בודאפשט, קרפמן 201, עמודים 8-15. טופס של ר' עזרא והרמ"ע מפאנו. לעיל עמ' 115, 117, 122 הערה 78.
67. ירושלים, שוקן, קבלה 57. דף אחד. לעיל עמ' 115.
- לד. ר' ישראל סרוק, פירוש השירים של שבת.
68. מנטואה 124, עמודים 39-51. טופס של ר' עזרא והרמ"ע מפאנו. לעיל עמ' 116.
69. ירושלים, בן-צבי 241, דפים 1-16. טופס של הרמ"ע מפאנו. לעיל עמ' 116.
- לה. ר' שמעון כהן, דרוש אצילות.
70. מנטואה 115, דפים 170-191. בכתיבת ידו של ר' עזרא מפאנו. לעיל עמ' 114, 117.
71. ירושלים, בן-צבי 241, דפים 133-157. לעיל עמ' 114, 120, 122 הערה 72, 79, 80, 81.
- לו. ר' יצחק הלוי איש מנטובה, הקדמות ולקוטים.
72. ניריורק, סמינר, מיק' 2162. לעיל עמ' 111, 115, 122 הערה 77.
- לז. תלמיד ר' ישראל סרוק, דרושים שנקראו גם למודי אצילות.
73. מנטואה 115, דפים 137 ע"א - 165 ע"א. בכתיבת ידו של ר' עזרא מפאנו. לעיל עמ' 115, 118.
- לח. ר' יששכר בער איילנבורג, פירוש ספרא דצניעותא.
74. מנטואה 124, עמודים 1-37. בכתיבת ידו של ר' עזרא מפאנו. לעיל עמ' 116, 118, 107 הערה 41.
- לט. ר' ישראל סרוק או תלמידו, פירושים לכנפי יונה.
75. ליורנו 76, כיום ירושלים, בית-הספרים 612⁰, דפים לד-מא, מב-נה. לעיל עמ' 107, 116.
76. מנטואה 115, דפים קדקלכ. פירוש שני בלבד. בכתיבת ידו של ר' עזרא מפאנו. לעיל עמ' 116.
77. ניריורק, סמינר, מיק' 1596, דף 77 ע"ב ואילך. פירוש שני בלבד. לעיל עמ' 116.
- מ. ר' ישראל סרוק או תלמידו, פירוש לעשרה מיני נגונין של תהלים.
78. מנטואה 124, עמודים 99-116. לעיל עמ' 116.

- מא. ר' ישראל סרוק או תלמידו, גלגולים.
 79. ירושלים, בית הספרים 1097⁰. לעיל עמ' 116.
 80. ירושלים, בית הספרים 612⁰, דפים סז-סח. לעיל ע' 116.

מב. 81 – מבוטל.

- מג. ר' חיים ויטל, ר' יוסף אבן טבול ור' ישראל סרוק, למודים, הנקרא גם דרושים מקובצים, או סדר האצילות או כנפי יונה או דרוש השתלשלות האצילות.
 82. ירושלים, שוקן, קבלה 57, דפים מד ע"ב – קלג ע"ב. לעיל עמ' 107, 110, 119.
 83. לונדון, הספרייה הבריטית 9161. OR. דפים 1-125. לעיל עמ' 107, 110 הערה 48.
 84. אוקספורד בודלינה, נובואר 1765. לעיל עמ' 107.
 85. אוקספורד רות 414. לעיל עמ' 107.
 86. סינסינטי 550, דפים 32-45. שבעה דרושי ר' יוסף אבן טבול בלבד. לעיל עמ' 108.

- מד. תלמידי האר"י, ר' ישראל סרוק והרמ"ע מפאנו, תק"נ לקוטים.
 87. מנטואה 126. טופס של הרמ"ע מפאנו. לעיל עמ' 110, 111, 114 הערה 53, 54.
 88. ירושלים, בית הספרים 941⁰. לעיל עמ' 110, 111, 112 הערה 53, 54.
 89. ירושלים, בית הספרים 407⁰. לעיל עמ' 110, 111 הערה 53, 54.

- מה. ר' מנחם עזריה מפאנו, כנפי יונה.
 90. ירושלים, בית הספרים 612⁰. לעיל עמ' 112.
 91. לונדון, הספרייה הבריטית 840. לעיל עמ' 110, 112.
 92. לונדון, בית הדין 118. לעיל עמ' 112.

- מו. ר' מנחם עזריה מפאנו, מעין גנים.
 93. פאריס, הספרייה הלאומית 878. לעיל עמ' 103.

- מז. ר' מנחם עזריה מפאנו, מאמר המלואים.
 94. פאריס, הספרייה הלאומית 878, דפים 78-79. טופס של המחבר. לעיל עמ' 112.

- מח. ר' אברהם הירר, שער השמים, PUERTA DEL CIELO.
 95. אמשטרדם, עץ חיים 24 C. לעיל עמ' 109 הערה 46.

- מט. תלמיד ר' ישראל סרוק, התחלות החכמה. עיבוד של התחלת החכמה, לעיל חיבור כט.
 96. מנטואה 125. לעיל עמ' 92.
 97. לונדון, הספרייה הבריטית 809. לעיל עמ' 92.
 98. מוסקבה, גינצבורג 135. לעיל עמ' 92.

- נ. ר' אברהם קלמןקס יפה, מעין החכמה. עיבוד של התחלת החכמה, לעיל חיבור כט.
99. אמשטרדם ת"ב (דפוס). לעיל עמ' 92.
100. ניריורק, סמינר, מיק 1776. לעיל עמ' 92.

- נא. ר' מסעוד אזולאי סגי נהור, דרושים.
101. פארמה 176. לעיל עמ' 106, 108, 123 הערה 39, 85.
102. לונדון, הספרייה הבריטית 823. לעיל עמ' 123 הערה 85.
103. מנטואה 95. לעיל עמ' 123 הערה 85.

- נב. ר' יהודה מסעוד, תרגום הזהר לעברית.
104. ניריורק, סמינר, מיק 1769, דפים 84-1. לעיל עמ' 98.

- נג. לקוטים.
105. קריפמן 201, עמדים 28-38. לעיל עמ' 111.

- נד. ר' ישראל ישעיהו נורצי, נפרצות ישראל.
106. ניריורק, סמינר, מיק 1585, דפים 159-168. לעיל עמ' 110.

נספח

בין הגהה אחרונה לדפוס הופיעו מאמריהם של א' אלטמן, הערות על התפתחות תורת הקבלית של רמ"ע מפאנו, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג (תשמ"ד), עמ' 241-267, ושל מ' בניהו, רבי עזרא מפאנו חכם מקובל ומנהיג, ספר יובל לכב' רי"ד סולובייצ'יק, ירושלים תשמ"ד, עמ' תרפ"ו-תתנ"ה. ארשום כאן הערות על הערותיו של אלטמן ועל פרטים וחדושים בדברי בניהו כיון שדבריהם נוגעים בעניינים שנדונו במאמרי.

- א -

א' אלטמן התווה את התפתחות תורתו הקבלית של רמ"ע מפאנו על פי שתי הנחות, והן: א. רמ"ע מפאנו כתב פעמיים את הספר כנפי יונה, בראשונה - על פי תורתו של ר' משה יונה, ובשניה - על פי תורתו של ר' ישראל סרוק. ב. רמ"ע מפאנו כתב פעמיים הגהות לסדר האצילות שכתב ר' חיים ויטל ושלח אותו ר' שמשון ב"ק לאיטליה. בראשונה - על פי תורתו של ר' משה יונה, ובשניה - על פי תורתו של ר' ישראל סרוק. בסיום מאמרו טען א' אלטמן כי 'מו' ש"ץ הנזכר בהגהות לסדר האצילות הוא ר' שמשון ב"ק, ואל הרמ"ע מפאנו שלח ר' שמשון את אגרותיו. הנחתו הראשונה של א' אלטמן בנויה על זיהויו של ג' שלום את כת"י סינסינטי 505 ככנפי יונה שכתב רמ"ע מפאנו. אמנם א' אלטמן מביא בהערה 3 במאמרו את כל

התלבטויותיו של ג' שלום בדבר הספר כנפי יונה, אבל אין זה מונע אותו מלראות את הרמ"ע כמחברו של הספר שבכת"י סינסינטי הנ"ל ומלהתוות את התפתחות תורתו של הרמ"ע על סמך שני ספרי כנפי יונה שכתב. אלא שבאמת לא כתב הרמ"ע כלל את הספר שבכת"י סינסינטי 505, ולא כתב הרמ"ע כלל שני ספרי כנפי יונה. במאמרי הנדפס כאן זיהיתי את הספר שבכת"י סינסינטי הנ"ל ובררתי את כל תולדותיו של הספר כנפי יונה ואת מעשהו של הרמ"ע בו. מכל אלה ברור כי ההבדלים שבין כנפי יונה של ר' משה יונה ובין כנפי יונה שבכת"י סינסינטי ובין כנפי יונה האחד של הרמ"ע אינם ענין כלל להתפתחות תורתו של הרמ"ע.

עתה נקדים את המאוחר ונדון בדברי א' אלטמן בסיום מאמרו. דבריו אלה מביאים אותנו אל כתבי האר"י באשכנז שלא נדונו במאמרי כלל. לא אוכל להרחיב דברים על כתבי האר"י באשכנז בנספח למאמר העוסק בכתבי האר"י באיטליה, ועל כן ארשום כאן רק דברים מעטים ההכרחיים לבחינת דבריו של א' אלטמן. בכמה כתבי יד שנכתבו בכתיבה אשכנזית נמצאים חבורים אחדים בקבלת האר"י שאינם נמצאים בכתבי יד שנכתבו בכתיבות אחרות. חבורים אלה נמצאים בכת"י ירושלים, בית הספרים 19⁴, כת"י ירושלים, בית הספרים 908⁴, כת"י אוקספורד, בודלינה 1790 וכת"י אוקספורד, בדלינה 1833. בכתבי יד אלה מופיעות ההערות לסדר האצילות בנוסח הקצר הנדפס בתעלומות חכמה. הכנוי 'מר' ש"ן מופיע לא רק בהערות לסדר האצילות אלא גם בקובץ של הערות לכנפי יונה המסודרות לפי הסימנים שבכנפי יונה. בהערה לסימן סט, כת"י ירושלים, בית הספרים 19⁴, דף ע"ב, נכתב: 'צריך לשים על השלחן ליל שבת ובסעודת שחרית י"ב ככרות... אבל מורי ורבי ש"ן אמר לי שאמר לו החכם ישראל סרוק שהיה סמוך על שלחן החכם החסיד האשכנזי ע"ה שלא עשה כן אלא כסדר הזה... ועל הסדר הזה סמך מורי ש"ן ובעיני ראיתי'. ובהערה לסי' עח, שם, דף עא ע"ב, נכתב: 'שמעתי וקבלתי ממורי ש"ן שצריכים להפך דברי הספר'. מן העובדות ההיסטוריות ברור שר' שמעון ב"ק לא היה תלמידו או חבירו של ר' ישראל סרוק ועל כן נדחה זיהויו של א' אלטמן כי 'ש"ן' הוא ר' שמעון ב"ק. 'ש"ן' משמעו 'שיחיה נצח', והוא כינוי ברכה מקובל בין חכמי אשכנז ופולין. העובדה שהרמ"ע מצטט נכונה את השורות האחרונות של אגרת ר' שמשון ב"ק אינה מלמדת מאומה על דבר היותו מקבל האגרות. כבר הבאתי במאמרי את כתבי היד שבהם נעתקו שורות אלו בנוסח המקורי, האם נלמד מכאן כי ר' שמשון ב"ק שלח את האגרת לכל מי שהעתיק שורות אלו נכונה?

נשוב אל הנחת השניה של א' אלטמן כי הרמ"ע כתב פעמיים את ההערות לסדר האצילות בקצור מופלג שכתב ר' חיים ויטל. ג' שלום, שטר ההתקשרות, עמ' 156, כתב כי הרמ"ע כתב את ההערות בנוסח הנדפס בתעלומות חכמה, אך לא הביא ראיה לדבריו. א' אלטמן מסתמך על ג' שלום ומוסיף כי כבר יש"ר זיהה את הרמ"ע כמחבר ההערות, כי כתב בתעלומות חכמה, סב ע"א: "ועיין בהג"ה הרמ"ע מפאנו זצ"ל על ס' למודי אצילות שחבר הר"ח קלבריס זצק"ל". אלטמן הוסיף בסוגריו כי 'נראה שטעות נפלה פה ושצריך לקרות 'סדר האצילות' במקום 'לימודי אצילות'. "אלא שהמעין יראה כי יש"ר הפנה להגהת הרמ"ע במקום שדובר בו על רל"א שערים ואילו בהגהות לסדר האצילות אין כל רמז לרל"א שערים. לפיכך נראה שאין מקום לתקונו של אלטמן והגרסה למודי אצילות נכונה. אין לטעון כי ספר למודי אצילות אינו לר' חיים ויטל אלא לאחד מתלמידי ר' ישראל סרוק, כי יש"ר החזיק את למודי אצילות לספר שכתב ר' חיים ויטל, ראה נובלות חכמה, קצה ע"א, רא ע"א. כוונת יש"ר היא להגהת

ר' עזרא מפאנו על למודי אצילות בה הסביר את ענין רל"א שערים, ראה כת"ר ירושלים, בית הספרים 19, 4⁰, טז ע"א. כיון שבהערות לסדר האצילות הנדפסות בתעלומות חכמה נזכר 'מר ש"ן' הרי שמחברו הוא חכם מאשכנז או מפולין שמתחת ידו יצאו גם הסימנים שבכת"ר ירושלים הנ"ל. מכאן שלא כתב הרמ"ע מפאנו את ההערות לסדר אצילות הנדפסות בתעלומות חכמה.

ההערות לסדר האצילות בנוסחן הארוך יצאו מתחת ידיו של הרמ"ע כיון שההקדמות שבתוכן נדפסו בראש ספריו יונת אלם וע"ב ידיעות ושמו עליהם. הערותיו של הרמ"ע מפאנו לסדר האצילות הן צטוט והרחבה של הערותיו של תלמיד 'מר ש"ן' לסדר האצילות, כשם שספר ע"ב ידיעות של הרמ"ע הוא צטוט והרחבה של פרוש ספרא דצניעותא שכתב ר' יששכר איילינבורג מפיו של ר' ישראל סרוק. כיון שהרמ"ע כתב רק פעם אחת הגהות לסדר האצילות והנוסח האחר של ההגהות יצא מתחת ידו של תלמיד 'מר ש"ן', אין ההבדלים שבין שני נוסחים אלה ענין להתפתחות תורתו של הרמ"ע כלל וכלל.

דחינו את הנחותיו של א' אלטמן על התפתחות תורתו של הרמ"ע המסתמכות על הבדלים שבין חבורים שכתב הוא עצמו לבין חבורים של אחרים. אם באנו לדון על התפתחות תורתו של הרמ"ע עלינו לבחון את כל כתביו שנשתמרו בכמה וכמה מהדורות ובאוטוגרפים רבים של הרמ"ע שבגליונותיהם מחיקות ותקונים רבים בכתב ידו של המחבר. על חבורים אלה ועל מהדורותיהם וכתבי היד שלהם ראה במאמרי 'עשרה מאמרות ואמרות טהורות לרמ"ע מפאנו' העתיד להתפרסם אי"ה בקרית ספר. כן יש לבחון היטב את הספר פלח הרמון בשתי מהדורותיו, הראשונה שבכתבי יד שכתבה עוד טרם בואו של ר' ישראל סרוק לאיטליה, והשנייה שנדפסה בונציה ש"ס שכתבה אחרי בואו של ר' ישראל סרוק לאיטליה. רק בחינה מדוקדקת של כל כתביו של הרמ"ע מפאנו למהדורותיהם ולגלגולי עריכותיהם יכולה להתוות בנאמנות את התפתחות תורתו של הרמ"ע מפאנו.

- ב -

במאמרו של בניהו, עמ' תת, טען כי ר' עזרא מפאנו היה בארץ ישראל ובה העתיק מכתבי האר"י ותלמידיו והוא הביאם לאיטליה. את מאמרו סיכם במשפט 'ר' עזרא מפאנו היה איפוא החכם האיטלקי הראשון שקיבל את קבלת האר"י במקורה מפי תלמידיו בצפת'. טענה זו נוגעת לכל אשר כתבתי במאמרי הנדפס כאן וברצוני לדון בה האם נכונה היא אם לאו.

מ' בניהו מצא כי ר' עזרא מפאנו כתב קונטרס ובו דברים בשם הר"א גאלאנטי ובשם ר"מ גאלאנטי והאר"י, והם בכת"ר לונדון, הספריה הבריטית, 804. קונטרס זה נמצא גם בכת"ר מונטיפיורי 348 שעליו כבר כתב ג' שלום, אברהם כהן היררה בעל שער השמים, ירושלים תשל"ח, עמ' טז. שלום הכיר רק את כת"ר מונטיפיורי, ועל פיו סבר שכיון שמחברו מזכיר דברים בשם ר' ישראל סרוק וכיון שאפשר שהוא נכתב בארץ ישראל, הרי שאפשר ללמוד מכאן כי היה ר' ישראל סרוק בארץ ישראל. משמצא מ' בניהו את הקונטרס גם בכת"ר לונדון 804 בכתובת ידו של ר' עזרא מפאנו, ומשמצא כי בכת"ר זה אין דברים משל ר' ישראל סרוק, הסיק כי כת"ר לונדון 804 הוא המקור לכת"ר מונטיפיורי, כי ר' עזרא מפאנו כתב את כת"ר לונדון הנזכר בהיותו בארץ ישראל וכי ר' עזרא מפאנו היה תלמיד הר"א גאלאנטי והוא מחבר הקונטרס הנ"ל,

ולא נתקראה דעתו עד שכתב 'הנה כי כן הותרו כל הספיקות ונתיישבו הסתירות עד שנבעלה הדרך בפניר לסתור הדברים ולהשיב עליהם'.

כלל גדול הוא בחקר מקורות וכתבי יד, כי כשנמצא חיבור אחד בשני מקומות אפשר שהשנים מקורות הם, אפשר שאחד מן השנים מקור הוא לרעהו ואפשר ששניהם נובעים ממקום אחר שהוא מקור להם. כיון שנמצא קונטרס דברי הר"א גאלאנטי, הר"מ גאלאנטי והאר"י בשני כתבי יד, עלינו לדרוש ולחקור היטב האם אחד מן השנים הוא המקור או אולי כת"י אחר הוא המקור להם ושניהם העתקים ממנו.

בכת"י אוקספורד, בדלינה 1909, נמצא חיבור ובו כוונות למועדים מר' אברהם גאלאנטי ומהאר"י. בדף 4 ע"א נכתבה הקדמתו של העורך ובסופה שיר ובו אקרוסטיכון העולה 'חביב'. מי הוא העורך ומה שם החיבור?

בכת"י ירושלים, בית הספרים 539⁸, נעתקו דברים רבים תחילה מר' יהודה משען, ואחר מר' אברהם גאלאנטי ומהאר"י. כתב היד תואר ע"י ג' שלום, כתבי יד בקבלה, כתי"י 42. הוא לא הזכיר כלל את שם הסופר של כתב יד זה, אבל מ' בניהו, תולדות האר"י, עמ' 339, רשם את הקולופון שבדף 16 ע"ב: 'אני הצעיר חביב קומאגי העתקתים מגיירות של זה החכם הנז' הר' ברוך דוד הנז' ברוך ה' לעולם אמן ואמן'. הכתיבה בכת"י זה ובכת"י אוקספורד זהה, ומכאן שחביב שחתם שמו בכת"י אוקספורד הוא ר' חביב קומאגי שכתב את כת"י ירושלים הנזכר.

בכת"י ירושלים כתב ר' חביב כותרות לכמה וכמה קטעים בדיו אחרת: 'כתוב בס' מקראי קדש' (דף 101 ע"א), 'כ' בס' מקראי קדש' (דף 47 ע"א), 'כ' במ"ק' (דף 103 ע"א) [ג' שלום לא הזכיר כלל בקטלוג שללו את הציונים לספר מ"אי קדש]. כל הקטעים הללו נמצאים בכת"י אוקספורד הנ"ל. לדוגמה, קטע שנמצא בכת"י ירושלים בדפים 55-56 נמצא בכת"י אוקספורד בדפים 25-27, הנמצא בכת"י ירושלים בדף 101 ע"א נמצא בכת"י אוקספורד בדף 38, והנמצא בכת"י ירושלים בדף 103 ע"א נמצא בכת"י אוקספורד בדף 1. מכאן שתחילה כתב ר' חביב את כת"י ירושלים ובו אוסף מדברי האר"י ומדברי הר"א גאלאנטי ואח"כ ליקט ממנו דברים השייכים למועדים, סידרם לפי סדר המועדים וכתב הקדמה בראשם וקרא לאוסף זה ספר מקראי קדש, והוא הנמצא בכת"י אוקספורד.

ר' חביב קומאגי כתב בכת"י ירושלים כותרות נוספות לכמה וכמה קטעים: 'זה כתבתי בס' כנפי יונה' (דף 91 ע"ב, דף 102 ע"ב), 'כ' בס' כנפי יונה' (דף 90 ע"ב) [ג' שלום הזכיר בקטלוג שלו את הציונים לספר כנפי יונה אך טען כי הם מיד אחרת, ולא היא. הוא רשם את כל הציונים לספר זה ועל כן רשמתי רק דוגמאות בלבד]. מכאן כי ר' חביב ערך ספר כנפי יונה וכמעשהו בספר מקראי קדש כך מעשהו בספר כנפי יונה שלו, אחר שכתב את אוסף דברי האר"י ור"א גאלאנטי ליקט ממנו דברים השייכים זה לזה לפי טעמו וסדורו, סידרם וקראם ספר כנפי יונה. ספר זה לא מצאתי עד הנה. אין אנו יכולים לדעת את כל תכנון על פי הכותרות בכת"י ירושלים כיון שכת"י זה אינו שלם ואפשר שבהמשכו היו קטעים נוספים שהועתקו לספר כנפי יונה.

ארבעה קטעים שר' חביב רשם עליהם כי כתבם בספר כנפי יונה נעתקו ע"י ר' עזרא מפאנו בכת"י לונדון 804: 'מצאתי כתוב בשם הרריא"ש זלה"ה, טעם באליהו שעשה אותו מעשה שבנה מזבח, בכת"י ירושלים בדף 17 ע"ב ובדף 183 ע"א ובכת"י לונדון בדף קלא ע"א. 'בדור הפלגה נתעשקו שתי נשמות', בכת"י י' בדף 62 ע"א ובכת"י ל' בדף קכט ע"א. 'עשו נתגלגל בזמרי בן סלוא', בכת"י י' בדף 73 ע"ב ובכת"י ל' בדף קכה ע"ב. 'סוד נשיקת המזוזה', בכת"י י' בדף 174 ע"א ובכת"י ל' קכד ע"א. שני

קטעים שלא צוין עליהם מאומה בכת"י ירושלים נעתקו אף הם ע"י ר' עזרא מפאנו: 'ביום טבילת אשתו, בכת"י י' בדף 62 ע"א ובכת"י ל' בדף קכט ע"ב, וישראל אהב את יוסף, בכת"י י' בדף 99 ע"ב ובכת"י ל' בדף קל ע"א.

מצאנו איפוא מקום נוסף שבו דברים שכתב ר' עזרא מפאנו בשם הר"א גאלאנטי והאר"י ועלינו לשאול מי הוא המקור, ר' חביב או ר' עזרא? ר' חביב היה בארץ ישראל, כתיבתו מוכיחה עליו, הוא העתיק דברים הרבה מר"א גאלאנטי ומהאר"י וסידר שני ספרים מלקוטים אלה. ר' עזרא מפאנו ישב באיטליה ואין בידינו כל עדות שהוא עלה ארצה או שהוא רצה או השתדל לעשות כן. הדעת נותנת כי ר' חביב ישב לפני הר"א גאלאנטי, אסף את דבריו וסדר מהם את הספרים כנפי יונה ומקראי קדש, ואילו ר' עזרא קיבל את לקוטי ר' חביב או את ספריו בשבתו באיטליה והעתיקם כשם שקיבל והעתיק קונטרסים רבים אחרים שהגיעו מארץ ישראל לאיטליה.

עלינו לחזור לפשוטם של דברים ואל המציאות ההיסטורית כמות שהיא ידועה לנו. אין כל ראיה שר' עזרא מפאנו עלה ארצה ואין כל ראיה שהוא היה החכם האיטלקי הראשון שקיבל את קבלת האר"י. ר' עזרא מפאנו ישב באיטליה ולא עלה לארץ ישראל, הוא יחד עם חכמי איטליה שעמו, קיבלו מארץ ישראל קונטרסים רבים ונכבדים והוא יחד עם סופרים אחרים שעמו העתיקו אותם לעצמם ולאחרים.

ואנו לדרכנו במאמר שנדפס כאן למדנו על קונטרס נוסף של חכמי ארץ ישראל, ר' אברהם גאלאנטי והאר"י, שהגיע לאיטליה לבית מדרשם של ר' עזרא והרמ"ע מפאנו.

ה ע ר ת ה ע ו ר ך :

על פי בירור ענינו של ספר התחלת החכמה, בידי ר"י אביב, לעיל עמ' 92 והע' 3, נפתרה חידתו של ר' אברהם שישא, במאמרו 'שלשה ספרים נעלמים, עלי ספר ב, תשל"ז, עמ' 240, ומצד שני הפתרון הזה שופך אור על מהדיר הספר בשם מעין החכמה, שהוא מעין זיוף ופלאגיאט, ר"א שישא ציין לדברי ר' שמואל ר' חיים ר' ישע"ס רבה של פרנקפורט דמיין, שכתב בהסכמתו לספרו של ר' אברהם רוויגו, אשל אברהם, פיורדא תע"א, נגד מחבר ספרי קבלה והמדפיסים אותם: 'ושתיים רעות עושים... כדידי הוה עובדא נהירנא זה חמישים שנה שבידי ספר נחמד כתוב על חכמת הקבלה, נקרא תחלת חכמה, והנה קם מאן דהוא תלמיד חדש שישן אין בו והדפיסו על שמו, והנה גבוב הוא אתו... תארך ההסכמה כ"ב טבת תס"א. חמישים שנה לפני כן היה צעיר לימים תושב קרקא (רח"נ דמביצער, כלילת יופי ח"ב, קמד ע"ב - קנב ע"ב, והרב מרדכי הורוויץ רבני פרנקפורט, ירושלים תשל"ב עמ' 76-69).

נמצא איפוא שהכוונה היא לחיבור מעין החכמה שהוציא לאור ר' אברהם בר' אריה בר' יוסף קלמנקס יפה מלובלין. באמשרדסם תי"ב שנידח לעיל עמ' 92, ומכאן שיש להטיל ספק אם אמנם ר' אברהם קלמנקס יפה הוא זה שעביד את חלקו הראשון של ספר התחלת חכמה, כפי שנאמר לעיל עמ' 95.

יצחק יודלוב

'מהדורות שער' בספרים עבריים ישנים

למונח הביבליוגרפי 'מהדורת שער' (Titelaufage) – שני מובנים: ספר שנדפס מחדש בשם אחר אבל בלי שינויים בתוכן; וכן מהדורה ישנה שנותרה במחסן המו"ל ויצאה לאור שנית בשער חדש, עם נתונים חדשים או בלעדיהם¹. הנידון כאן יהיה 'מהדורות שער' במובן השני. בתחום הביבליוגרפיה העברית ידועות 'מהדורות שער' מסוגים שונים. להלן יתוארו מספר דוגמאות, מהן שלא נודעו עד כה, ומהן שלא תוארו כראוי.

א. אבן עזר, די הר נפורט תקל"ח קיימת עדות מעניינת של מדפיס עברי המספר בפירוש על 'מהדורת שער' שהוציאה לאור. המדפיס בדיהרנפורט, יחיאל מיכל מייא, כתב בשער הספר אבן עזר, 'חדושים למסכתות שונות מאת ר' עוזר מקלימנטוב, שנדפס בשנת תקל"ח:

ספר הנחמד הזה נדפס כבר באיזה מקומות ובפרט בק"ק זאלקווי, ועתה באו אלי סך מה מהספר הלז רק היה חסור[!] בו השער וחצי בויגן האחרון. אמרתי עם הספר שלא תהיה האמת נעדרת להדפיס בדפוס השער הלז לספרים הנ"ל לענדו ולעטרו כראוי להחזיר עטרה ליושנה ולקרוא שם המחבר עליו... ושלא תהא ח"ו כאבידה שאין לה בעלים.

לידי המדפיס הגיעו עותקים פגומים: חסר בהם השער – ועלכן שם המחבר לא נקרא על הספר – וכן חסר בהם 'חצי בויגן', דהיינו דף אחד פוליו, בסוף הספר. המדפיס הוסיף את החסר בבית-הדפוס שלו והוציאם לשוק. אין הוא אומר היכן נדפסו העותקים שהגיעו אליו. שטיינשניידר בהערה באוצר הספרים של בן-יעקב סבור, שהמדובר במהדורת זאלקווא תקל"ל. ואין הדבר כן. הדפים הישנים שבמהדורת דיהרנפורט תקל"ח אינם זהים לאחת ממהדורות זאלקווא הידועות, ומצורת האותיות נראה שנדפסו בגרמניה². אין לדעת אם אותה מהדורה נדפסה מלכתחילה בשלמותה, אלא

1 606 p. 1969, *Lexikon des Bibliothekswesens*. במילון למונחי הספרנות שבהוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים-תשל"ז, עמ' 82 מס' 671, מתורגם המונח הגרמני 'הדפסה בשינוי כותר' – רש כאן התעלמות מהמובן השני של המונח.

2 המהדורות הידועות הקדמות של הספר הן זאלקווא תקי"ג (בשם 'אבן העזר') ותקל"ח. בן-יעקב (עמ' 3 מס' 72) ופרידברג רושמים עוד מהדורת פרנקפורט דאחר תקי"ז. גם מדברי המדפיס שהוכאו כאן ('נדפס כבר באיזה מקומות') נראה שמלבד זאלקווא הספר נדפס גם במקום אחר. צדנר (עמ' 624) רושם: 'זאלקווא דיהרנפורט 1778' – כלומר, מהדורת תקל"ח היא לידיו צירוף של מהדורה מזולקווא ומדיהרנפורט (כאן כנראה המקור לפרידברג, הרושם זאלקווא תקל"ח ודיהרנפורט תקל"ז – ודאי צ"ל תקל"ח – 'השער בלבד'). אינני יודע על סמך מה קבעו שהחלק הישן של מהדורת דיהרנפורט נדפס בזאלקווא דווקא. נראה שנדפס באחד מדפוסים גרמניים.

שהדף הראשון והאחרון אבדו והמדפים בדיהרנפורט החזיר עטרה לישנה, או שמעולם לא נשלמה בדפוס³. מהדורת דיהרנפורט תקל"ח של ס' אבן עזר אינה נדירה, ומכאן שנדפסה במספר רב של עותקים. מסתבר שהמדפים בדיהרנפורט רכש את כל העותקים של המהדורה הקדומה⁴.

3 מקרה דומה אצל המדפים מידי דיהרנפורט, בספר נחלת צבי לר' צבי הירש חאטש, תיאר ר' חיים ליברמן בספרו אהל רחל, א, תש"ס, עמ' 421-417. אותו ספר נדפס, לדעת ליברמן, אצל המדפים ר' שבתי בס, ואחר כך קנה מידי עותקים רבים וצירף להם בשנת תקל"ב שער חדש.

4 לגבי המהדורה הראשונה של ס' אבן העזר, זאלקווא תקי"ג, כדאי להעיר על עותק מיוחד של הספר שנמצא בבית הספרים הלאומי והאנטיברסיטאי. בעותקים הרגילים כולל הספר [1], לה דפים (כך רשמו וינר, מס' 56, ופרידברג, וכך בעותק אחר שבבית הספרים הלאומי). מעבר לשער ועמוד א של הדף שאחריו (הוא דף א אלא שאינו ממוספר) נדפסו הסכמות, שרשם אותם וינר. בדף א ע"ב נדפסה 'הקדמה של נכד בעל המחבר' הוא המר"ל ר' אהרן ב"ר יהודה ליב דיק בשדלוב, בן בתו של המחבר. הוא נזכר כמר"ל גם בשער ובחלק מההסכמות. שמו מופיע בסוף הספר, בדף לה ע"ב, בחריים לסיום ההדפסה שבראשיהם האקרוסטיכון: אהרן.

בעותק השונה נוספו לספר שלושה דפים: דף אחד אחרי שני הדפים הראשונים של הספר ושני דפים בסוף. הדף הנוסף הראשון כולל: (1) 'הקדמה מן המתעסק להוציא לאור תורתו של מחותנו הגאון המחבר', הוא ר' יעקב משה בן הנגיד ר' פנחס ר' וואלף מלובלין, עם כמה חידושים ממנו במסכתות כתובות וחולין; (2) חידוש 'בשם מחותני...מ"י מאיר סג"ל חתן הרב הגאון המחבר'; (3) חידוש 'בשם בני...מ"י יהודה ארי' ליב' חתן ר' מאיר הנ"ל; (4) לוח תיקוני טעויות שהכין ר' יעקב משה הנ"ל. לפני לוח התיקונים נדפסה שורה אחת בהבלטה: 'זאת לדעת לכל בר דעת שהשער והסכמתו' [1] מהגאונים הנכתב על שם מוהר"ר אהרן - משה ואהרן שקולים הם' (עלפי רש"י לשמות וכו'). הכוונה, שר' אהרן ור' יעקב משה יד שניהם שווה בהוצאת הספר. כפי שמספר ר' יעקב משה בהקדמתו, ביקש ממנו ר' אהרן לסייע לו בהוצאת ההדפסה. מסתבר שר' יעקב משה הצטרף להוצאת הספר כאשר זה כבר נדפס, והדף שבו נזכרים שמו וחלקו בהוצאת הספר צורף רק לעותקים מעטים.

התוספת השנייה היא, כאמור, שני דפים בלתי מסומנים בסוף הספר. נדפס בהם פלפול ארוך ב'סוגיא דקצובין וכתובין גיטין נ"א ע"א'. בראש העמוד הראשון

ראה זה דבר חידוש הוא מקנן חדש מלא ישן ה"ה ש"ב האברך הרבני המופלא החריף והבקי המושלם בכל המעלות כבוד מו' יוסף נר"י בן כבוד הרב המאה"ג הנגיד המפורסם ושר בישראל מר משה פנחס נר"י אב"ד ור"מ דק"ק שוורו ונאמן ב"י דד"א [בית ישראל דארבע ארצות] יצ"י המעודת להיות פרנס ורועה צאן קדשים בגליל לבוב חתנא דב"י נשיאה הרב הגאון המפורסם בדורו החריף הגדול החכם השלם כבוד מו' יחזקאל סג"ל אב"ד דק"ק יאמפלי יצ"י.

מחבר הפלפול הוא אפוא ר' יוסף ב"ר משה פנחס, שהיה אחר כך רב בפוזנא בשנים תק"ס-תקס"א (ראה עליו: ש' בוכר, קריה נשגבה, עמ' 70-69; י' א' קמלר. מופת הדור, תרצ"ד, עמ' פט-צב, קיג'טו). אביו ר' משה פנחס ב"ר אברהם היילפרין היה אב"ד סוורו, פרנס ועד גליל לבוב ונאמן ארבע ארצות. בשנת תק"י נתקבל לראב"ד בזאלקווא אבל המשיך לחתום כתואר 'אב"ד סוורו' (בוכר, שם). במלים 'המעודת להיות פרנס ורועה צאן קדשים בגליל לבוב' הכוונה, אולי, שבאותו הזמן התמנה להיות פרנס הגליל. חתנו של ר' יוסף הוא ר' יחזקאל לנדא אב"ד פראג, שהיה אז אב"ד יאמפלי שבגאליציה. מתורתו של ר' יוסף, שהיה גאון מפורסם בדורו ונדע גם בצדקתו עד שהיה מכונה 'יוסף הצדיק', נדפס ספר זכרון שארית יוסף, קאלאמיא תרמ"ב, וכן הובאו תשובות אחדות מאתו בספר נדע ביהודה של חתנו.

הפלפול הארוך של ר' יוסף ב"ר משה פנחס אינו ידוע ממקום אחר. בוכר וקמלר רושמים את חידושו של ר' יוסף המפורסם בספרים שונים, אך לא ידעו על קיומו של הפלפול שנדפס כאן. גיסו של ר' יוסף, חתנו של ר' משה פנחס אב"ד סוורו, הוא המדפים בזאלקווא אברהם יהודה מאירהופר, אבי משפחת המדפיסים מאירהופר.

וינר (מס' 57) רשם עותק שני של ס' אבן העזר מהדורת תקי"ג והוא שונה מהעותק הראשון שלו, ובלשונו של וינר: 'ב' ה ש מ ט ת הסכמת הר' אליעזר ליפשיץ [אב"ד נייא וויט] ובמקומה חי' במס' כתובות מהר' יעקב משה ב"ר פנחס מלובלין מחותנו של המחבר. מספר הדפים בעותק זה כנראה שווה לעותק הקודם, שכן וינר אינו מציין שינוי במספר הדפים. בשני העותקים של ס' אבן העזר תקי"ג שבבית הספרים נדפסה הסכמתו של ר"א ליפשיץ בשולי העמוד שמעבר לשער. חידוש של ר' יעקב משה הנ"ל במסכת כתובות נמצא, כאמור, בדף שנוסף בעותק המיוחד שבבית הספרים. עותק וינר הוא אפוא ואריאנט נוסף, שלישי, של ס' אבן העזר, זאלקווא תקי"ג.

ב. שער השמים, ויניציאה ש' ז

בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי נמצא עותק של הספר שער השמים לר' גרשון ב"ר שלמה, ויניציאה ש"ז (מאוסף ספריית עץ חיים מונטיוזינוס), שבו נתלש השער המקורי ובמקומו צורף לספר שער חדש, בדפוס. השער החדש אינו אלא העתק של השער המקורי, כולל אוכור שמו של המדפיס, מאיר בן יעקב איש פרענץ. נשמט רק סמל המנורה של מאיר פורניץ⁵ ובמקומו נדפס קישוט אחר (ציור 21). לפי האותיות והקישוטים נראה שהשער החדש נדפס בגרמניה במאה הי"ח. מסתבר שאחד מבעליו של הספר ביקש להשלים את העותק חסר השער שברשותו, והזמין לעצמו באחד מבתי הדפוס שער פרטי חדש.

ג. כסף מזרק, ויניציאה ש' פ' ו

כיוצא בזה אירע, כפי הנראה, לספר כסף מזרק, דרשות מאת ר' יאשיהו פינטו, ויניציאה שפ"ח. באחד העותקים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (אף הוא מאוסף עץ חיים מונטיוזינוס) נתלש השער ובמקומו נדפס שער חדש – למעלה ממאה שנה לאחר שנדפס השער המקורי. בשער החדש הועתקה הדפוסת המקורית של ויניציאה שפ"ח (ונשמטה הדפוסת הלועזית שנמצאת בשער המקורי). המסגרת של השער החדש היא מטיפוס המסגרת, שנתחבבה על מדפיסים רבים בהולנד ובגרמניה במאה הי"ח והיא מופיעה בוואריאנטים רבים. המסגרת שלנו היא זו שנדפסה בספר פרי עץ חיים לר' חיים אביגדור, אמשטרדם תק"ב. למרבה הפליאה, דווקא מן הספר האחרון מצוי עותק שבו שער שונה, שנדפס בקושטא⁶ (ציור 43).

ד. ספר יוחסין, קושטא ש' כ' ו

בבית הספרים הלאומי נמצא עותק של ספר יוחסין, דפוס ראשון, קושטא ש"ו, שבו השלים אחד הבעלים לא רק את השר אלא גם חלק מגוף הספר. בבית הספרים שני עותקים של הספר: האחד – מאוסף מהלמן – שלם, כולו דפוס קושטא המקורי; בעותק השני נדפסו ארבעת הדפים הראשונים – קונטרס א – מחדש, ומצורת האותיות נראה שהדפים הללו נדפסו ברוסיה במחצית הראשונה של המאה הי"ט. ניכר שהדף הראשון של קונטרס ב – הקונטרס שאחרי הדפים החדשים – היה במשך זמן רב הדף הראשון

5 יערי, דגלי המדפיסים העבריים, תש"ד, עמ' 10 מס' 14.

6 ראה: מ' בניהו, 'העתקת מרכז הדפוס העברי מוויניציאה לאמסטרדם', מחקרים על יהדות הולנד, א, תשל"ה, עמ' 66-67 (עם פקסימילים). על הוואריאנטים השונים של המסגרת דגן, המופיעה בבתי הדפוס שונים באמסטרדם, יעסניץ, וואנדסבעק ופרנקפורט דאדור, ראה: יערי (הע' 5 לעיל), עמ' 64 מס' 101-102 ועמ' 159; וצ"ל, 'מלואים', קרית ספר, לא, תשט"ז, עמ' 503; י' זנה, 'טיולים ביבליוגרפיים', *Journal of Jewish Bibliography*, II, 1940, p. 85-86; ג' שלום, 'לקטות לביבליוגרפיה של הקבלה', קרית ספר, ל, תשט"ו, עמ' 413 (מתואר כאן עותק של עמק המלך לר' נפתלי בכרך, אמשטרדם ת"ח, שבשנת תכ"ו הוסיף לו המדפיס אורי פייבש הלוי שער שונה – שהוא וואריאנט של השער שלנו – עם דפוסת חדשה); ח' ליברמן, 'ספר נחלת שמעוני', קרית ספר, לט, תשכ"ד, עמ' 549-551 (=אהל רחל, א, עמ' 359-362). יש לתקן מעט את דברי ליברמן: השער של ס' פרי עץ חיים – שהוא השער שלנו – אינו אותו השער שהשתמש בו המדפיס ישראל בן אברהם ביעסניץ, ושעבר אחר כך לדפוסו של גרילא בפרנקפורט דאדור – כגון בס' דברי שלמה, פפד"א תקי"ג, מנורת זכריה, תקל"ו, וזכריה משלם תקל"ט. השער של יעסניץ אינו אלא חיקוי לשער האמשטרדמי, בניהו, שם. וריאנט נוסף נדפס בפרנקפורט דמי, בדפוסו של יוהאן קעלנר, בספר יד כל בו לר' דוד לידא, תפ"ו. ספר זה הוא בלאו הכי בעייתי למדי, שכן מצויים לפחות ארבע שערות שונים של יד כל בו. ראה: י' ריבקינד, 'ספר עשיר בשערות', *SBB I*, 1953-1954, עמ' 95.

של העותק, עד שהשלימו את הדפים החסרים: בראש הדף הראשון של קונטרס ב מצויה חתימת בעלים, ואף הכתמים והלכלוך שעל אותו הדף מוכיחים כן. בשולי השער החדש נרשם ברוסית אישור כי הספר עבר בדיקת הצנזורה בשנת 1838, בעת שנגזרה גזירת ביקורת על הספרים העבריים ברוסיה, ומכאן שהדפים הללו נדפסו קודם לכן. אף כאן הקפיד המדפיס ללכת בעקבות ההדפסה המקורית, ופרט לשינויים זעירים הנוסח זהה, הן בשער והן בטקסט, לזה שבדפוס המקורי. ברשותו של המדפיס לא היה, כפי הנראה, מבחר גדול של אותיות. לא היתה לו אות מתאימה לגודל האותיות של דפוס קושטא, אלא רק אותיות גדולות או קטנות מהן. כדי שיוכל להתאים את סוף הטקסט שנדפס מחדש עם התחלת הטקסט של הדפים המקוריים, נאלץ להדפיס לסירוגין בשני סוגי אותיות: קטע באותיות גדולות וקטע באותיות קטנות, וחוזר חלילה⁷ (ציור 5-6).

ה. י ל ק ו ט ח ד ש, ו י ל ה ר מ ר ש ד ו ר פ ת ל ' ג בשלושת המקרים האחרונים שהובאו כאן, אחד מבעלי הספר הדפיס לעצמו שער או גם דפים אחדים מגוף הספר וצירף אותם לעותק שלו. מסתבר שרק שער אחד כזה נדפס - והשערים הללו הם בבחינת 'אוניקום', דהיינו מהדורות שער 'פרטיות' ולא מהדורות חדשות של ממש. לא כן במקרה הבא, בספר ילקוט חדש, לקט מדרשים בסדר א"ב לר' ישראל מבליזין, וילהרמרשדורף תל"ג ופראג תמ"ז. בתור מהדורה רביעית של הספר ילקוט חדש, אחרי מהדורות לובלין ת"ח, פראג תי"ז ואמשטרדם תי"ט, רושמים הביבליוגראפים את מהדורת וילהרמרשדורף הנ"ל. בספר עצמו חסרה שנת הדפוס, אולם הכל מסכימים כי נדפס בשנת תל"ג⁸. דפי הספר אינם ממוספרים. גוף הספר כולל מ"א קונטרסים מסומנים, כל אחד בן ארבעה דפים, ובסוף עוד ג' קונטרסים, אף הם בני 4 דפים ובהם 'פירוש פסוקים ומאמרים ואותיות וטעמי נקודות'. בסך הכול כולל הספר 176 דפים. המהדורה הבאה, פראג תמ"ז, גם היא חסרה מספור דפים ואף בה מ"א קונטרסים בני 4 דפים. אלא שכאן, בעותקים שראיתי, לא נמצא 'פירוש פסוקים' ואולי לא נדפס. בספר אפוא 164 דפים. והנה, בשלושת העותקים של מהדורת וילהרמרשדורף שבבית הספרים, למעלה ממחצית הספר היא ממהדורת פראג. בעותקים שבבית הספרים מהדורת וילהרמרשדורף נחלקת, מבחינה טיפוגראפית, לארבעה חלקים: א. הקונטרס הראשון: העלה הראשון (השער ודף 4) מדפוס וילהרמרשדורף. העלה השני (דפים 3-2) מדפוס פראג. ב. קונטרסים ב"ד: הללו נדפסו באותן האותיות של העלה הראשון, ומכאן שגם הם מדפוס וילהרמרשדורף. ג. קונטרסים ט'רמ"א: חלק זה כולו דפוס פראג.

7 בבית הספרים עותק של הספר רוממות אל לר' משה אלשיך, ויניציאה שס"א, מאוסף ספריית עץ חיים מונטיזינוס, שחסר בו השער. הקונטרס הראשון אינו מדפוס ויניציאה ואף לא מאחת המהדורות הידועות. כנראה נדפס הקונטרס באמשטרדם, זמן רב אחרי שנדפס גוף הספר. אף כאן נראה שהדפיסו קונטרס ברדד כדי להשלים עותק חסר.

8 ברעקב, עמ' 22 מס' 226; שטיינשניידר, קטלוג הבודליאנה, עמ' 551 מס' 3554/3556; פרידברג, עמ' 420 מס' 615, A. Freimann, *Annalen der hebräischen Druckerei in Wilhermersdorf*, Festschrift A. Berliner, 1903 p. 103 no. 5.

ד. שלושת הקונטרסים האחרונים, שבהם 'פירוש פסוקים' וכו', הם מדפוס וילהרמרשדורף.

קשה להניח שאך במקרה נכרכו בשלושת העותקים הקונטרסים וגליונות משני הדפוסים גם יחד. מסתבר שלפנינו מהדורה מתוכננת, שנועדה להשלים עותקים חסרים של מהדורה קודמת. נשאלת אפוא השאלה: איזו היא המהדורה המקורית ואיזו המאוחרת? לאמור: האם בילהרמרשדורף השלימו עותקים פגומים של פראג (ואפשר שמעולם לא נדפס הספר בילהרמרשדורף בשלמותו⁹), או להיפך: שבפראג הדפיסו לא רק עותקים שלמים, אלא גם קונטרסים משלימים להוצאת וילהרמרשדורף? אם ננקוט את האפשרות הראשונה, הרי שנצטרך לדחות את תאריך ההדפסה של מהדורת וילהרמרשדורף, שכאמור היא חסרת תאריך, עד לאחר שנת תמ"ז¹⁰.

הסברה הראשונה אינה אפשרית. המקור הראשון, הנוקב בשנת תל"ג כתאריך ההדפסה של מהדורת וילהרמרשדורף, הוא ר' שבתי בס, שרשם את ארבע המהדורות הראשונות של ילקוט חדש, כולל מהדורת וילהרמרשדורף¹¹. שפתי ישנים נדפס בשנת ת"ם, היינו לפני שנדפסה מהדורת פראג. מכאן, שאכן נדפסה בילהרמרשדורף מהדורה שלמה של הספר ובס ראה אותה, אלא שעותקים רבים ממנה נפגמו. כאשר חזרו והדפיסו את הספר בפראג בשנת תמ"ז, הדפיסו במיוחד גם קונטרסים נוספים כדי להשלים את העותקים הפגומים של וילהרמרשדורף.

ו. תוצאות חיים, קראקא ש' (?) - ש' ע
ספר תוצאות חיים לר' אליהו די וידאש נדפס בפעם הראשונה, כפי שמקובל, בקורו ג'ישימי הסמוכה לקושטא בערך בשנת שנ"ז¹². המהדורה הבאה נדפסה בקראקא. מדפוס קראקא, שהוא נדיר מאוד, קיימות שתי הדפסות. למרות שהפרטים הביבליוגרפיים שלהן שווים, שטיינשניידר מבחין ביניהן ומציין הבדלים בשער ובקולופון¹³. יש הסבורים, כי אין כאן אלא מהדורה אחת ששערה הוחלף, ואילו שאר

9 כדרך שנעשה, לדעתי, בספר נקודות הכסף לבעל הש"ך, שבפירודא תקנ"ט רק השלימו עותקים פגומים של הוצאת פראג תקל"ז, ולא הדפיסו את הספר בשלמותו. ראה: קרית ספר, מה, תש"ל, עמ' 451.

10 המדפיס בילהרמרשדורף יצחק ב"ר יהודה יודלש כ"ץ ממשפחת הגרשוני, עבר מפראג לווילהרמרשדורף והדפיס שם בשנים ת"ל-ת"ן. ראה: ח' ד' פרידברג תולדות הדפוס העברי בערים שבאירופה התיכונה, אנטורפן, 1935, עמ' 79-78; פריימן, שם, עמ' 101.

11 שפתי ישנים אמשטירדאם ת"ם עמ' כט מס' 41.

12 מהדורה זו נדירה ביותר ועדיין לא תוארה כראוי. יערי (הדפוס העברי בקושטא, מס' 238) רשם את הספר עלפי העותק הפגום שבבית המדרש לרבנים בניירוק. בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי עותק שלם יפה, מספריית עץ חיים ומנטיזנוס באמשטרדם (כדף הראשון חתימתו של ר' שלמה דובנא). הספר נדפס בלי שער ואין בו מספור דפים. מבנה הקונטרסים: [אג] דכ⁴, ובס"ה 80 דפים 19 ס"מ. אותיות מרובעות גדולות. בעמוד הראשון כותרת: תוצאות חיים. אחר כך הקדמה מאת המביא לדפוס (או מאת מעתיק כה"ל; ראה: מ' פכטר, 'ספר ראשית חכמה לר' אליהו די וידאש וקיצוריו', קרית ספר, מז, תשל"ב, עמ' 690-691 הערה 25). בספר לא מצוין מקום הדפוס והתאריך, אולם הביבליוגרפים קובעים את המקום והתאריך הנ"ל (וראה הערה 22). נוסף ליערי נרשם הספר עלידי ואן שטראלן, עמ' 72 (1600?) בקטלוג של ספריית היברו יוניון קולג' בסינסינטי (*Dictionary Catalog of the Klau Library*, v. 26, p. 308) ובקטלוג אהל ברוך (אוסף שטריס) מס' 6023. פרידברג, בית עקד ספרים כרך ד, עמ' 1070 מס' 557, רושם שתי מהדורות: קושטא שמ"ה וקורו ג'ישימי-שנ"ז. אני משער ששני הרישומים מכוונים לאותה מהדורה.

13 CB עמ' 952, מס' 98, 4973. וראה: קאולי, עמ' 184-185.

ההבדלים הם פעוטים¹⁴. לאמיתו של דבר, אלו הן שתי מהדורות שונות לחלוטין, ואתאר אותן כאן¹⁵. לנוחות התיאור אכנה אותן בשם מהדורה א' ומהדורה ב'.

נוסח השער של מהדורה א:

ר"ח [ראשית חכמה]. תוצאות חיים. ראה זה דבר חדש ה' קיצור של הספ' הנכבד ראשית חכמה. כל הקורא בו מלבשתו ענוה ויראת ה'. חברו ה"ה כמהר"ר אליה די וידאש נ"ע: נדפס פה ק"ק קראקא ע"י יצחק ב'הר אהרן (ציור 7).

הדפים אינם ממוספרים; מבנה הקונטרסים: [א']⁴ ב"י"ג⁴ י"ד³, ובס"ה 55 דף. הקולופון: 'תם ונשלם [שבח!]' לאל בורא עולם / על ידי הפועל יעקב בר' מאיר שליט המחוקק'. גוף הספר באותיות רש"י, הקולופון באותיות מרובעות. בראש הספר הקדמה מאת ר' יעקב לוצאט (לוצאט), דרשן בק"ק פוזנן, ואחר כך באה הקדמת המו"ל שבדפוס קורו גישמי.

מסגרת השער שנדפסה כאן מופיעה בשני ספרים קטנים שנדפסו בקראקא בסוף המאה ה"ז ותחילת המאה ה"ח, ושניהם נדירים מאוד: ב'תפילה זאגט מן צו ירושלם עיר הקדש', ש"ה-ש"ן בערך¹⁶, וב'סדר עבודת המקדש... אשר אסף וקבץ... מהר"ר אליקום בר משה הלוי', דפוס מנחם נחום מייזליש, בערך ש"פ¹⁷. יתר על כן: פגמים שונים במסגרת של תוצאות חיים נמצאים גם בשני הספרונים הללו¹⁸. המסגרת עשויה כדוגמת המסגרת הידועה של דפוס מנטובה¹⁹.

במהדורה ב' שינויים קלים בנוסח השער: '...ראה זה דב' חדש ה' קיצו' של הספ' הנכב' ראשית [!] חכמה... ענוה וירא'... על ידי יצחק בן הח"ר אהרן ז"ל' (ציור 8). גם כאן אין פגיניציה. מבנה הקונטרסים ומספר הדפים כמו במהדורה א'. שתי המהדורות נדפסו דף על דף. הקולופון אף הוא זהה; אולם, כפי שציין שטיינשניידר, הקולופון פה באותיות רש"י.

גם כאן השער במסגרת מצוירת: מימין ומשמאל שתי דמויות – אדם וחיה. בחלק העליון של השער מצוירים מלאכים המחזיקים שני דגים. כידוע סמלו של המדפים בקראקא יצחק בן אהרן מפרוסטיץ היה דגים. כרגיל מופיעים הדגים בסמל של יצחק בן אהרן בדוגמה אחרת²⁰.

אין ספק שלפנינו שתי מהדורות שונות. לא רק דף השער והדף האחרון שונים אלו מאלו, אלא כל הספר נדפס פעמיים. די אם נזכיר שבמהדורה א' מצוינים הקונטרסים

14 מ' וילנסקי, 'מתוך כתבי יד', HUCA, XIV, 1939, עמ' 460 הערה 5; פכטר (הע' 12 לעיל), עמ' 692 הערה 31. הציטוט מדבריו של פכטר.

15 צילומי מיקרופילם של העותקים שבספריית הבודליאנה נמצאים במכון כרצבי ובבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.

16 ראה: ח' שמרוק, קרית ספר, נב, תשל"ז, עמ' 415 מס' 64. וראה פקסימיל שם עמ' 416.

17 ראה: א' מארכס, IX, ZfHB, 1905, עמ' 126.

18 שער דומים – אך לא זהים – נמצאים בכמה ספרים קטנים שנדפסו במאה ה"ז, כגון סליחות מכל השנה שנדפסו תחת ממשלת פרדיננדוס (השני או השלישי, 1617-1657); סור מרע לר' יהודה אריה מדינא, ש"ח; תומר דבורה לרמ"ק שפ"א; מלחמה בשלום לר' יהודה ליב בן יושע, ת"ט; סדור, תכ"ט.

19 כתבתי עליה בקרית ספר, מט, תשל"ה, עמ' 638-642. וראה: מ' בניהו, סיני, עב תשל"ג, עמ' קסהקעג.

20 ראה: יערי (הע' 5 לעיל), עמ' 139-140 מס' 42. יערי עצמו לא ראה את ס' תוצאות חיים זה, אולם הוא מזכיר את הסמל שבטער שלנו על-פי הערה של שטיינשניידר במאמר "Tudische Typographie" באנציקלופדיה של ארש וגרובר, עמ' 28.

באותיות עבריות ובספרות גם יחד (כפי שהיה נהוג בדפוסו של יצחק בן אהרן בראשיתו, כדרך דפוס איטליה, משם באו העובדים הראשונים של הדפוס וגם החומר הטיפוגראפי שלו), ואילו במהדורה ב' הקונטרסים מסומנים רק באותיות - ומכאן שלפנינו שתי הדפסות שונות.

אשר לתאריכי ההדפסה: כפי שציין פכטר, אין ספק שמהדורות קראקא מאוחרות לדפוס קורו ג'שמ שני'. בהקדמתו של ר' יעקב לוצאטו, שנדפסה בשתי מהדורות קראקא, נאמר כי ספרו הגדול של ר' אליהו די וידאש, ראשית חכמה, נדיר מאוד ואינו בנמצא, 'וגם זה הקצור קצרה ידינו מלהשיגו ואינו נמצא בכל מדינות חוצה לארץ'²¹, והוא מסיים: 'פקחתי עיני ונתתי אל לבי להדפיסו [את תוצאות חיים] שנית בק"ק קראקא בקרוב!'] לזכות בו את הרבים'. מכאן גם עולה שמהדורות קראקא נדפסו זמן ניכר אחרי שנת שני'ג, שאז נדפס ס' ראשית חכמה בקראקא עצמה, שהרי נאמר פה כי ס' ראשית חכמה אינו מצוי. ניתן לומר במידה רבה של סבירות, שמהדורה א' של קראקא נדפסה בערך בשנת ש"ס. זאת אם ננקוט, כפי שמקובל, שהדפוס הראשון של ס' תוצאות חיים נדפס בשנת שני'ז או סמוך לה. מבלי להיכנס כאן לעניין זה, הרי אם תוצאות חיים נדפס לראשונה מוקדם יותר, אפשר להקדים את תאריך ההדפסה של מהדורה א' של דפוס קראקא לשנת ש"ן בערך²². מהדורה ב' נדפסה כנראה סביב שנת ש"ע. האותיות המטושטשות של מהדורה זו (כפי שנראה בצילום) מזכירות את אותיות דפוס קראקא מן השנים ש"ע-ש"ג²³.

מהדורות קראקא משובשות למדי. חלק מהשיבושים מקורם בדפוס הראשון של ס' תוצאות חיים. לדוגמא: בהתחלת הספר, בסעיף ב', במקום 'כדפרשו בתקונים דף קל"א' נדפס בדפוס הראשון ובקראקא 'כדפירשתי בתקונים'. במהדורת קראקא השנייה נפלה שגיאה דומה גם בסעיף ג': במקום 'כדפרשו בר"מ [ברעיא מהימנא] פ' משפטים' נדפס 'כדפירשתי בר"מ פ' משפטים'. מאידך, תוקנו במהדורה ב' שגיאות שנפלו במהדורת קראקא הראשונה, שהיתה צמודה מאוד לדפוס הראשון (כגון בשיטת הסימון המזוהה של הסעיפים בהתחלת הספר). מהדורות אמשטרדם ת"י ודיהרנפורט תנ"ג של ס' תוצאות חיים, ורוב המהדורות שאחריהן, נדפסו על-פי מהדורות קראקא (בשינויים מסוימים בנוסח ההקדמה), וכנראה על-פי המהדורה השנייה.

21 כותבת כנראה לארצות אירופה.

22 קביעת התאריך של הדפוס הראשון מצריכה השוואה לדפוס קושטא בשנים אלו וכן בירור תאריך פטירתו של ר' אליהו די וידאש (ראה: ד' תמר, סיני, עג, תשל"ג, עמ' סדעא) ואין כאן מקומם. על כל פנים, מדבריו של ר' יעקב לוצאטו בהקדמתו למהדורות קראקא משמע, לכאורה, שראה את הדפוס הראשון של ס' תוצאות חיים בהיותו בארץ ישראל. לוצאטו חי בארץ שנים רבות ועזב אותה כנראה בראשית שנות השמונים של המאה ה"ט; ראה: אנציקלופדיה יודאיקה בערכו.

23 שטיינשניידר (ראה הערה 13) כותב כי שתי המהדורות של קראקא נדפסו במאה ה"ט. פרידברג, תולדות הדפוס העברית בפולניה עמ' 23, מזכיר מהדורה של ס' תוצאות חיים שנדפסה בשנת ש"ב. ואולי כותבתו למהדורה ב' שלנו (מהדורה נוספת נזכרת שם עמ' 13, שנדפסה בשנת ש"ה), בספרו של פרידברג נזכר מביא לדפוס בשם יעקב בן מאיר מהעלישוי - ראה במפתח - שפעל בקראקא בשנים שס"ט-שע"ח, ואינני יודע אם הוא זהה ליעקב בן מאיר המחוקק שנזכר בקולופונים של מהדורות קראקא. ואן שטראלן, עמ' 72, רושם שתי מהדורות שנדפסו בקראקא: האחת 1600? והשנייה 1700?.

ז. קשת יהונתן, לבוב תקמ"ד, כולל 'חידושים ודרשות של ספר קשת יהונתן לר' יהונתן איבשיץ, לבוב תקמ"ד, כולל 'חידושים ודרשות של הגאון ז"ל אשר לא הובא בספריו הקודמים', כאמור בהסכמתו של ר' מרדכי זאב אב"ד לבוב. שמו המלא של הספר הוא 'קשת יהונתן חלק א עם חלק ב חיצונית', והוא אחד הספרים הראשונים שנדפסו בלבוב.

שני חלקי הספר נבדלים זה מזה בשמם, בתוכנם ואף באופן הפגינציה ומספור הקונטרסים. פרט לדף השער (שתוכנו משותף לשני החלקים) כולל חלק א' 16 דפים המסומנים ד,ד,ד. בחלק זה ארבעה הספדים, כל הספד בן 4 דפים. בראשי העמודים נדפס 'קשות' [!]. יהונתן. בחלק ב' 15 דפים בלתי ממוספרים ובהם פלפולים אחדים. בראשי העמודים כאן נדפס: 'חיצונית יהונתן'. מספור הקונטרסים הוא כדלהלן: בחלק א': א⁴ ב^ה 2 ו⁴. בחלק ב': א' 2 ו⁴ (הדף הרביעי של קונטרס ז' חלק). ברור אפוא כי לפנינו שתי שיטות שונות של פגינציה ומבנה קונטרסים.

מדברי ההקדמה של המוציא לאור, תלמידו של המחבר, ר' משה ב"ר יעקב מקוטנא, ומהסכמתו של ר' מרדכי זאב אב"ד לבוב, נראה שזו היא המהדורה הראשונה של הספר. אולם מוצאים אנו איזכורים של מהדורה קודמת, שנדפסה באלטונה.

בהוספותיו של המדפיס ר' מרדכי רובינשטיין לספרו של ר' שבתי בס שפתי ישנים נאמר: "חצי יהונתן הג"מ יהונתן אב"ד באה"ו, דרושים וחלוקי' בש"ס ד' אלטונא"²⁴. אף יחזקאל דוקס, ברשימת חבוריו של רי"א, רושם: 'חצי יהונתן דרשות וחדושים וקשת יהונתן הספד על שלשה גאונים נדפס באלטונא ושנית לבוב תקמ"ד'²⁵. מקור מודרני המזכיר את מהדורת אלטונא הוא ח. ברדיין, הכותב: 'הדרוש וההספד שנשא ר' יהונתן איבשיץ על קרבנות העלילה בקיץ תקי"ג באלטונא, נדפס ראשונה על ידי תלמידו ר' משה בר' יעקב מקוטנא כדרוש א' בספר קשת יהונתן אלטונא (?) תקמ"ד'²⁶.

הזכרנו את ההבדלים הבולטים שבין שני חלקי הספר במהדורת לבוב תקמ"ד. אולם קיים הבדל טיפוגראפי נוסף: האותיות של החלק הראשון קשת יהונתן הן אותיות מובהקות של דפוס אלטונא. ההבדל בינן ובין האותיות של החלק השני, שהן אותיות של דפוס לבוב, בולט לעין. ניתן להסיק במידה רבה של סבירות, כי קשת יהונתן נדפס רק פעם אחת ויחידה, באלטונא. אחר כך הועברו הקונטרסים: חסרי השער למדינת פולין ושם צירפו אליהם את החלק השני, וכן גם שער משותף לשני החלקים, ובאופן כזה יצא הספר לשוק. מכיון שרי"א נזכר בקשת יהונתן בברכת המתים הרי שהספר נדפס בין שנת תקכ"ד, שנת פטירתו של רי"א, לשנת תקמ"ד. אפשר גם שמלכתחילה נדפס הספר באלטונא חוברות-חוברות: זה גם עשוי להסביר את העובדה שלכל אחד מההספדים ספירת-דפים משלו.

אולם עדיין לא ברור אם באלטונא הדפיסו רק את החלק קשת יהונתן או שמא גם את חצי יהונתן. רובינשטיין מדבר על חצי יהונתן בלבד; דוקס מזכיר את שני החלקים.

24 שפתי ישנים זאלקווא תקס"ו, חלק ב, בהשמטות שבסוף הספר עמ' לט. קשת יהונתן נרשם שם עמ' לד, בלי ציון מקום הדפוס והתאריך. בן יעקב (עמ' 539 מס' 649) רשם על פי רובינשטיין.

25 אוה למושב, קראקא תרס"ג עמ' 51 מס' טז. זהו תכנון של ההספד הראשון בלבד. וראה בהערה הבאה.

26 גזירת פבולויץ, בתוך: אדר היקר, דברי ספרות ומחקר מוקדשים ל... א. הורדוצקי, תל אביב תש"ז, עמ' קלב. רי"א ספד לקדוש פבולויץ יחד עם הספדו לשלושת הגאונים הנ"ל.

האם באמת ראו מהדורה של חצי יהונתן דפוס אלטונא, או שמא לא דייקו, וכוונתם לקשת יהונתן בלבד?
 ומה עוד שמדברי ההקדמה למהדורת לבוב תקמ"ד נראה, כאמור, שזו היא המהדורה הראשונה. קשת יהונתן בודאי נדפס קודם לכן; והדברים על ההדפסה הראשונה חייבים להיות אמורים לפחות על חצי יהונתן²⁷.
 בספריית הבודליאנה נמצא קשות יהונתן, דרשות, בלי שער ובלי מקום דפוס ותאריך²⁸. מסתבר שאין זה אלא עותק של מהדורת אלטונא (שבראשי הדפים שלה נדפס 'קשות יהונתן'), בלי התוספות שנוספו לה בשנת תקמ"ד בלבוב.

27 דבריו של ברדיין על התאריך תקמ"ד של מהדורת אלטונא, אינם ברורים. התאריך נלקח בודאי ממהדורת לבוב. עכ"פ מסתבר שראה את מהדורת אלטונא ולא בדה אותה מלבד.
 28 קאולי, עמ' 324.

שער השמים

פיהו פתח כחכמה: וידבר על העוף ועל הבהמה: ועל כל
 דומש דרומש על האדמה: ועל כל אשר בו נשמה:
 ועל החרים והעבים והשמים: ועל הארץ ודורו
 ואש ומים: ועל שלג וברד ועננים: וידבר
 על העצים ועל האבנים: ועל כל
 מיני אילנות וצמחים:

ואותו העיר: הבחור מאיר: במשפחתו הצעיר:

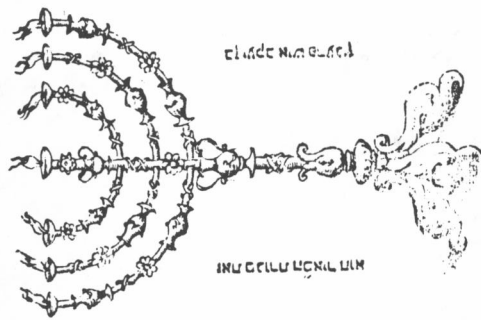
שמו הוא מאיר עינו ענינה "

ציור 2: שער השמים, וינציאה ש"ז (מזריה)

ספר שער השמים

פיהו פתח כחכמה: וידבר על העוף ועל הבהמה: ועל כל
 דומש דרומש על האדמה: ועל כל אשר בו נשמה:
 ועל החרים והעבים והשמים: ועל הארץ ודורו
 ואש ומים: ועל שלג וברד ועננים: וידבר
 על העצים ועל האבנים: ועל כל
 מיני אילנות וצמחים:

ואותו העיר: הבחור מאיר: במשפחתו הצעיר:

שמו הוא מאיר עינו ענינה "

ציור 1: שער השמים, וינציאה ש"ז (מקורי)

ציור 3: כסף מזוקק, ויניציאה שפ"ח (מקורי)

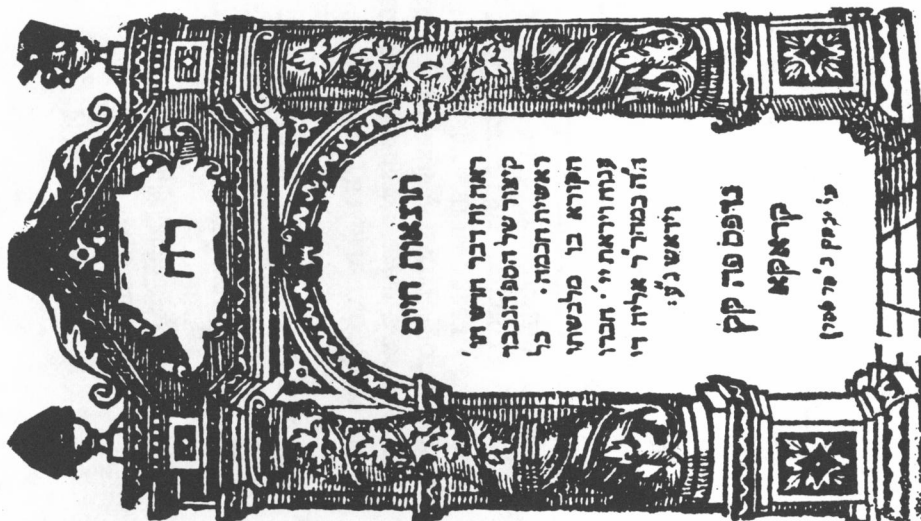
[illegible]

אשר און הקדקד החכם הפילוסוף של כל המלכים כמלך אברהם
 צדקת המלכות אקדמוטול להורות של שלטת קדקד החלוקה במשורה
 רכינו עה ער זמן המחר זל גם צדק אלה שאלה חשבוה
 של רכינו שריחל בשלשללת הקבכה וקדקד רכירי ימים
 למלך ישראל וכל האומה ועד השיבה הבראש ראש וצדק
 ומה היה משפט מלת העם ושיבה סורה ושיבת פומל קדקד
 ועניני נפדים ומעשים אשר אנו אהאבותנו נמצאו בספר
 מפורסם ובפרט בספר בן זנון ואור וספר ענין אהאבות
 בישראל קדקד להשקבת חכמה וכל כח מחם ומשפטם ארמי
 איש ויש העצום ומה ארמי איש במונע נאלו מדים בשכר
 העונות והחיות מה שארין בן העונות
 נמרץ של חכם השלם חפצם חשבוהם כמחר שמואל
 שרלם נר פה
 ארנו חסלך
 סולמאן
 אויב נפדים לפנדופ אשר עשה צדק אבר וחרי אשר
 מלכות יום רב חכמו לחדס סיון
 כמען קדקד
 שנת כי נער

ספר

[illegible]

1840-1841, 1842, 1843, 1844, 1845, 1846, 1847, 1848, 1849, 1850, 1851, 1852, 1853, 1854, 1855, 1856, 1857, 1858, 1859, 1860, 1861, 1862, 1863, 1864, 1865, 1866, 1867, 1868, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521,

ציור 7: תוצאות חיים, קראקא [ש"ס?]

ציור 8: תוצאות חיים, קראקא [ש"ע?]

תרגום עברי עתיק לפירוש הרמב"ם למשנה סדר נשים

בשנת רנ"ב (1492) נדפסה בנאפולי משנה עם פירוש הרמב"ם בתרגום עברי. לתרגום של סדר נשים הקדמה ארוכה מאת המעתיק יעקב בר משה בן עכסאי הנקרא בדרשי. בהקדמה זו מוסר המעתיק פרטים על פרשת התרגומים לפירוש הרמב"ם למשנה ועל הפירוש לסדר נשים שנפל בחלקו לתרגם. מאז ידוע ומקובל שתרגום זה לסדר נשים שנדפס הוא התרגום היחיד שנעשה לסדר זה והמתרגם הוא ר' יעקב ׳ עכסאי. כשהתחילו במחצית המאה הזו לפרסם את ספר בית הבחירה המאירי לפי כ"י פארמה (מס' 50), שבו צירף המעתיק גם את פירוש הרמב"ם למשנה בתרגום עברי, עמדו המהדירים על כך שתרגום עברי זה לסדר נשים שונה מהנדפס¹.

כשעברתי על צילומי כתבייד של פירוש הרמב"ם למשנה בתרגום עברי, במסגרת עבודתי על זיהוי כתבייד במכון לתצלומי כתבייד עבריים שעלידי הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים, נתגלה לי כי משמונה כתבייד של פירוש הרמב"ם למשנה סדר נשים בתרגום עברי, שצילומם נמצא במכון, רק שניים מהם זהים לתרגום הנדפס², אחד מהם זהה לתרגום שבכ"י פארמה הנ"ל³ וחמישה מהם שונים לגמרי הן מהנדפס והן מזה שבכ"י המאירי הנ"ל⁴. יתר מכן, בשלושה מן חמשת כתבייד אלו מצויה הקדמתו של ר' יעקב ׳ עכסאי בראשם. מתעוררת השאלה: איזה מן שני תרגומים אלו – זה שבדפוס (ובשני כתבייד) או זה הנמצא בחמשת כתבייד, שייך באמת לר' יעקב ׳ עכסאי?

לכאורה יש לפתור בעיה זו על ידי פיסקא אחת שבמכתבו של ר' יעקב ׳ עכסאי אל ר' שלמה ׳ אדרת. בפיסקא זו הוא מודיע לו, שבשני מקומות הכניס לתרגום הערות משל עצמו (אמר המעתיק) והן במסכת סוטה ומסכת קידושין. הערות אלו נמצאות רק

1 ראה: א' סופר, בית הבחירה למסכת כתובות, תש"ז, מבוא: ש' דיקמן, בית הבחירה למסכת יבמות, תשכ"ב, מבוא: נציין כי בתרגום של פירוש המשנה לרמב"ם שבכ"י פארמה זה ישנם שינויים מהנדפס גם למסכתות שאר הסדרים, אבל אינם חורגים מהנדפס בשינויים מהותיים. ראה גם: מ"י בלוי, פירוש רבינו אברהם מן ההר למסכת יבמות, תשכ"ב, הקדמה, הע' 15-16.

2 כ"י פארמה 489 (נתפרסם בפקסמיליה, ירושלים, תשל"א); כ"י קמברידג' ADD 1020 (מכן: ס' 15942) משנת שי"ז.

3 כ"י ברלין 24 (זהה בכלל לכתבייד פארמה 50).

4 כ"י פאריס 330 (4339), נכתב ע"י יקותיאל בן שלמה מבלוניה במחצית המאה הי"ד (ראה כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 523, שנכתב עלידו בשנת קל"ד); כ"י ואטיקאן 465 (ס' 512), נכתב ע"י הנ"ל; כ"י פאריס 328, נכתב ע"י יואב בן יחיאל הרופא (נתפרסם בפקסמיליה, ירושלים, תשל"ג) – ככל כתבייד האלו מצויה הקדמתו של ר' יעקב ׳ עכסאי בראש התרגום; כ"י האמבורג 156, נכתב בשנת קע"ז ע"י יקותיאל בן יחיאל; כ"י בחלי 1272 מהמאה הי"ד. מובן שבין כתבייד הנזכרים ישנם איראלי שונים, אבל בכלל הם זהים.

בתרגום שבדפוס ובכ"י פארמה מס' 984 הוזה לר' ואינן נמצאות בתרגום השונה שבחמשת כתבי־היד הנזכרים. עובדא זו יכולה לשמש הוכחה שהתרגום שבדפוס הוא תרגומו של ר' יעקב ן' עכסאי. אולם אין זו הוכחה ברורה, שהרי הערות אלו לא נמצאות גם בכ"י קמברידג' הוזה לתרגום שבדפוס. יכול להיות אפוא, שר' יעקב ן' עכסאי כתב את שתי ההערות לחד ולבד בתוך תרגומו, ומעתיק התרגום שמצא את ההערות האלו שילב אותן בפנים לתוך תרגום, שאינו לר' יעקב ן' עכסאי ואילו מעתיקי תרגומו של ר' יעקב ן' עכסאי לא היה בידם לא מכתבו של ר' יעקב ן' עכסאי לרשב"א ולא הערותיו ומשום כך אין הן נמצאות בהעתיקות אלו.

והנה כמה דוגמאות של החילופים:

יבמות משנה א

התרגום שבדפוס

ידוע ומבואר כי כל אלה החמש עשרה כולן המנויות שתהיה כל אחת מהן אשת אחיו בלי עבירה. ואילונית היא דכרניתא המיוחסת אל האיל והוא הזכר מן הצאן והיא שלא תוליד לפי טבעה וסימניה שלא יהיו לה שדים כשדי הנשים ולא יצמח שיער על בשרה כנשים וקולה עבה עד אשר לא תבדיל בין קולה לקול האנשים ולא יהיה כלי המשגל בולט מגופה על שטח הגוף כשאר הנשים, ואל זה העניין כווננו באמרם אין לה שיפולי מעים כנשים. וטעו בזה וחשבו בו שאינינו מסימני האילונית אך תכונה תמצא ברוב הנשים מקשה עליהן משגל האנשים ולא ימצאם בעבור זה יצר.

נוסח כ"י ואטיקן מס' 465 ואחרים*

ידוע ומבואר כי כל אלה החמש עשרה כולן המנויות שתהיה כל אחת מהן אשת אחיו בלי עבירה. ואילונית היא דכרניתא המיוחסת אל האיל והוא הזכר מן הצאן והיא שלא תוליד לפי טבעה וסימניה שלא יהיו לה שדים כשדי הנשים ולא יצמח שיער על בשרה כנשים וקולה עבה עד אשר לא תבדיל בין קולה לקול האנשים ולא יהיה כלי המשגל בולט מגופה על שטח הגוף כשאר הנשים, ואל זה העניין כווננו באמרם אין לה שיפולי מעים כנשים. וטעו בזה וחשבו בו שאינינו מסימני האילונית אך תכונה תמצא ברוב הנשים מקשה עליהן משגל האנשים ולא ימצאם בעבור זה יצר.

* ראה הערה 4 לעיל.

5 נציין, כי בכ"י פארמה מצוי מכתבו של ר' יעקב ן' עכסאי לרשב"א בסוף כתבי־היד, אחרי התרגום לסדר נזיקין ובכתיבה מאוחרת מגוף כתבי־היד.

גיטין ה, א

עידית מיטב הקרקעות והמשובח
וזבורית הוא הפחות והרע, ואמר הכת'
מיטב שדהו ומיטב כרמו ישרם נפל
מחלוקת בכנוי הזה למי הוא חוזר אם
על הניזק או על המזיק ואם למי
שיאמר מיטב שדהו שלניזק מפני תקון
העולם יקח הניזק כשיעור נזקו במיטב
מה שהיה במזיק כדי שלא ירבה ההזק
והחמס בעולם.

עידית מעולה שבקרקעות והמיטב
שבהם וזבורית הפחות והרע שבהם
ורחמנא אמר מיטב שדהו ומיטב כרמו
ישרם נפל המחלוקת בזאת הכונה למי
הוא חוזר אם על הניזק או על המזיק
ואפילו למ"ד מיטב שדהו של ניזק
מפני תיקון העולם יקח הניזק שיעור
במעולה מה שנמצא אצל המזיק כדי
שלא תתרבה הנזק והתגבורת בין דיני
אדם ודין בעל חוב

קידושין ג, ה

ומה שמתחזק אצלי שצריך שיקדש
אותה אחר שגולדה ואז מותר לבא
עליה לפי שמן העיקרים שבידינו אין
אדם מקנה לחבירו דבר שלא בא
לעולם ואמנם אמרנו דבריו קיימין
להחמיר שהוא נעשה כאשת איש

ומה שיראה לי באמת שצריך לקדשה
אחר לדתה ובכך תהיה מותרת לבעל
דקימא לן אין אדם מקנה לחבירו דבר
שלא בא לעולם ומה שאמ' דבריו
קיימין להחמיר שתחזור אשת איש

לפי תוס' ר"י הזקן (סג ע"א) (המאירי);
כ"י ברלין)

ואשר יתחזק אצלי שהוא יצטרך לקדש
אותה אחר לידתה ואז יותר לו לבא
עליה לפי שהעיקר אין אדם מקנה דבר
שלא בא לעולם ואמנם אמרנו דבריו
קיימין להחמיר שהיא אשת איש

אותיות דפוס בכתב-יד לידן של הירושלמי

זה כמה שנים פרסם מר מרדכי מישור הערה על מציאות אותיות דפוס בכתב-יד לידן המפורסם של התלמוד הירושלמי. הוא מצא על תצלום של מיקרופילם טביעת אותיות דפוס חלשות בכרך ב, דף קח ע"א של כה"י (המכיל מסכת נדרים פי"א). הטביעה מתאימה בדיוק עם דפוס ויניציאה דף מב ע"א. תצלום כה"י שימש לו בעבודתו במילון ההיסטורי ללשון העברית.¹ בשעת פרסום ההערה כבר ידעתי מטיפול במקור שהדבר מסובך יותר ממה ששיער מר מישור, אך לא עלה בידי לפרסם עד עתה תגובה משלימה.

השערתו של מר מישור, שהמדפס או המגיה הגיח את כה"י (או חלק ממנו) על סדראותיות בבית הדפוס של דניאל בומברג, נראית לי מוצדקת. בדיקה נוספת בכה"י עצמו מחזקת טענה זו. אולם אין בידינו להכריע אם הטביעה נטבעה בשעת ההדפסה, כשסדראותיות של מסכת נדרים (דף מב בדפוס ויניציאה) עמד על עצם מכבש הדפוס, כמו ששיער מר מישור. אולי זה היה לפני (או אחר) ההדפסה, כשהיו האותיות – אחרי ניקוי שטחי – כבר (או עדיין) מסודרות ועומדות במקום אחר בבית הדפוס, מוכנות להדפסה (או לפיזור אחרי השלמת ההדפסה). כל האפשרויות האלה אינן מאפשרות לנו להביא ראיות על סדר ההדפסה וכדומה לו.

אף על פי שתפקידו של כ"י לידן בהדפסת הדפוס הראשון היה ידוע מימי הרמשי"ש², הזכרת הפרט הזה בודאי אינה חסרה עניין, ולחכן ראיתי לנכון להוסיף על מה שהעיר מר מישור בהערותו הנזכרת. לאמיתו של דבר נמצאות בכ"י לידן הרבה טביעות של אותיות דפוס, מהן די בהירות (כגון בכרך א, דף ריא ע"א, קכט ע"ב, רטז ע"א, רמח ע"א), מהן שכמעט אי אפשר להבחין בהן. אך יש הבדל חשוב בין הטביעה שבדף קח לבין הטביעות האחרות. זו נקראת בלי קושי, ואילו אלה טבועות בכתב הפוך שלא ניתן לקריאה אלא כאמצעות ראי.

לא קשה להסביר טביעות כאלה והן ידועות מכמה כתב-יד אחרים.³ כשעליה הגהה היו מובאים לפני המגיה העלים עצמם עוד היו רטובים (כידוע הגיר והיה רטוב בשעת הדפסתו) וגם הדיו שעליהם עוד לא יבשה. לחץ קל של היד או של המרפק של המגיה יכול היה לגרום טביעות (בכתב הפוך!) על דפי כה"י, שכמובן גם כן היה מונח שם לפניו בלשכת המגיהים. זה, או כיוצא בזה,⁴

1 קרית ספר, נב, תשל"ח, עמ' 578. כ"י הירושלמי מסומן בספריית לידן בסיומן Or 4720 וגם נהוג לקרותו 3 Scaliger; ראה: A. van der Heide, *Hebrew Manuscripts of Leiden University Library*.

1977, pp. 3-6, 49-50.

2 M. Steinschneider, *Catalogus Codicum Hebraeorum Bibliothecae Academiae Lugduno-Batavae*, 1858, p. 342. כבר הזכרתי מציאות אותיות דפוס ב *Hebrew Manuscripts*, עמ' 49.

3 ראה במאמר המובא להלן הע' 4, עמ' 99 שם.

4 עלי ההגהה הראשונים היו מדפסים רק בצד אחד וצדו האחרון היה ריק (או מודפס לפני כן) ובמקרה זה, כמובן, העלה לא היה עלול לגרום טביעות; ועוד, בדרך כלל נהגו להגיה בעלפה: אחד היה קורא מעלה ההגהה המודפס מקרוב ואחד היה מקשיב ומעיד בכתב-יד. השווה: Philip Gaskel, *A New Introduction to Bibliography*, 1974², pp. 110-116, 351-353.

מסתבר לא רק מן הכתב ההפוך של הטביעות אלא גם כאן ממראיהן: הן אינן שורות רגילות של עמוד אותיות (כמו בדף קח) אלא טלאים שעל־פירוב קשה לזהותם. טביעה שמצא מר מישור, שהיא ניתנת לקריאה בלי קושי, ראויה אפוא לתשומת־לב יותר מן האחרות, מפני שהיא יוצאת מן הכלל. אין כאן המקום לעיון נוסף בתנועה המעניינת הזאת. דרוש מחקר מקיף בדרכי הדפסתו של כה"י החשוב הזה מבחינת כלל שיטות מלאכת הדפוס בימים הללו. ומי ייתן ויעמוד חוקר ויתעסק בכה"י מנקודת מבט זו.⁵

5 לעתים יהיה טביעות אותיות דפוס בכתב־יד ששימש בבית־דפוס, חשוב מאוד כדי לקבוע את מקור הטקסט המדפס. בעניין כ"י הירושלמי שלנו, אין הדבר כן. שם המדפיס רשום על דף־מגן שלו ותפקידו בהדפסה מפורט בקלופח של הדפוס הראשון. אך כדאי להזכיר כאן מחקרה של גב' הלינגה, שהצליחה לזהות אותיות דפוס בכ"י אנגלי עתיק ולקבוע את זיקתו לדפוס הראשון של מות המלך ארתור למלור: Lotte Hellinga and Hilton Kelliher, 'The Malory Manuscript', *The British Library Journal*, 3, 1977, pp. 91-113.

מאיר הילדסהיימר

איגרת שנקטעה

ר' יצחק גרשטנקורן (תרנ"א - תשכ"ב), מייסד העיר בניברק וראש העיר הראשון בה, נהג להציב בראש ספריו 'הסכמות' או איגרות הערכה של רבנים אודות ספריו. על רבנים אלו נמנה ר' צבי יהודה הכהן קוק (תרנ"א - תשמ"ב), ראש ישיבת 'מרכז הרב' בירושלים¹. בשנת תשכ"א הופיעה מהדורה שנייה של אחד מספרי ר"י גרשטנקורן, יהודה ישראל, ובה נכללו גם קטעים מספרים שונים של המחבר, ובהם (בעמ' קבקבב) מהספר שני כתרים². בראש הדברים (עמ' קב"קג) הודפסו שתי איגרות אודות הספר, ואחת מהן של רצ"י קוק (ראה צילומה).

עיון בכתב-היד של האיגרת³ - צילומה להלן - מעלה כי לא נדפסה בשלמותה. בראש האיגרת, בצד שמאל נוסף 'הקדמה לפרקי 2 כתרים. על הקטע השני באיגרת סומנו קורמחיקה, וכשוליים צוין 'להשמיט את הקטע הזה'.

[נוסח הקטע שהושמט]

אמנם לסיום הדברים בהסתייגות המוחלטת מההופעת העבודות וכל העסק התורני שבהם⁴, (מלבד מה שהוא בנוגע ליחסיה של הדרכת החסידות⁵), צריך להשלים ולהזכיר את ההוראה המפורשת מרז"ל, מקדמות ועד אחרונים⁶, כי באחרית הימים בעקבא דמשיחא יתגלו יתפרסמו סודות התורה וסודות

- 1 איגרותיו נדפסו: (א) אודות ספרי ר"י גרשטנקורן - בספרים: אבות ובנים בכתבי הקודש, מהדורה שנייה, בניברק, תשי"ד, עמ' טי (איגרת הערכה על הספר, מיום כ"ח באלול תש"ח); אהבה בתענוגים, חלק ד, בניברק, תש"ד, עמ' דה (איגרת הערכה על חלקו הראשון של הספר, מיום ד' בניסן תשי"ח). - איגרת נוספת תידון להלן. (ב) איגרות ברכה - בספר שבעים שנה, בניברק, תשכ"א, עמ' ל"א (למלאות חמשים שנה לר"י גרשטנקורן), עמ' פ (למלאות לו ששים שנה).
- 2 הספר שני כתרים (כתר תורה וכתר מלכות), הופיע בבניברק בשנת תש"ט. בהקדמה קבע המחבר, כי עם 'התחדשות מדינת ישראל בומצנו אנו, יש להתחקות אחר סוד הצלחתו של דוד המלך 'מלכנו הראשון, אשר הגיע למלכות מהיותו רועה צאן, וכן על שעלה בידו להכניע את כל שונאיו, ואף ללכד את שבטי ישראל ויהודה (עמ' ח). מסקנת עיונו היתה, כי דוד המלך ביקש ללמד את הדורות הבאים ששומה על העומדים 'בראש מלכות ישראל הדואגים לקיום המדינה, ולא יחדל כל העם לחטיבה אחת - ללמד תורה, לקיים מצוותיה, ולהפיץ אור תורה ומצווה בקרב בני העם (עמ' כ).
- 3 איגרת זו, וכן האיגרת והוספת של רצ"י קוק, שמורים באוסף יעקב שווארץ, ספריית אחד העם, ספריית שערי ציון, בית אריאלה, תל-אביב. התודה נתונה על הרשות לפרסום, ובעיקר למר יוחנן ארנן מנהל ספריית אחד העם.
- 4 בסיום הספר שני כתרים (עמ' רכ"ארכד) קובע ר"י גרשטנקורן, כי אין לפרסם סודות תורה. בכך מתרץ את דברי הגמרא במסכת עירובין סג ע"א אודות שני פסוקים סותרים בספר תהלים. כסיוע לדבריו מביא את דברי הרמב"ם בהקדמה לסדר זרעים, ואת דברי הרמב"ן בפתוחה לפירוש על התורה. בגליון הספר שזיה בידו כתב רצ"י קוק: 'בזהרר בתיקנים ושאר ספרי רבותינו חכמי סודות פנימיות תורה' מבוואר כי באחרית הימים בזמן הגאולה יתפשטו סודות התורה בגילוי ובפרסום ויתרבה הלימוד והעסק בהם.
- 5 ראה בספר בעל שם טוב, מאת ר' שמעון מנחם וחדניק, ח"א 'ירושלים תשל"ב בהקדמת המלכת המעתיק עמ' ת ובקונטרס מאירת עינים (נידון בסעיפים שונים, ראה למשל סעיפים נה, נט).
- 6 ראה ליקוט דברים בספרים: ר' שמעון צבי הורביץ, אור המאיר, ירושלים תרס"ז; ר' שמואל מאלצן, אבן שלמה, נירדוק, תשל"ב, פרק יא, ר' דניאל פריש, אורז, הורה, ח"ג, ירושלים, תשל"ז, בערך 'סודות תורה'.

פנימיותה, היתרבה התגדל הצורך והחיוב והעסק בהם, וביחוד בחמדת נחלתנו ותחיית קדושה⁷. אכן חדיא עוד חזון למעד⁸, ועד יתבאר על הלוחות וירץ קורא בו, וגם כי יחיש לנו אלהי ישענו את כל נגוהות פדונו לא יכזב שפע אמוניו במפלאות עתנו, וכה יסיפו יתלכנו ויתבררו הדברים בפתחון פה למיחילו, מתוך כל גילוי כבוד מלכותו באור תורה ותר מצוה וכל תקף קידוש שמו הגדול, לכל מרחבי ארץ ואפסי תבל.

איגרת נוספת של רצ"י קוק שטרם נדפסה - להלן צילומה - כוללת את תגובתו על החוברת של ר"י גרשטנקורן, הסבתא פרומט (בניברק, תש"י). חזו נוסחה:

צבי יהודה הכהן קוק

ירושלים עיקות⁹

רח' עובדיה 30

ב"ה ד' תמוז התש"י.

מע"כ ידי'צ הרה"ג¹⁰ דגול ונעלה בתר"י¹¹ בשאר רוחו ותקף פעלו לישראל ואורייתא וארעא קדישא מר"ה¹² יצחק גרשטנקורן שליט"א¹³ איש בני ברק עה"ק ת"ר¹⁴. שלר' ונעם ד'.

קבלתי את החוברת לכבוד אמו ע"ה¹⁵ ולזכרה. נאה והגונה קביעות הזכרון והנפשי והרוחני בהכתב לדור אחרון¹⁶ מעשים דברים אלו של נשים צדקניות וזכיותיהן שלפני, ובהם תאשר יולדתו בעטרה שעטרה לו¹⁷ למע"כ בתפארת זקנים ובנים לעתידות תנחומותיו בחסן בניניו לארץ חיינו ונחלתנו. עם זה תוכחת אהבה מגולה¹⁸: מעולם לא חתמתי שמי בתאר "הרב", ולא יתכן לשנות חתימת-שם של אדם, יהי מי שהיה, ואיני יודע מה ראה על כך להעמידני בצורת "כבוד" מעליב ומגוחך כזה¹⁹.

- 7 ראה לענין זה: ר' מרדכי עטייה, בהקדמתו 'שער הפרדס' לספר פרדס רמונים לר' משה קורדוביור, ירושלים, תשכ"ב.
- 8 על-פי חבוקק ב ג. - רצ"י קוק מציע אפוא השקפה שונה מזו של ר"י גרשטנקורן. לפיה, 'בעקבא דמשיחא', כלומר כימנו אלה ובפרט בארץ-ישראל, יתגלו סתרי תורה, וממילא יש לעסוק בכך. אלא שלא כל הסותר יתגלה, ולעתיד לבוא תתגלה בשלמותה פנימיות התורה.
- 9 עיר קודשינו תיכנה ותיכונן.
- 10 מעלת כבוד ידד נפשי הרב הגאון.
- 11 בתורה ויראה.
- 12 מרנו הרב.
- 13 שיחיה לאורך ימים טובים אמן.
- 14 עיר הקודש תיכנה ותיכונן.
- 15 עליה השלום.
- 16 על-פי תהלים קב, יט.
- 17 על-פי שיר השירים ג, יא.
- 18 על-פי משלי כז, ה.
- 19 המדובר באיגרת הנחומים ששיגר רצ"י קוק לר"י גרשטנקורן, אודות פטירת אמו (נדפסה בחוברת הסבתא פרומט, עמ' 28-29). בחתימתה נדפס: הרב צבי יהודה וכוך קוק. אגב, קטע זה ('עם זה... ומגוחך כזה) הוקף - מסתבר שלא מעשה יד כותבו - בשני קורים, לפני השורה הראשונה ואחר השנייה.

ספרים ומחקרים חדשים

קטלוג תשד"ם (1984), מבחר מספרי הוצאת מכון ירושלים שהופיעו ושעתידיים להופיע. אין פירוט ביבליוגרפי. המחירים נקובים בדולרים. 56 עמ'.

Sotheby's, Highly Important Hebrew Printed Books and Manuscripts Auction (June 26, 1984) 124 pp. 60 illus. prepared by Sotheby's consultants: Mr. Alfred (Hirsh) Eidlisz and Rabbi Eliezer Katzman.

בקטלוג זה מתוארים 34 ספרי דפוס עתיקים ונדירים, ומהם 15 דפוסיעריסה (אינקונבולים) כשבתוכם שנים מן הספרים הראשונים שנדפסו ברומא בין השנים רכ"ט-רל"ב (1469-1472): שו"ת הרשב"א ומורה הנבוכים. ספרי רומא אלו הם ככל הנראה, וכפי שנקבע לאחרונה במחקרים ביבליוגרפיים, הספרים העבריים הראשונים שבאו בדפוס. וכן מתוארים בו 28 כתבי יד עבריים, ובהם כ"י של רש"י על התורה שנכתב בשנת ה'נ"ד (1294) ועוד כ"י חשובים ומיוחדים. בקטלוג זה התיאורים מפורטים ומדוקדקים וביבליוגרפיה עשירה ומקיפה. כה"י וספרי הדפוס ברובם היו בעבר באוסף הספרים של ההוכשולה בברלין, עובדה שגרמה לדין ודברים שהגיע לערכאות בדבר הזכויות.

לקטלוגים הללו המתפרסמים על ידי בית המכירות סותבי בניריווק, חשיבות מיוחדת לפי שהם מתארים אוסף חדפעמי וקצר מועד, המתפזר לאחר שהספרים נרכשים על ידי קונים שונים. יש מהם שמגיעים לאוספים ציבוריים ועומדים לרשות הציבור, ויש מהם שמתגלגלים לידי אספנים פרטיים או סוחרים, ונעלמים מן העין לזמן ארוך או קצר.

Incunabula, Hebraica & Judaica, National Library of Canada, Ottawa 1981. Catalogue of the exhibition from the Jacob M. Lowi Collection. Prepared by: Brad Sabin Hill. Text in English and French. 26, 192, [6].

בשער העברי:

בית הספרים הלאומי של קנדה, אינקונבולים וספרים נדירים, מתוך אוסף יעקב א' לוי. קטלוג התערוכה: אלול תשמ"א – טבת תשמ"ב. אוטבה 1981. 9 עמ' טקסט עברי. ערך: ברוך סיני הילל.

צמידותו של קטלוג זה לתערוכה שמתוכה צמח ברורה הן בחלוקת הנושאים והן כנראה באופן תיאור הפרטים. אפשר שבשל כך, על אף ההידור הרב וההדפסה הנאה מאד ברוחב יד, לא ניתן תמיד הפירוט המלא ברישום הפרטים. במיוחד בולטת תופעה זו ברישום האינקונבולים, בהם ישנה כמובן חשיבות יתירה לתיאורו של כל טופס וטופס, על תכונותיו הפיזיות והטיפוגרפיות. באוסף הרשום לפנינו יש 23 אינקונבולים בעברית ו-7 בלטינית (ב'פתח דבר' צויין רישומם של יותר מעשרים וחמשה כרכים בעברית, שהם 23 ספרים כפי שצויין בהקדמה האנגלית, ונרשמו ב-23 עיולים בפנים). במדור המיוחד לאינקונבולים רשומים רק 13 מהם והשאר במדורים אחרים.

במדור כתבי היד נרשמו 6 פרטים (מס' 145-150) ומהם יש לציין את הטופס של הירושלמי, ונציה רפ"ג שבעמודו הראשון רשומות הערות הכתובות בידי הרב ישעיה באסאן מרבני איטליה במאה הי"ח. כתבי יד נוספים רשומים במדורים אחרים, כגון במדור 'שפות יהודיות', מס' 128: קצת יוסף הצדיק, כ"י משאנחיי 1865, ומס' 130: ספר גורלות, כ"י פרסי (?) 1838.

יש לציין את שפע הצילומים המרהיבים של חלק מן הספרים שנרשמו בו, וכן יש לשבח את ריבוי המפתחות המפורטים (שנות הדפוס, מקומות הדפוס, הלשונות, המחברים הספרים העבריים והלועזיים וכתבי היד).

אוסף עשיר זה, שנרשם כאן רק בחלקו (150 פריטים) ומובטח לנו פירסום קטלוג כולל של אוסף זה, נתרם על ידי האספן מר לואי בשנת 1977 לבית הספרים הלאומי של קנדה.

ר' יאיר חיים בכרך, מקור חיים, פירוש לשולחן ערוך אורח חיים. מופיע לראשונה מכתב-יד. ערך וסידר: הרב אליהו דב פינס, חלק שני (סימנים: פטרתצז) [חלק ראשון: סי' א"פח הופיע ירושלים תשמ"ב]. 10, 541 עמ'. הרצאת מפעל תורת חכמי אשכנז שליד מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ד.

גלגוליו של חיבור זה ותולדותיו משקפים את בעית ההשפעה של גורמים חיצוניים וצדדיים לכאורה על גורלו של ספר ומקומו במערכת, שאלת הגזירה מי יזכה ומי לא יזכה, מי יתפרסם ומי ישתכח. המחבר – רבי יאיר חיים בכרך מגדולי אשכנז הידועים שפעל במאה הי"ז למנינם בקהילות אשכנז וירמיישא, פרנקפורט, מיץ ועוד – נמנה בין הפוסקים ונדע בספריו שו"ת חוות יאיר ושו"ת חוט השני, אך על חיבורו הגדול והעיקרי היו רק ידיעות על קיומו ומציאותו נעלמה מן העין עד שחזר ונתגלה בשנים האחרונות. מן הידיעות עליו ומן דברי המחבר עצמו עולים פרטים מעניינים על דרכי הכנת החיבור והבאתו לפירסומו והפצתו. לראשונה קשיי המחבר בהשגת מעתיקים. חלקים חלקים ממנו נעתקו בזמנים שונים. וכך רשם המחבר בכתב היד בסוף סי' קנד: 'עד כאן העתיק לי מימים קדמונים בחור במנהיים שמו רבי מאזיש בשכר ב' פץ לבוגין, ואח"כ נסע לדרכו, ומכאן ואילך העתיק לי בימי זקנתי ר' הירש מהענא בורנקפורט שנת תמ"ט בשכר חצי ר"ט לבוגין והעתיק עד סי' שיז'. אכן עד לסי' קנח נמצא כ"י מסודר, ואילו השאר נמצא למקוטעין.

לכך נוספה בעיה אחרת, עניינית. אחר שסיים המחבר את חיבורו נתפרסמו בשנת תנ"ב, בדפוס, חיבוריהם של מפרשי השו"ע הגדולים והקלסיים, מגן אברהם לר' אברהם גומבינער וטורי זהב ('מגן דוד') לר' דוד הלוי, שהופיעו יחד בשם 'מגיני ארץ'. נתברר, לדברי המחבר 'כי יותר מב' שלישים ספר מקור חיים מצאתי בספר מגיני ארץ... (שו"ת חוות יאיר סי' ט). הלך המחבר וכתב מהדורה נוספת ובה נשא ונתן בדבר המפרשים הנ"ל.

ועוד הוסיף המחבר וערך 'קיצור הלכות', שבו רשם בקיצור את תמצית הנידון ב'מקור חיים' וציונים לספרים שהזכיר בחיבורו הגדול. מחלק זה נמצא לרוב השו"ע או"ח, וממנו אפשר להסיק על דעת המחבר.

החיבור שלפנינו מופיע על פי כתב היד שבספריית בית המדרש לרבנים ע"ש שכטר שבני-יורק, המורכב משלושה חלקים: (1) 190 עמ' של גוף החיבור הגדול 'מקור חיים', העתק הסופר ממנהיים, (2) 'קיצור ההלכות'. (3) 'קונטרס אחרון' על כל שו"ע

או"ח, שבו השגותיו של המחבר על בעלי 'מגיני ארץ'. בהוצאה שלפנינו שולבו השגות אלו במקומם בתוך סוגריים מרובעים. כשלים דפים מן מקור חיים הכתובים בכתב ידו של המחבר, מצויים באוספו של הרב י' בוקסבוים, שרכשם בתשל"ב, ורכישה זו היוותה את העילה והדחיפה לחיפוש שאר חלקי הספר עד להוצאתו לאור. אופייני ומאלף חיפוש זה המעיד שוב על הצורך הדחוף בביבליוגרפיות מסודרות. משנתעורר הרב בוקסבוים לחפש אחר כתבי יד של חיבור זה, מצא שהרב זאב לייטער מזכיר בספריו חיבור זה המצוי בכתב יד וכרגיל ללא ציון פרטים. עובדה זו דרשה אפוא חיפוש בספריות השונות בהן רגיל היה הרב להשתמש, עד שנמצא מה שנמצא. חשיבותו ההלכתית של החיבור הזה ומקומו של המחבר בין הפוסקים ידועים ואינם צריכים לראיה, ורק הנסיבות שבגורלם של ספרים, יהיה פשרם אשר יהיה, מנעו מחיבור זה מלתפוס את מקומו בין מפרשיו הגדולים של השר"ע, שברובם מחכמי פולין רבתי, ואפשר שנתקפח בזה במקצת חלקה של יהדות אשכנז שבאשכנז, מסורותיה, מנהגיה ודרכי הפסיקה שלה, בין מפרשי השר"ע.

ר' אברהם ן' חנניה, בית אברהם, חידושים שאלות ותשובות, מופיע לראשונה על פי כתבי יד, ערך: הרב מסעוד בן שמעון. בהוצאת מכון המזרח שלידי מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ד. 28, 307 עמ'. פתח דבר מאת הרב עובדיה יוסף ומבוא מאת ר"י יודלוב. 3 פאקסימיליות.

כולל: חידושי ר"א ן' חנניה לטור אבן העזר סימן י"ז (עמ' א – עמ' ר), שר"ת מהנ"ל (רא-רנ), וחידושי אגדות למסכת ברכות מהנ"ל (רנז-רצב). החידושים לטור אה"ע בשם 'בית אברהם' מתפרסמים מכ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים 24⁴, חידושי ברכות מכ"י בית הספרים הנ"ל 109⁸ והשר"ת בחלקם (הסימנים המתפרסמים לראשונה א-ר) מכ"י שבאוסף ר' אברהם שישא בלונדון, והשאר מלוקטים מחיבורים של מחברים אחרים.

ר"א ן' חנניה היה מגדולי הרבנים במאות ה"ז-ה"י, מתלמידי ר' יוסף די טראני (המהרי"ט), שפעל בתורכיה, מצרים וא"י. נמנה על החכמים הגדולים שנקבצו בירושלים בישיבת ר' יעקב חאגיז סמוך לשנת ת"ח (1658) יחד עם מהר"ש אלגזי, מהר"א אמיגו ומהר"ש גארמיזון. כרגיל אצל רבים מן החכמים אין ידוע הרבה על תולדותיו, ובמבואו המקיף דן י' יודלוב בכל שבירי הידיעות שאפשר להעלות לתולדותיו. יודלוב קובע שמהר"א ן' חנניה נולד באחת מערי תורכיה (שאלוניקי או קהילה אחרת), אך לא ציין מקור לכך, ושמה הסתמך על דברי פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ב, עמ' 29, ושם רק: 'מחכמי עיר שאלוניקו...'. כנגד זה אפשר שיש ללמוד מן הפרט שיוצא דרך אגב מן הסיפור הידוע על נתן העזתי שאבותיו של הר"א ן' חנניה היו מדרי עיר חברון ושם נקברו. ר' משה חאגיז מספר בהערה לספר תורת הקנאות של ר' יעקב עמדין: 'שהיה [נתן העזתי] תלמיד מובהק של א"א [אדוני אבי = ר"י חאגיז] ... וסמך ידו עליו שהיה בקי בש"ס, וכשאירע בו מעשה, אני ראיתי כתב ידו של אבא ז"ל לנתן תלמידו בח"ח [בחרם חמור] שיגיד לו מהיכן באה לו ידיעה זו. ונתן השיבו דעל ידי ס' מקבלה מעשית שגנב מהרב הגדול מהור"ר אברהם חנניא ז"ל שבה [אולי צ"ל: שבא] מהמגפה והלך לעזה ושם נלקה הרב וציוה שיוליכוהו אל העיר קברות אבותיו היא עמק חברון. ובנחיצתו ללכת גנב ממנו הספר ופעל בו אשר פעל' (תורת הקנאות, אלטונא תק"י, יח ע"א). בנוסף לכך ציין יודלוב כמה ידיעות על כך שהיה הר"א חנניה מרבני חברון בין השנים ת"י-ב-תכ"ג.

אין כל סיבה לפקפק בסיפור הנ"ל וכפי שביקש לעשות ג' שלום שראה בזה אגדה אנטי-שבתאית. שלום יודע על הטעויות שחלו בסיפור זה על ידי א' יערי ושהוטעה על ידי פרומקין, ואף על פי כן תולה בשיבושים אלו את הסיבה לפקפוקיו. בסיפור כשלעצמו אין קושי ולא פגם, וראה ש"ז הבלין, לתולדות ישיבות ירושלים וחכמיה בשלהי המאה הי"ז וראשית המאה הי"ח, שלם, ב (תשל"ו) עמ' 119 הע' 24.

הפלאת נדרים, על מסכת נדרים והלכות נדרים לרמב"ם, חידושי תורה אשר העלו לומדי בית מדרש גבוה להוראה של התנועה להפצת תורה קרית גת. 287 עמ'. בספר מתפרסמים חידושים מאת: הרב י' ב' ז'ולטי, הרב א' מ' שך, הרב א' ד' רייכמן, הרב ד"צ הופמן, הרב א' חפוטא, הרב ב"מ אזרחי, הרב צ' פוגל, הרב א' שארישוב, הרב ח' ניר, הרב י' דהאן, הרב ש' רחובסקי, הרב י' כהן, הרב מ"י שטרן, הרב א' חורי, הרב ח' אצרף, הרב נ' מויאל, הרב א' גינוט, הרב א' גולד, ח' ל' רייכמן, הרב ר' דוד, הרב י' אברמסקי, הרב מ' חדש. כן כלולות בו הערות הארות וביאורים על הלכות נדרים להרמב"ם מאת הרב אליהו הכהן רייכמאן.

ספר הזכרון, ליכרו של רבי אריה זאב גורביץ. עורך: הרב יוסף בוקסבוים. הוצאת 'מוריה', ירושלים תשמ"ד. [8] 288 עמ'. בקובץ מתפרסמים קטעים חדשים מכתבי"ד וכן קטעים מתוך תורתם של חכמים בדורות האחרונים שלא נתפרסמו עד כה. הרב יוסף הלוי שישא מפרסם שריד מתרגום אונקלוס לפרשת מקץ מדפוס אינקונבולי שנתגלה בתוך כריכה, הרב י' בוקסבוים מפרסם 9 שו"ת מחכמי אשכנז (ר' זלמן משוטיגווער, ר' ליווא לנדו ומהר"ם מינץ), והרב א' חבצלת מפרסמת את 'ברכות הנהנין' לר' יהודה בן שושן הספרדי. על כתב היד של סדור רבי שבתי סופר מפרמישלא כותב הרב י' סץ המצרף את ההסכמות שניתנו בזמנו להדפסת סידור זה שעד היום לא נדפס. כן מתפרסם בקובץ מתורתם של רבי יואל סירקיש ('הב"ח'), ר' שבתי סופר, ר' נתן נטע כהנא, ר' מאיר פוזנר, ר' עקיבא איגר, ר' יצחק שאכירלס, ר' שמחה זיסל זיו, ר' לייב רובין, ר' חיים רבינוביץ, ר' אברהם יצחק בלוך, ר' אלחנן ווסרמן, ר' אשר קלמן באראן ור' אריה זאה גורביץ. במדור החידושים כותבים: הרב מ' פיינשטיין, הרב י' קמינצקי, הרב ב' ז'ולטי, הרב א' ל' לאפיאן, הרב ש"ז ברוידא, הרב א' קושלבסקי, הרב ח' פ' שיינברג, הרב א' י' וולדינברג, הרב ח' ש' לאפיאן, הרב א' לאפיאן, הרב ש' ווסרמן, הרב מ' ש' שפירא, הרב ב' ראקאו, הרב א' אזבנד, הרב מ' הרשקר, הרב א' גורביץ, הרב צ' קושלבסקי, הרב ח' ע' גורביץ, הרב ש' י' קעללער, הרב ב' ל' פיוועלזאן.

נתקבלו במערכת

ארשת, לתרבות התפילה ובית הכנסת, עורך: מנחם וינשטוק. הוצאת המשרד לענייני דתות. גליון ג, ירושלים תש"מ ד. 111 עמ'. משתתפים: הרב שאול ישראלי, הרב שפטיה סג"ל, הרב גרשון קיציס, ד"ר שלמה טל, הרב י"ד סולובייצ'יק, הרב יוסף שפרן, הרב יהודה שביב, הרב נחום נריה, הרב יגאל שפרן, הרב דוד גפן, הרב מנחם סליי, הרב פנחס צבי הרמן, הרב משה צבי נריה.

ארשת, לתרבות התפילה ובית הכנסת, עורך: מנחם וינשטוק. הוצאת המשרד לענייני דתות, גליון ד, ירושלים תש"מ ד. 112 עמ'. משתתפים: הרב ש' ישראלי, הרב מ' י' וינגרטן, הרב מ' סליי, הרב ד' גפן, הרב ב' לנדאו, הרב מ' וינשטוק, הרב ז' דרוק, הרב מ' הכהן, ד"ר ש' טל, הרב ז' ברייהודה, י' אדלשטיין, הרב מ' אדלמן.

המעין, כתביעת תורני, עורך: יונה עמנואל. הוצאת מוסד יצחק ברייער של פועלי אגודת ישראל. כרך כד, גליון ד, ירושלים תמוז תש"מ ד. 96 עמ'. משתתפים: הרב ד' פוקס, פרופ' י' לוי, הרב י' קופרמן, א' א' וינגורט, הרב ק' כהנא. כן מתפרסמות בחוברת הגהות על ששה סדרי משנה (המשך) מאת הרב יצחק דוב הלוי במברגר (סדר נזיקין וקדשים).

המעין, כתביעת תורני, עורך: יונה עמנואל. הוצאת מוסד יצחק ברייער של פועלי אגודת ישראל, כרך כה גליון א, ירושלים תש"מ ה. 80 עמ'. משתתפים: הרב א' כרמל, ד"ר צ' ביברפלד, הרב י' קופרמן, הרב מ' ברויאר, יונה עמנואל. הגהות על ששה סדרי משנה (סיום) להרב יצחק דוב הלוי במברגר (סדר טהרות).

אוריתא, קובץ תורני לדברי הגות והלכה, עורך: הרב עמיהוד יצחק מאיר לוי. כרך יד, נתניה סיוון תש"מ ד. 238 עמ'. הקובץ מיוחד לנושא בין המצרים וירושלים. משתתפים: הרב משה הלוי לוי, מהר"ם י' חביב (תשובה מכ"י), ר' אליהו גוטמאכר (תשובה מכ"י), ר' אהרן קוטלר, ר' מרדכי אילן, ר' משה יצחק אביגדור, הרי"ז סולובייצ'יק (ליקוטים מתורתו), ר"מ פיינשטיין, ר"י הלברשטם (אדמו"ר מקלויזנבורג), רא"י זלזניק, ר"א נבנצאל, ר"א גרינבלט, רב"ד פוברסקי, ר"י מאיר, רש"ב דויטש, רא"י ויס, רא"י לוי, רעמ"י לוי, ר"י קמינצקי, ר"א לוי, ר"מ שטרנבוך, רמ"ט וייסברגר, ראב"צ ברוק, ר"א צמל, ר"מ הלפרין, ר"ז בוארון, מ' וונדר, י' אלפסי ועוד. במדור חקר ועיון יש לציין את מאמרו של ר"ז קורן: תגליות וחידושים בגבולות הר הבית ושיעור האמה.

ר' יוסף קולון, שו"ת ופסקי מהרי"ק החדשים, על פי כתב"ד. ערך: הרב אליהו דב פינס. הוצאת מכון אור המזרח שליד מכון ירושלים, ירושלים תש"מ ד. מהדורה שניה מתוקנת [מהדורה ראשונה: הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תש"ל]. [6], [47], [7], 330.

[6]. בקובץ מט תשובות (260'1), מפתחות מקוריים ובתוכם קיצורים ופסקים: (330'260).

ר' יוסף קולון, חידושי ופירושי המהרי"ק, על פי כתבי יד. ערך: הרב אליהו דב פינס. הוצאת מכון אור המזרח שליד מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ד. מהדורה שניה מתוקנת [מהדורה ראשונה: הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשל"א]. [18], 349, [7]. בספר כלולים: פירוש התורה: 163'1; פירוש על הרמב"ם להלכות מספר זמנים: 190'167; פירוש לסמ"ג הלכות חמץ (ל"ת עו-עט, מ"ע לט), שופר (מ"ע מב), יוה"כ (ל"ת סט), סוכה (מ"ע מג), לולב (מ"ע מד) תשעה באב, מגילה וחנוכה: 193'349.

ר' דוב בערש צוקערמאן, בית אהרן, ביאורי הרמב"ם על פי המאירי, הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ד. סידר וערך: הרב ניסן יהודה ליב שוב. [16], 436 עמ'. מסודר לפי סדר ספרו של הרמב"ם: היד החזקה. קונטרס חידושים והערות של המחבר: עמ' רנב-תיז.

ר' מרדכי דוד כהן, עדות ושטרות, סיכומי סוגיות, שיטות ראשונים ואחרונים, משא ומתן ומחקרים בהלכות עדות מפי הכתב, שטרות, עדות בעל פה, מצוות, חיובים ואיסורים מפי הכתב. הוצאת 'שלם' שליד מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ג. 12, 420.

יעקב כץ, הלכה וקבלה (מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית), הוצאת מגנס, ירושלים תשמ"ד 4+396 עמ'.

אסופת מאמרים בענייני ההלכה הבתרת-למודית שנתפרסמו משכבר בבמות שונות, בתוספת מאמר אחד חדש ('שלטון ההלכה בחברה המסורתית הלכה למעשה'), נוסח עברי של מאמר שפורסם באנגלית ('סמיכה וסמכות רבנית בימי הביניים'), ונוסח חדש מורחב של מאמר ('מחלוקת הסמיכה בין ר' יעקב בי רב והרלב"ח').

כללי הכנת מאמרים

א. מסירת מאמר

1. מאמר יוגש בשני עותקים כשהוא מודפס על נייר לבן, לא שקוף, בצדו האחד של הגליון, ברווח כפול ובהנחת שוליים רחבים משני צדי הגליון.
2. הערות השוליים יודפסו על גליונות נפרדים ברווח כפול. הוא הדין בנספחים, ברשימת קיצורים, וברשימות ביבליוגרפיות.
3. עמודי המאמר כולו יסומנו במספרים רצופים: גוף המאמר, הנספחים, הערות השוליים והרשימה הביבליוגרפית. מספרי ההערות יהיו רצופים. אין לסמן הערות נוספות בכוכביות או באותיות.
4. תצלומים שיצורפו למאמר יהיו על נייר ברומייד ובאיכות טובה. על גביהם יש לרשום ציונים והפניות שיתארו את זיקתם לגוף המאמר ויכללו הסברים לתצלום, מקורו, וכד'. ראה גם להלן סעיף ג.2.
5. המחבר ירשום על כתביהיד את שמו, כתובתו ושם המוסד האקדמי, בעברית ובאנגלית.

ב. ההגהות ותדפיסים

1. המחבר יקבל הגהה אחת לתיקון סופי ולאישור לפני ההדפסה. על המחבר להחזיר את עלי ההגהה תוך ארבעה עשר יום.
2. ההגהות נמסרות למגיה מקצועי אבל האחריות לדיוק בנוסח, במובאות, במראי מקומות, בשמות ובתאריכים היא על המחבר.
3. המחבר יתקן את השגיאות בשולי היריעה וישתמש בסימני ההגהה המקובלים. על המחבר להימנע מהכנסת שינויים והוספות להגהה. המערכת תחליט אם לקבל שינויים שהוכנסו בהגהה, ותקבע היכן יבואו – בגוף המאמר או בסופו – ותודיע על התשלום שיוטל על המחבר – במידת הצורך.
4. המחבר יקבל חוברת אחת או ספר שבהם יודפס מאמרו ומספר תדפיסים כפי שיהיה נהוג במערכת באותה עת.

ג. זכויות היוצרים

1. זכות היוצרים וזכות התרגום של המאמרים, הצילומים והרשימות המתפרסמות ב'עלי ספר' שייכות לכתביהעת. אין להעתיק חלקים ניכרים, לכלול אותם בספר או לתרגמם לשפה אחרת בלי נטילת רשות בכתב מן המערכת.
2. למאמרים הכוללים תצלומי כתבייד ותעודות, או שיש בהם פרסום חדש של מקורות, ושאינם שייכים למחבר, יש לצרף אישור או רשות מאת בעליהם של כתביהיד, התעודות והמקורות, או מאת המחזיקים בהם.

כללים' אלו – שישמשו הנחיה להכנת מאמרים עבור כתביהעת 'עלי ספר' ושאר כתביעת וספרים שיזמינו בהוצאת הספרים של אוניברסיטת בראילן – הוכנו בידי הרב ד"ר ש' ז' הבלץ עורך 'עלי ספר' בהשתתפות הרב ד"ר יוסף תבורי ומר משה שפרבר שקראום בעיון והעירו הערות חשובות.

ד. התקנת כתיב יידי ל ד פ ו ס

1. כללי הכתיב :

כללי הכתיב חסר הניקוד יהיו בעיקרם נוטים לכתיב 'מלא' ומגמתם להקל על
רהיטות הקריאה. כללי הכתיב לא יחולו על מובאות שיצוטטו בדיוק כמו
במקורם.

כללי הכנת מאמרים

עיצורים

עיצור 'ר' ייכתב בתחילת המלה ובסופה באות ו אחת, כגון: ועד, ותיק,
וידוי, סתיו, ענין, ויו, תיו. בתוך המלה ייכתב העיצור 'ר' בשתי ווי"ם, כגון:
עורל, מצורה, זווית, תקווה, הוועד, חוויה. בדרך כלל אין לכתוב יותר משתי ווי"ם בזו
אחר זו – גם אם כללי הכתיב חסר הניקוד מחייבות זאת לכאורה.
העיצור 'י' ייכתב בתחילת המלה ובסופה ואחר ה' הידיעה באות 'י' אחת,
כגון: ילד, היפה, ילך, אולי, מתי, די, ודאי. בתוך המלה ייכתב העיצור 'י'
בשתי יודי"ם כגון: בניין, עניין, התישבות, מייסד, ציר, יופיך, הייתה, ידיים. אם
סמוכה ל'י' העיצורית אם קריאה ('ה' או 'ר') תיכתב 'י' אחת, כגון: ציון, איום, מסוים,
צוין, היה. הוא הדין בשמות על משקל בית, זית, תיש; ובמלים: מים, שמים, צהרים וכן
בשמות עצם פרטיים כגון: אפרים, ירושלים, מצרים אין כותבים יותר משתי יודי"ם בזו
אחר זו.

תנועות

תנועת או (שורוק או קובוצ), נכתבת תמיד באות 'ו', כגון: חולצה, טומאה, שולחן,
מלומד, כולם.

תנועת או (חולם, קמץ קטן או חטף קמץ) פרט למלה 'כל' בסמיכות, נכתבת תמיד
באות 'ו', כגון: בוקר, קודש, כוח, אוזניו, יכולתי, שיבולים. במלים שסימן בניקוד
קמץ קטן או חטף קמץ, המתקיים בכל צורותיה של המלה, אין כותבין 'ו', כגון: אמנם,
חכמה, קרבן, תכנית, צהרים, אניה.

תנועת אי (חיריק), אם אין אחריה שוא נח, נכתבת בדרך כלל באות 'י', כגון: דיבור,
גיבור, סימן, חיטה, עיתון, שישה, חיכה, ניתן, עיזים, מגינים; אבל כשיש אחריה שוא
נח: מכתב, מפעל, תשזור. לפי הכלל ייכתבו שני יודי"ם בראש מלים על משקל
'יפעל'. אין כותבים 'י' אחרי מ השימוש, כגון: מבית, מכל, מקץ, מכאן, מטעם. וכן
אין כותבים 'י' במלים: אם, מלה (אבל ברית מילה) וכן במלים עם, מן, הנה,
ובנטייתיהן; אחרי 'ה' בבנין הפעיל מגזרת השלמים, ל"א, ל"ה, וגם בפעלים חסרי פ"נ
וחסרי פ"י כגון: הצלתי, הפיל, הצעתי; לפני 'י' (יו או יו) כגון: ציון, דיון, איום,
נעור. במלים תלמודיות ובמלים בינלאומיות השגורות בלשון כותבים 'י' אחרי
החיריק גם אם יש אחריו שוא נח, כגון: גירסא, איצטלא, היסטוריה, אינדקס.

תנועת אי (צירה), לפני האותיות הגרוניות (א,ה,ח,ע,ר, שהצירה בא תמורת חיריק),
וכן בשמות עצם ופעלים בלשון נקבה בנות שתי הברות, נכתבת ב"י, כגון: בירך,
פירש, תיאכל, תיעשה, גירושים, סירוב, שירות, חירות, מיאון, עירבון, תיאבון, דיעה,
זיעה, קיבה, לידה, נבילה, קדירה. יוצאים מכלל זה: שמות עצם ושמות תואר בלשון

נקבה הנגזרת מלשון זכר, כגון: עדה, מתה, וכמו כן תבוא י' אחרי י' בכל"ם בפעלים מגזרות פ"י, פ"נ ופ"ל, כגון: לישב, לידע, ליתן, ליקח. וכן במלים לועזיות, כגון: גיאוגרפיה, ריאלי, ובמלים: שינה, אילו (אך לא במלת הרמיזה: אלו). תנועת אָ (סגול), נכתבת ללא אם קריאה, ורק כותבים י', להקלת הקריאה, במלים שעל משקל: היתר, הישג, היטל, היקש, היצע, היצף, היסב, היסח, היסט, וכדומה. תנועת אַ (פתח), במלים או בשמות פרטיים לועזיים שלא נשתגרו בלשוננו, יש בדרך כלל, לסמנה ב'א, כגון: ספונטאני, ליאונארדו, גאנה, אבל במלים שגורות: איטליה, גיאוגרפיה.

2. סימני הפיסוק והקיצורים

- א. פסיק (;), נקודהפסיק (:), נקודה (.), ונקודותיים (:). כמקובל.
- ב. כדי לאפשר למדפים להבחין על נקלה בין מקף המחבר מילים (בית הכנסת, כתביד וכדומה) לבין מקף הנועד להפריד (לדוגמא – ראה להלן) ומקף שפירשו 'עד' (כרך א-ב) יש להדפיס את הסוג הראשון במקף כפול (= כמו סימן השוויון =), הסוג השני במקף כששני צידיו רווח כפול (כגון – כללי התקנה), והסוג השלישי במקף ללא רווחים מצידיו (כרך א-ב).
- ג. סוגריים עגולים ( ) משמשים למשפט קצר מוסגר, פירוש קצר, והערה קצרה שיש בה מראה מקום למקורות.
- ד. משתמשים בסוגריים מרובעים [ ] במקום סוגריים עגולים בתוך מובאה, וכן להערה שבתוך הערה, כך [ ]).
- ה. שמות עצם פרטיים יקוצרו בסימן קצר של גרש כגון א' כהן (ולא א. כהן) וקיצורים רצופים יסומנו בגרשיים כגון: רש"י, רמב"ם, שזח"ה.
- ו. יש להימנע משימוש בראשי תיבות ובקיצורים פרט לשמות עצם פרטיים מקובלים (רש"י, שו"ע) ומראה מקום (דה"י, ב"מ, וראה להלן).
- ז. יש להימנע משימוש בספרות בטקסט עברי רצוף (חמשה אנשים ולא 5 אנשים) פרט לתאריכים (בשנים 1951-1952, ביום 7 בפברואר 1932), כשכותבים מספרים בטקסט עברי יש לכותבם מימין לשמאל, כגון: עמ' 90-95, שעה 2.00-4.00 אחה"צ, במשך השנים 1200-1300.
- ח. תאריכים עבריים וציונים למקורות באותיות עבריות יסומנו בגרש לאות בודדת (ג' בניסן) וגרשיים כפולות לאותיות מצורפות (תשמ"ב, דף תפ"ב).
- ט. סופי שורות בתעתיק של טקסט, או שער של ספר, או שיר ופיוט, יסומנו בקו מלוכסן כזה: /
- י. מספר המהדורה של ספר יסומן בספרה עילית קטנה לצד שנת הדפסת הספר, כגון: תשכ"ד², 1982², או במלים בסוגריים אחרי שנת ההדפסה (מהדורה שנייה).
- יא. מלים בודדות שיש להדגישן תסומנה בקו. אין להדגיש טקסט ארוך. ראה להלן.

3. מ ר ב א ו ת

א. מובאות תצוטטנה כצורתן במקור. כל סטייה מן המקור (כוון הדגשה, קיטוע) תצוין בפירושו. ליקוי או חריג במובאה (או כל דבר הראוי לתשומת לב) יסומן בסימן קריאה בתוך סוגריים מרובעים [!]. שיבוש או שגיאה ברורה במובאה תסומן בסימן קריאה כפול בתוך סוגריים מרובעים [!!]. תמיהה במובאה תסומן בסימן שאלה בתוך סוגריים מרובעים [?] (לדרכי ההדרת טקסט ראה לקמן ד.5).

ב. מובאה קצרה משלוש שורות דפוס תסומן בגרשיים יחידים ('שמע ישראל') וכמו כן שמות ספרים, וחיבורים אחרים הבאים בתוך הטקסט (כך כתב ב'כנסת הגדולה'), או באות שונה.

ג. מובאות ארוכות משלוש שורות דפוס תובאנה כפיסקה נפרדת, ללא גרשיים, והשורות תוחננה פנימה.

ד. שבירת משפטים, פסיחה, וקיטוע מובאה – בראשה, בתוכה או בסופה – יסומנו בשלוש נקודות שבתוך סוגריים מרובעים ([...]). ראה גם סעיף ד.2.ג.

ה. מובאה בתוך מובאה תסומן בגרשיים כפולים.

4. מראי מקומות וציונים ביבליוגרפיים

א. שמות ספרי המקרא ושמות ספרי חז"ל שהן בנות מלה אחת ייכתבו במלואן. שמות בני שתי מלים ייכתבו בקיצור: שמ"א, דהי"א, ע"ז, וכדומה. מראה מקום ליחידות בספרים שבהם יש חלוקה לפרקים ולפסוקים, לפרשיות ולסעיפים או לפרקים והלכות, תהיה כך: היחידה הגדולה תצוין באות עברית, אחריה נקודותיים ואחרי כן ציון היחידה המשנית באות עברית. לדוגמא: כד:ג שפירושה או פרק כד פסוק ג או פרשה כד סעיף ג, או פרק כד משנה או הלכה ג – הכל לפי הענין. במקרה שהחלוקה אינה אחידה בכל ההוצאות, יש להוסיף גם ציון למהדורה. אם יש חשיבות לדבר, או שהדבר עשוי להקל באופן ניכר על הקורא, אפשר להוסיף לציון המהדורה גם את מספר הדף או העמוד. ציונים ביבליוגרפיים שלא יכללו אלא פרטים אלה ישולבו בגוף המאמר בין סוגריים.

ב. ציון לספרים נדפסים יש לרשום כך: (1) שם המחבר במלואו ואחריו פסיק; (2) שם החיבור (מודגש), פסיק; (3) מקום ושנת הדפסה, פסיק; במידת הצורך יש לסמן משמאל השנה, ספרה קטנה בגובה המלה למספר המהדורה או מספר המהדורה במלים בסוגריים; (4) מספר העמוד (אחרי הסימן עמ') המספר יצויין כפי שהוא במקור: בספרות רומיות, ערביות, או עבריות; (5) פרטים על דפוס צילום של הספר או הוצאה אחרת בעלת חשיבות לענין.

לדוגמא: חיים דב פרידברג, בית עקד ספרים, תל אביב תשכ"ב (מהדורה שנייה; דפוס צילום ירושלים תש"ל), ארבעה כרכים.

ג. ציון למאמרים בכתביעת יש לרשום כך: (1) שם המחבר במלואו, פסיק; (2) שם המאמר בין גרשיים יחידים, פסיק; (34) שם כתב-העת (מודגש), פסיק; (4) מספר הכרך באותיות עבריות או בספרות הודיות; (4) שנת ההופעה (בין

סוגריים), פסיק; (5) מספר העמוד והערה. אם יש למאמר כותרת משנה, תבוא בסוגריים עגולים או אחרי נקודותיים לאחר שם המאמר.

לדוגמא: בועז כהן, 'קונטרס התשובות', הצופה לחכמת ישראל, יד (תר"ץ), עמ' 194 (ובהוצאה מיוחדת, בודפשט, תר"ץ [ד"צ ירושלים תשל"ב], עמ' 80)

ד. ציון למאמרים בקבצים יש לרשום כך: (1) שם המחבר במילואו, פסיק; (2) שם המאמר בין גרשיים יחידים, פסיק; (3) שם הקובץ (מודגש), (4) שם עורך הקובץ (או העורכים) בין סוגריים אחרי הציון 'ערך': פסיק; (5) מקום ושנת ההדפסה, פסיק; (6) מספר העמוד והערה. אם יש למאמר כותרת משנה, תבוא בסוגריים עגולים או אחרי נקודותיים לאחר שם המאמר.

לדוגמא: שאול ליברמן, 'משהו על מפרשים קדמונים של הירושלמי', ספר היובל לכבוד אלכסנדר מרכס (ערך: שאול ליברמן), ניו יורק תש"י, עמ' רפז.

ה. ציון לערכים אנציקלופדיים יש לרשום כך: (1) שם המחבר במילואו, פסיק; (2) שם הערך בין גרשיים יחידים; (3) שם האנציקלופדיה (מודגש) פסיק; (4) הכרך, פסיק; (5) מקום ושנת הדפסה, פסיק; (6) מספר העמוד או הטור.

לדוגמא: א"מ הברמן, 'ביבליוגרפיה', האנציקלופדיה העברית, ח, ירושלים - תל אביב תשכ"ד, עמ' 261-270.

ו. כשספר מופיע בהערות יותר מפעם אחת יוזכר בקיצור. הקיצור יורכב משם המחבר וקיצור שם הספר או המאמר. הפרטים המלאים יירשמו במקום הראשון והקיצור שיונהג ישולב בתוכו. לדוגמא: ש' שונמי, מפתח המפתחות, תל אביב תשל"א, (להלן = שונמי, מפתחות), עמ' 30. בפעמים הבאות יופיע בקיצור הנזכר תוך ציון מספר ההערה שבה מופיע הקיצור. לדוגמא: שונמי, מפתחות [לעיל, הערה 3], עמ' 29. כשיש יותר משמונה ציונים כאלה, יבואו כולם ברשימה ביבליוגרפית בסוף המאמר. הרשימה תהיה ערוכה לפי סדר אלפביתי של הקיצורים. במקרה זה לא יצוינו פרטים מלאים בגוף המאמר כלל ולא תהיה הפניה מיוחדת לרשימה הביבליוגרפית.

ז. הערה קצרה שכל כולה מראה מקום למקורות בלבד תשולב בגוף המאמר בין סוגריים עגולים.

5. סימני ההדגה למקורות עתיקים עד לסוף האלף החמישי (1240 לספה"נ)

א. יש להשתדל להדפיס שורה כנגד שורה כמו במקור שממנו מעתיקים. אם אי אפשר לשמור על כך, יש לסמן את סופי השורות בקו מלוכסן (/).

ב. חסרון אותיות או מלים, בין שבמקור נשאר מקום ריק ובין שנפגע המקור, יש לסמן במקף נגד כל אות חסירה (---).

ג. תיבה או מלה שאין קריאתן בטוחה, תסומן בקו מלמעלה (אדום).

- ד. הוספות לטקסט הבסיסי יסומנו כך:
- א. הוספות לטקסט שנוספו בידי הסופר או ביד אחרת יסומנו בסוגריים מחודדים כפולים (<<>>) ובהערה יש לסמן את אופן ההוספה: בגליון, בין השיטין, בידי הסופר, בידי אחר וכד'.
- ב. הוספות לטקסט הלקוחות מכתב יד אחר או ממקור אחר יסומנו בסוגריים מחודדים יחידים (<>).
- ג. הוספות, השלמות והערות לטקסט מאת המהדיר ללא סימוכין במקור אחר יסומנו בסוגריים מרובעים ([ ]).
- ה. השמטות או מחיקות מן הטקסט הבסיסי יסומנו כך:
- א. השמטות או מחיקות בכתב־היד, בין מאת הסופר ובין ביד אחרת, יסומנו בסוגריים צומדים כפולים ({}) ובהערות יתפרש אופן המחיקה: בקו, בנקודות וכד'.
- ב. מחיקות המוצעות על ידי המהדיר על פי כתב יד אחר או מקור אחר יסומנו בסוגריים צומדים יחידים ({}).
- ג. קטעים המוצעים למחיקה על ידי המהדיר ללא סימוכין במקור אחר יסומנו בסוגריים עגולים.
- ו. שורה המקוטעת בראשה או בסופה ואין שיעורה ידוע, יסומן בסוגר מרובע אחד לפי הענין ([ ]).
- ז. בטקסט יסומנו מספרי השורות שינויי הנוסחאות יירשמו לפי השורות.
- ח. לפני כל מקור המתפרסם, יבוא לוח ראשי תיבות וקיצורים, ובו סימני כתב־היד והדפוסים המשמשים באותו פרסום.
- ט. וזה סדר הרישום בשינויי הנוסח: (1) מספר השורה בטקסט; (2) דבור המתחיל; מלה או יותר מתוך הטקסט; (3) קו ניצב (|); (4) חילופי הנוסח כנגד הרישום בד"ה; (5) סימן הדפוס או כתב־היד באות מודגשת; (6) אם נוסח החילוף שוה בכמה מקורות וכתב־היד, יבואו סימניהם בזה אחר זה; (7) אם נדרשת הערה קצרה או ציון של שינוי קל של אחד המקורות בסדרה של מקורות שווים, יסומן לאחר סימן המקור בסוגריים עגולים; (8) אם יש שינויים שונים בכמה מקורות יופרדו בפסיק; (9) בסוף רישום שינויי הנוסח יבואו שני קווים ניצבים (||); (10) בסוף רישומם של השינויים בשורה אחת יבוא רווח של שלוש תיבות.
- י. אם מקור שמשמש בשינויי הנוסח חסר קטע או יותר, יסומן באותו עמוד מעל מדור שינויי הנוסח או מתחתיו שמקור זה אינו כלול בשינויים של עמוד זה.
- יא. גם מקורות מאוחרים לסוף האלף החמישי אפשר להתקין לפי כללים אלו, לפי הענין וההתאמה.

ON 'ALEI SEFER' AND BIBLIOGRAPHIC RESEARCH

With the re-organization of the Editorial Board we hope that 'AleI Sefer' will henceforth appear regularly. We take this opportunity to thank Professor Israel Ta-Shema for his great contribution in launching 'AleI Sefer', laying down its form and establishing its high standard.

'AleI Sefer' – Why?

The special importance of this periodical, its standing and contribution, has been amply demonstrated by the ten issues published to date. It has served as a central platform for wide-ranging and fundamental articles (about one hundred) in the area of Hebrew Bibliography and the research of the Hebrew Book in all its cultural and material aspects.

We hope that 'AleI Sefer' will continue to foster and advance bibliographical, historical and social research of the Hebrew Book and its development; that it will serve as a forum for the articles of senior scholars and also encourage the research of younger authors. 'AleI Sefer' will engender recognition and understanding for the vital importance of the profession generally.

Bibliography and Research of the Book

This area is in itself an important subject and serves as the basis for all research of Hebrew Literature. Comprehensive and meticulous bibliographical study has no equal in penetrating the hidden recesses and following up the vicissitudes of manuscripts and editions, their place in the world of study and inquiry, their value and influence in society, and the methods used in their preparation, production, distribution, preservation and collection.

The subject is wide and encompasses all the ramifications of the Hebrew Book from its beginning in its different forms. The methods used by man in the transmission of knowledge and information are diverse, ranging from inscriptions and writing on stone (one of the forms of making public the Torah), papyrus and scrolls, to the increasing popular electronic processes used to-day (e.g. the computerized Responsa data base at Bar-Ilan University).

More than reproducing enumerative bibliographies – be they specialized and devoted to specific subjects or comprehensive in wide areas of general bibliography – admittedly important in their own right, 'AleI Sefer' strives to advance research into the formation of the Hebrew Book and its production as an expression of the human

spirit active in civilization. This research is twofold: the content of the book is studied on the one hand and its material and physical aspect on the other.

Content – How? By an investigation of authors and compositions, their characteristics, identification, localization, dating – phenomena illuminating themselves and the movements and trends in the history of thought and creativeness – and the classification of their structure and type.

Physical and material aspect – how? By an investigation into the creation and methods of production of books in their different forms, the materials and implements used, writing materials and tools, printing instruments and their operation including an examination of the printing techniques and typographies employed. It is impossible to enumerate all the details here and we recommend the article of I. Ta-Shema, 'The State of Hebrew Bibliography' in: *Yad La Qore* 15 (1975) No.2 pp. 67-82.

The tasks and aims of bibliographical study are to prepare the basis and required tools for a correct approach and exact understanding of compositions and texts, in other words, the physical and material methods employed by man to transmit thoughts and ideas to other men and to posterity. Sometimes the bibliographical information serves as the basis for a study of the subject and at other times it per se clarifies and illuminates events and phenomena in wide areas of history, culture and the human spirit at large. 'Aleí Sefer' will make it its duty and direct itself especially to publish articles revealing the close connection between bibliographical studies and those devoted to content, history and culture. This nexus, as it were, provides the necessary illumination in order to appreciate phenomena hidden from the eye until their fundamental basis residing in reality is brought to light. An example of this is the article of J. Avivi in this issue.

Many large research edifices have crumbled away because the bibliographical part of their structure has been unsound. Those close to this subject are many times amazed that simple bibliographical facts have been overlooked with resultant erroneous conclusions.

'Aleí Sefer' 11 and its contents

The present issue contains articles in diverse areas: some present important discoveries whilst others contain comprehensive bibliographical and literary studies. Dr. Yonatan Etz-Chayim publishes a Genizah fragment of the *Halakhot Pesuqot* – *Hilkhót Shehitah* – comparing it to the *Halakhot Gdolot* and its printed editions and manuscripts, and to *Hilkhót Re'u*; Professor Israel Yeivin presents a comprehensive study on the writing of E-lohim as found in early manuscripts and clarifies the scribes' practice of abbreviating the Divine name; a new Genizah fragment of the *Teshuvot Ha-Geonim* is contributed by Dr. Zvi Groner whilst Dr. Moshe Sokolow deals with the pentateuchal new interpretations and exegesis of the Rashbam

including the lost portion of his commentary discovered by Sokolow in a manuscript.

Professor Ta-Shema writes on the redaction and the identification of the authors and editors of the *Mahzor Vitry* on the basis of a close study of eight manuscripts and their collation; Professor Robert Chazan analyses the story of the edicts decreed against the Jewish community of Cologne as part of the general literary history of the massacres in Germany and France at the end of the 11th century. A thorough analysis and comparison of the story as found in manuscripts is made.

In a wide ranging and important article Joseph Avivi unfolds the account of the dissemination of Rabbi Isaac Luria's writings in Italy, based upon the examination of some fifty compositions containing R. Isaac Luria's Kabbalah – this entailed the study of over one hundred manuscripts dispersed in libraries throughout the world, and the identification of their subjects and authors – he has established that these writings reached Italy before 1620 and were in the hands of Rabbi Menahem Azariah of Fano before the coming of Rabbi Israel Serug to Italy. The Lurianic Kabbalah arrived in Italy, therefore, not through Rabbi Israel Serug as scholars had heretofore thought and this has important implications for the distinction between the Ari's Kabbalah as transmitted by the pupils of Rabbi Hayyim Vital and by Rabbi Israel Serug. In the closing article Isaac Yudlov clarifies the matter of a number of early book Title-Pages, illuminating thereby the working methods of printers and the importance of a close detailed investigation of their work.

There are also short articles from Albert van der Heide who adds more details about the printed letters found on the pages of the Leiden manuscript of the Jerusalem Talmud strengthening the findings that the Venetian printers first printed the Jerusalem Talmud on the basis of Leiden manuscript; Ephraim Kupfer who tells of an old Hebrew translation of Maimonides' commentary to Seder Nashim of the Mishnah; Dr. Meir Hildesheimer who discovered deliberate omissions in documents on the part of their editors for understandable but not justifiable reasons.

'Aleí Sefer' – declaration of intent

The Editorial Board intends to add new sections and to allot space for notes and short queries regarding books and urgent information; short reviews of publications and new researches in the field of the Hebrew book and its history, and news about private book collections.

This is most important because whereas collections in public libraries are mostly known and catalogued and information regarding them can be obtained by those interested, the situation with regard to private collections is troublesome. The time has come to pay attention anew to manuscripts, incunabula, rare and special books found in private hands and to publicize their existence. The dissemination of information will facilitate the identification of compositions and manuscripts which are at times fragmented and dispersed or to join parts of rare books and complete their

descriptions on the basis of what has been discovered in the possession of private collectors who have preserved and saved for posterity rich treasures.

In addition to the 11th issue, here, and to the 12th issue that is in an advanced stage of editing, preparations are going ahead to publish separately special supplements to 'Aleí Sefer' for monograph-size articles. Two projects are presently being prepared for publication: a comprehensive index to the Responsa of Rav Hai Gaon by Dr. Zvi Groner; and a bibliography of Prayer – Commentary and Research – by Rabbi Dr. Joseph Tabory.

S.Z.H.